

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(І. і П. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

У ЛЬВОВІ, 1920.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00888001 (P)

2012

АЛЕКСАНДЕР КАРВІНСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І ЧАСТЬ

В. П. ДОБА. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

№ 22

НАКАЗОМ ВИСШОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В ДРУКАРНІ ІМЕНІ ПЕТРА ПОСЛАДЕНКА

Рис. 1. Ураїні на Б. Стефанія

0038001 (P)

В-5751/1

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(І. і II. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

№ ОБЩАТОР

У Львові, 1920.

НАКЛАДОМ КНИГРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

B-57.51

1

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 0105044

18668
ПОДАРИНО ВК

Збірник
КА

Передне слово.

Виданє се викликане перед усім шкільною потребою, де побіч читання виїмків з найкрасших творів рідної літератури має бути окремо подавана історія письменства. Одначе й ширші верстви освіченого суспільства відчують потребу зазнайомити ся з розвитком нашого письменства, єго старинної і середньої доби, котрої історію видану проф. Ом. Огоновським (ч. I.) давно вже в продажі вичерпано. Сій добі нашого письменства, котрого великої ваги подекуди у нас не доцїнюють, присвячена є I. часть історії українського письменства, закінчена оглядом усної словесности народної, на котрій оперло ся наше письменство в новочасній добі.

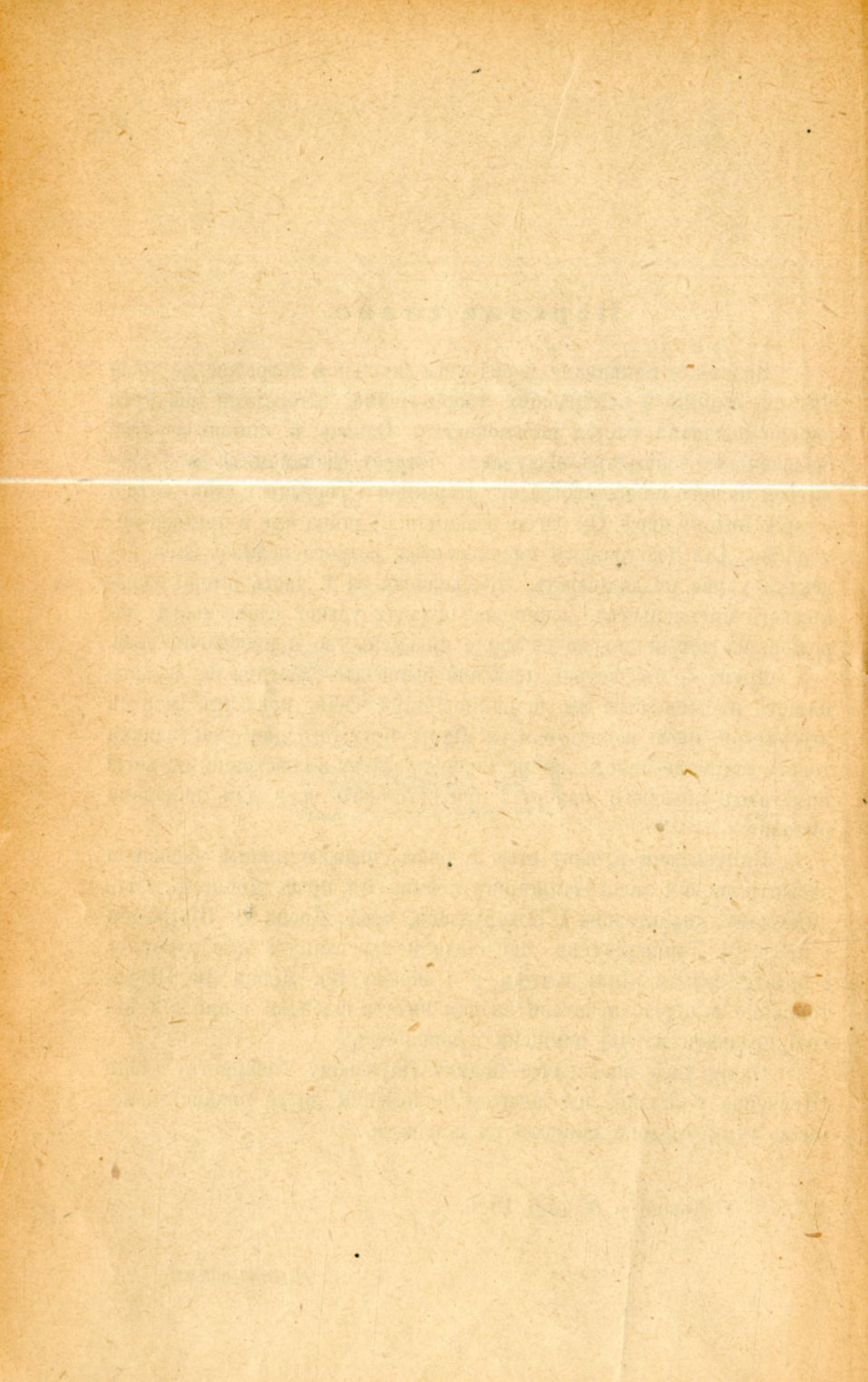
Друга часть, котрої печатанє розпочато, містити-ме історію нашого письменства аж до найновіших часів, показчик імен та літератури, якою користував ся автор. Крім того для унагляднення тексту задумане також окреме виданє додатку з ілюстраціями, котрі вимагають красшого паперу і пригіднішого часу для виконання ритовин.

Випускаючи в світ отсю I. часть, вважаю милим обовязком зложити на сїм місці найщиршу подяку Вп. проф. Дрови К. Студинському, директорови І. Кокорудзови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. М. Тершаківцеви, що зволили переглянути всю рукопись і подати вельми цінні замітки, а з окрема Вп. Дрови В. Щуратови, що й підчас печатання зволив читати відбитки і при сій нагоді подавати влучні помічення і доповнення.

Окрім того висловлюю подяку Науковому Товариству імени Шевченка у Львові, що коштом виложеним на се виданє, допомогло сему трудови появи́ти ся в печати.

У Львові в березні 1920.

Ол. Барвінський.

Вступні відомости.

1. Що називаємо історією української літератури і яка її задача?

Літературою називаємо збір всіх умових творів, якими нарід від найдавнішніх часів виявив письмом, словом, мовою свої почування, стремління, свій світогляд і стан просвіти в різних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (віршованих чи прозових), в т. зв. красній літературі або белетристиці¹⁾ виявляє ся різниця духа українського народу від інших народів. Тому в тіснішій розуміню поетичні твори (віршовані і прозові), красну літературу називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову *littera* (буква) і до її обсягу належать усі писані твори, в котрих виявило ся умові життя народу, його почування, світогляд, настрої й ідеї; в тім розуміню називаємо літературу також письменством. Крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також сі словесні твори, що появили ся в народі й устним переказом переходили від покоління до покоління, поки їх в новіших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменства.

Письменство на Україні служило головно державі, Церкві і школі, а лише поступенно проникало більше

¹⁾ Красною літературою також белетристикою (з французького *belles-lettres*) називають іменно сю вітку поетичної і прозової літератури, котра обіймає лірику, роман, новелу і драму, а крім того описи подорожій, фейлетони і естетично-літературну критику. Авторів сих творів звуть белетристами.

або менше в широкі народні верстви; словесність усна є власністю і скарбом широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобійність і близькість усної словесности і письменства. В усній словесности відбила ся історична доля і всі культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристиянської аж до нинішньої доби. З другого боку в письменстві навіть найдавніші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного життя. Протягом часу обопільний вплив усної словесности і письменства в духовій творчості народу стає щораз сильніший і тісніший, а в XIX ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменства і усної словесности, почавши від найдавніших часів. Вона вияснює, який вплив на розвиток письменства, письменників та їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявляли ся протягом часу в змісті і в формі літературних творів; що пособляло а що спиняло розвиток письменства; який вплив мало письменство на своє суспільство і на інші народи; яку звязь має рідне письменство з иншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, його світогляд і степені його просвіти в різних добах, то історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

2. Поділ історії української літератури.

Протягом тисячлітньої історії виявляли ся в українській літературі різні зміни і степені розвитку; тому ділимо історію української літератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введення християнства на Русі до унятку Царгорода (988—1453. р.).

II. Доба середня від унятку Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798. р.).

III. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798. р.) до нинішніх днів.

I. Перша, старинна доба літератури починає ся з введенням християнства на Русі за кн. Володимира В. (988. р.)

з Візантії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужební книги з Болгарії, писані старословянським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно - словянським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Візантії й Болгарії, відки проникала просьвіта на Русь, а література в сій добі має византийсько - болгарсько - церковний характер. З поглядом на язик сю добу літератури можемо назвати також словянсько - руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. Відділ процвітуту письменства до 1240. р. в. до нападу Татар. Письменство, котре вже зараня виявило творчість високої ідейної зрілості і літературної краси, заступає наслідком татарського погрому. Київ, мати руських гіродів, зруйнований Татарами, втратив провід на Руси; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно - словянськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латинське цісарство, бій на Косовім полі), багато давних письменних памятників загинуло, а літературна діяльність занепала. Після занепаду Києва політичне життя найшло пристановище в Галицько - Володимирським князівстві (особливо за володарства короля Данила).

2. Відділ застою і занепаду літератури (1240—1453. р.). Татарські наїзди надовго здержали просьвіту на Руси, а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицько - Володимирське князівство, не позволяло думати про школи, просьвіту й літературу. Всеж таки і в самім Києві не заатила ся традиція: давні памятники зберегли свою стійність і повагу, а руська народність задержала своє значінє не тільки в старім осередку Руси, в Києві, але і в Галицько - Володимирським князівстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолітя вельми змарніла.

II. Друга, середня доба триває від упадку Царгорода (1453. р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798. р.) на Україні, а „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича (1837. р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861.) на Буковині. Після злуки Галицької Руси з Польщею (1340. р.),

а ще більше із злукою вел. князівства Литовсько-руського (1386. р.) з Польщею підпадає Русь поступенно латинсько-польському і західно-європейському культурному впливови (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Європою. Одначе мимо сих історичних подій руське письменство ще протягом цілого століття не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало ніякого нового і цікавого змістом матеріалу. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язык (перецінювано книжний язык, а не доцінювано народної мови), а тісніша звязь Руси і Литви з Польщею, установлена Люблинською унією (1569. р.), відбиває ся могучим латинсько-польським впливом на язиці цілого руського письменства. Значіне церковно-словянського языка поза Церквою занепадає, а письменний язык підпадає впливови канцелярського языка, виробленого на Литві під впливом білоруського говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменства, а князі литовсько-руські, від Витовта почавши, переймають по галицько-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тісніша звязь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала і користний вплив. Через Польщу приходила з західної Європи просвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але європейського характеру). Ся просвіта і наука звернула літературну діяльність і письменство на Руси на новий шлях як раз тоді, коли українській народности загрожувала поважна небезпека загибелі. Крім того сприяє літературній діяльності отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з konieczности продовжене історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жигмонта I. (Кокоша війна) і повстає з вільного населення погранича — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорозька Січ) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жигмонта II. Августа і Баторія). Козаччина при діяльній участі Церкви (братств) несе засновки

культурного життя щораз даліше в степи (Конашевич-Сагайдачний). На жаль, пізнійші кроваві усобиці, помилки і непорозуміння спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти макаронічного, широким народним верствам чужого язика, прегарний багатий вираз в чисто-народних історичних думках і піснях, де відбив ся також вплив старинної церковно-руської і староруської поезії. — Другу, середню добу літератури ділимо на два відділи:

1. *ослабленє літературної творчости південної Руси. Письменство Білої Руси. (1453—1569) і*

2. *заранє культурного і релігійно-національного відродження південної Руси (1569—1798).*

Нові політичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку як раз в часі Люблинської унії (козаччина, земляни¹⁾, реорганізація Церкви) і приневолювали руське суспільство способити ся до нових умов і вимог духового життя тай розбудили її з просоня і безвладности, в котру попала вона в попередніх століттях культурно-національного упослідження і безрадности. Завязки нового життя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу в Візьні і Полоцку, потім в Острозі заходами кн. Острожського (Біблія, Академія), відтак заходами міщанства у Львові (Ставропигійська школа), в Києві (Могилянська Академія) і т. н. і стають надовго опорою просьвіти, науки і письменства цілої Руси.

З політичним розділом і роздвоєнєм України в Переяславськім (1654. р.) і в Андрусівськім договорі (1667. р.) настає знов занепад культурного життя і письменства, котре мало в собі стілько цікавого і цінного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просьвіту і науку з Києва, коли тимчасом старе жерело просьвіти чим раз більше висихає, а московська централізація в лівобічній Україні придавлює українську народність, мову

¹⁾ Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинською унією, заможних людей, що замість данини мали поставити одного або більше кінних вояків. До сеї верстви землян війшли не тільки земські бояри, але також багатші міщани й селяни.

її літературу. Правобічна Україна і Галицька Русь, позбавлені такої опори, якою з початком XVII. століття був Київ (прилучений по Андрусівським договорі з лівобічною Україною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменство в середній добі що до язика наближає ся що раз більше до живого народного слова, а крім того в половині XVI. ст. витворив ся також народний епос в думах.

III. Третя, новочасна доба, видала з виступленем Котляревського (1798.) на Україні, Шашкевича в Галичині (1837. р.) і Федьковича на Буковині (1861. р.) письменство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнімає всі землі заселені українським народом. Лише Угорська Русь не бере доси повної, живої участі у відродженю українського народного життя.

3. Поділ язиків.

1. Арийські або індо-європейські язики.

Український язик (або руський, українсько-руський, називаний деякими дослідниками також мало- або южноруським) належить, як і всі інші словянські язики, до широко розвітленої семі індоєвропейських або арийських язиків, котрі розвинули ся з одного спільного всім праязика. Де була правітчина Індоевропейців чи Арийців, котрі говорили сям праязиком, годі тепер означити.

Вже в доісторичній добі розвітили ся Арийці на дві громади: східноарийську — азийську і західноарийську — європейську, а за тим розвітвленем народів послідувало також розвітвлене арийського праязика на східно- і західно-арийські язики.

До східно-арийської громади язикової належать старинні і нові індійські язики (між тими санскрит, важний задля своєї старинности в язикових дослідях), та іранські язики, між ними перський і старобактрий-

ський (Зенд, себто пояснене давних релігійних книг), арменський і новоперський.

До західно-арійської громади мов належать: 1) грецький мов з мовами, між тими письменський мовір йонсько-аттицький і мови ахайський і дорійський; 2) альбанський мов; 3) старо-італійські мови, між тими письменський мов латинський, і витворені з римського людського та примішки інших мов у південній і західній Європі романські мови (італійський, еспанський, португальський, французький і румунський або волозький); 4) кельтійський (бретонський, іриський), котрим ще тепер говорять в Ірландії, Шкотії, Валії, Бретанії і півн. Америці; 5) германські: готський, ісландський, норвежський, шведський і данський, англосакський, фризійський, долішньо-німецький або долішньо-сакський, долішньо-франконський або долішньо-низовий (plattdeutsch) і горішньо-німецький; 6) балтійсько-словянські, до котрих належать: литовський, лотиський і вимерлий старопруський і словянські мови.

2. Словянські мови.

Слов'яни були в доісторичній добі східними сусідами Німців. Їх оселі сягали в тих часах на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на полудне по долішній Дунай. Цілі століття тривала прасловянська спільність, а Слов'яни говорили одним спільним мовом прасловянським, поки переходом з тої балтійсько-словянської спільності почали виділювати ся різні діалектичні прикмети і повільним розвитком різниць в мовах витворили ся головні словянські мови. Розселенє Слов'ян із спільних осель доісторичних по оселях історичних, довело до того, що протягом часу поодинокі мови прасловянського мови пішли дорогою природного розвитку, різниці росли, а зколишних мов витворили ся окремішні, самостійні мови словянські.

Словянські мови творять три громади:

1) західно-словянські мови, до котрих зачисляємо вимерлий полабський, лужицько-сербський (го-

рішній і долішній), чеський з словацьким нарічч¹⁾ і польський з говором кашубським;

2) південо-словянські мови, до котрих зачисляємо болгарський (званий давніше словенським) з мертвам староболгарським або старословянським, сербсько-хорватський і словінський;

3) східно-словянські: московський (званий великоруським), білоруський і український (званий українськоруським або руським).

Область українського мови займає колишню південну Росію, східну Галичину (на Підгір'ю аж під Татри), північно-східну Буковину й півн. схід. Угорщину, а крім того оселі доволі численних переселенців у східній Азії (над Амуром), в північній і південній Америці (Зєдинені Держави, Канада, Бразилія). Якнебудь український мови одноцілий, то всеж таки має він в різних краях свої окремішні питоменности, котрими відрізняє ся від письменського мови. Після тих то питоменностей розрізняємо в українськ^{ім} мові кілька нарічч, говорів або діалектів (гл. низше).

4. Християнство і грамота у Словян і на Руси. — Церковнословянський (староболгарський) мови.

Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введенє християнства. Ся подія в IX. столітї мала незвичайно велике значінє, бо побіч двох чинників тодішньої християнської культури в східній і в західній Европі, побіч грецького і латинського мови ввійшов у Церкві ще третій мови, словянський, а з Церкви також до всіх царин прилюдного життя. Се дало почин першій словянській грамоті²⁾, дало спромогу розвитку письменства і першої просвіти. Було се ділом словянських апостолів, братів сьв. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885)

¹⁾ Від половини XIX. ст. намагають ся Словаки витворити окремий від чеського свій письменський мови.

²⁾ Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового розпорядку, урядового письма, а в народній мові досі має значінє письма (пор. грамотний, грамотій, грамотність).

з Солуня, де їх отець Лев, грецького походження, займав визначне військове становище. Молодший брат Константин визначався незвичайними здібностями і пристрасно займався наукою. У Візантії тоді двигнулася була просвіта з кількавікового занепаду, а науки значно оживилися. Константин здобув собі значну освіту, став священиком, викладав філософію (названий для того філософом), а відтак був монахом (в монашім чині прийняв ім'я Кирила) і вибрав собі проповідницький завід. Старший брат Методій був спершу управником одної македонської області, вступив опісля до монастиря на Олімпі і злучився з молодшим братом в сій монастирі для проповідницьких трудів. В Солуні, головнім місті переважно слов'янської Македонії, мали брати нагоду зустрічатися з Слов'янами (званими опісля Болгарами) та навчитися словенського (староболгарського) язика. Одушевлені ревністю для розповсюдження Христової віри, вибралися свв. Кирил і Методій до Хазарів над Чорним морем, де також були поселені Слов'яни, що платили данину Хазарам. Дорога до Хазарів вела з Царгорода через Корсунь (Херсонез таврійський на півбережжю Чорного моря, недалеко нинішнього Севастополя). В Корсуні віднайшов свв. Кирил мощі священномученика папи римського Климента, з котрими вибрався до Хазар, де багато людей прийняло християнство. Старинна т. зв. панонська житепись свв. Кирила наводить, що він найшов там євангеліє і псалтир, писані „руськими письменами“ і „чоловіка, промовлявшего тою бесідою“¹⁾. Можна думати, що як інші Слов'яни, так і Русь уживала в письмі „черть и рѣзь“, себто знаків, про котрі згадує болгарський монах Храбр (імовірно приbrane ім'я), ученик свв. Климента, в своїм творі „О письменех“ (з IX. або з початку X. ст.). Очевидно було се якесь початкове письмо, котре свв. Кирил найшов також в Панонії, проповідуючи там Христову віру.

Перед навершенням до християнства Слов'яни імовірно не мали звукового письма. З поганських часів не зберегло

¹⁾ Очевидно не треба думати, начеб се мало бути якесь окреме руське письмо, так само як і окремий руський язик, а розуміти се треба в тім значінню, як розумів се Начальний руський літописець, пишучи на кінці оповісті про Кирила і Методія: „руськѣ языкѣ а словѣнскѣ единѣ“.

ся нічого писаного, хоч уже і в поганській добі Русь мала взаємини з освіченими сусідами, іменно з Царгородом і ин., і послуговувала ся письмом (будьто грецьким, будьто одним з германських — готським або скандинавським), про котре згадують арабські історики.

Русь, котра мала такі прастарі торгові осередки, як Київ, Новгород, Полоцк, Переяслав, Смоленськ, Перемишль і инші, та заключала договори з Греками, а з другого боку вела торгівлю з Заходом (через Краків, Прагу, Регенсбург) та із Сходом (аж до Багдаду), мала імовірно якесь письмо вже до введення християнства.

Словянські апостоли не обмежили ся лише апостольською діяльністю і проповіданем Христової віри, але покористували ся набутим уже давнійше знанем словянського (староболгарського) язика і дали почин до словянського письма і письменства. Сьв. Кирил уложив (863 р.)¹⁾ після взірця старинної грецької азбуки (званої *minuskel*) словянську азбуку т. зв. глаголицю (кирилиця була відтак після взірця пізнійшої грецької азбуки, званої *унциальною*, зміненним письмом). Опісля переложив він з Методієм деякі церковні книги македонсько-болгарським нарічем, а іменно призначений для богослуження вибір з євангелія й апостола і літургічні книги, в котрих містили ся псалми, пісні і молитви, як і церковні обряди. Сьв. Методій переложив під кінець життя головні части старого завіта, церковні правила (номоканон) і патерик.

В історії словянських язиків мала та подія незвичайні наслідки. Умисно в тій цілі уложеною азбукою і перекладом сьв. Письма на старословянський (староболгарський) язик зробили словянські апостоли около половини IX. ст. сей язик літературним. Задля тодішньої близькості словянських нарічій між собою сей язик був легко доступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усіх Словян, навернених в словянським обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Висли.

¹⁾ Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache, Wien, 2 Auflage.

Таким способом сьв. Письмо і церковні книги були першими проявами письменства у Словян. Тому називаємо се найдавнійше письменство церковно-словянським, а язик его також церковно-словянським (старословянським або староболгарським). Нині язик сей є мертвий. Не можна его вважати, як деякі дослідники думали, матерію інших словянських язиків; він був сестрою інших словянських язиків, староруського, старопольського і т. п., але ужитий раз в письменстві зберіг найдавніші і вироблені форми та є підвалиною і ключем язикових дослідів усіх інших словянських язиків (подібно як Санскрит в Індії або Зенд в Персії).

Старословянський язик розширив ся яко богослужбний і літературний язик Церкви вельми скоро по словянських землях, де відправляло ся богослуженє в тім язичі, отже передовсім у південних Словян, а відтак з 988. роком і на Русі. Болгарські сьвященники, ученики сьв. Кирила й Методія, принесли на Русь готовий язик і переложені в нїм церковні книжки. Церковно-словянський язик, введений в церковні книги апостолами Словян, був заразом також державним і урядовим язиком, як у західній Європі латинський язик, а крім того був він язиком шкільної науки і готовим взірцем для літературного (княжкового) язика.

Договори Олега й Ігоря з Греками, збережені в літописі, були для Русі списані по болгарськи, а се став певним доказом, що вже тоді в Київській Русі появило ся староболгарське письменство. Начальна літопись згадує про многочисленну вже тоді християнську Русь і про собор сьв. Ілїї в Києві. Християнська громада в Києві послугувала ся в богослуженю й інших релігійних потребах староболгарським язиком. Особливо за Сьвятослава взаємини між Києвом і Болгарією були вельми живі, багатий наддунайський край приманював Русь своєю культурою і близькістю до Царгорода, а хоч Русь явила ся там в ролі завойовників, то на ній відбив ся той сам вплив, який все і всюди мав цивілізований край на некультурних своїх завойовників.

Одначе сей язик, хоч близький, споріднений з українським, всеж таки був чужим і тому в перших уже поча-

тках проявив ся в староруськім письменстві вплив народної мови. Переписуючи південно-словянські книги, пишець на Русі мимохіть (а деколи свідомо, щоби бути більше зрозумілим), змінював церковно-словянську фонетику і граматичні форми на староруські і заступає церковно-словянські вислови староруськими.

З розповсюдженням церковно-словянського язика по інших словянських землях улягав він усяким місцевим впливам що до звуків, що до відмін, а особливо що до висловів. Також на Русі приноврено сей язик до староруської вимови; тимто читаючи церковно-словянські книги, вимовляємо і до нині старословянські звуки по українськи. Церковно-словянський язик не являє ся отже в наших церковних книгах в первіснім виді, але в зрученим, бо переписці з наміром і без наміру, урадовані єго багатством, приноврлювали єго до староруської вимови, а скрізь верхню єго верству пробивали ся із значною силою фонетичні і морфологічні прикмети місцевої народної мови, котрі є душею кожного язика і після своїх законів перерабляють також чужий лексикальний матеріал. Від XI. столітя можемо отже сей язик на Русі звати русько-словянським і тому тодішня Русь не бачила konieczности витворювати окреме письменство в староруськім язичі, бо письменники бачили в церковно-словянськім язичі готовий літературний (книжний) язик, зовсім пригідний до вислову мислий і піддержуваний високою повагою Церкви, а вимовляючи єго по свому і збогачуючи чистонародними формами і висловами, не відчували єго звукової різниці. Замість носових старословянських війшли в староруськім язичі чисті самозвуки: *у, ю, я, а*; глухі звуки *з, ь*, перейшли в прості знаки на кінці слів, а в середині слова *з* в коротке *о*, *ь* в коротке *е*. Замість коротковзвучности виступає повноголос: замість *ра, ла, рѣ, лѣ* межі співзвуками виступає: *оро, оло, ере, еле*: замість *рѣ, лѣ, рѣ, лѣ* між всіми співзвуками виступає: *ор, ол, ер, ел*: замість йотованого на початку слів *е* являє ся *о* (їзеро — озеро), замість змягчення *д* перед *ј* в *жд*, являє ся *ж*, і *т*, в *шт* (*ш*) являє ся *ч*.

5. Староруський язык.

Церковно-словянський язык був неперечно близько споріднений із староруським (бо словянські наріччя не різнилися в тих давніх часах так між собою, як нині); інакше язык церковного богослуження був би незрозумілий для народу і був би так скоро не прийняв ся в письменстві на Русі. Письменні люди в тих часах громадили ся головню по монастирях, де більшу частину часу проводили на читанню книг духовного змісту, так що їх пам'ять мимохіть привикала до языка тих книг. Під впливом і вражінем сих взірців брав ся письменник писати релігійну повість або висловлювати своє побожне чувство. Очевидно висловлювано се не інакше як церковно-словянським языком, до котрого спершу треба було привикнути, читаючи богослужбні книги, хоч відтак і трудно було від впливу їх визволити ся. Дятого то і перший руський літописець, маючи готовий літературний язык, каже: „А словѣньскъ языкъ и русьскъ єдинъ“. Хоч на основі языкових дослідів нині ніхто вже не згоджує ся з поглядом першого руського літописця про повну єдність старословянського і староруського языка в тих часах, але перегодом послідувало органічне зіспільненє обидвох в оден літературний староруський язык. Однак такий погляд на церковно-словянський язык мав не тільки перший руський літописець, але всі тодішні книжники і письменники на Русі, котрих літературним огнищем була Печерська Лавра. Язык першої літописи є старословянський лише в самій основі (головню що до засобу слів), а скрізь ту старословянську основу виступають прикмети староруського языка і в звуках і в формах слів, у висловах і в складі річи. І в інших пам'ятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язык духовного письменства значно відріжняє ся від языка деяких світських пам'ятників того часу, а іменно Руської Правди, Галицько-Вол. Літописи і Слова о Полку Ігоревім, хоч сей пам'ятник різнить ся від духовних пам'ятників ще більше стилем, ніж языком. Особливо в Слові о Полку Ігоревім народні черги языка виступають з такою силою, до якої ні передтим ні потім не доростала староруська творчість. Не бачимо тут уже правильно уложеного церковнословян-

ського язика з періодичною ходою гадок, із строгою симетрією в розкладі.

Певно, що староруський язик в тих давних часах переймив деякі прикмети церковно-словянщини, нині вже затрачені. І в нинішніх народних говорах подибуємо деякі староруські язикові останки, позабуті в літературній мові, що нагадують церковно-словянський язик. Тимто староруський письменник у многих церковно-словянських формах слів бачив свої рідні і вводив у своїм писаню разом форми церковно-словянські і руські¹⁾.

Так витворив ся староруський письменний язик, в котрім церковно-словянські прикмети мови виступають не все однаково виразно. Літописи, історичні перекази і правничі акти писані язиком близьким до живої мови, а лише в доборі слів і синтактичних зворотів проявляє ся зависимість від церковного письменства. На жаль однак звукова сторона язика сих памятників закрита від нас пестрою сіттю пізнійшої правописи, бо красні памятники київської доби дійшли до нас в північно-руській редакції і вельми часто в пізніх списках з XIV. і XV. ст. Звукові прикмети народної староруської мови, котрі тільки проглядають в літературних памятниках скрізь церковно-словянську основу, набирають замітного розвитку в памятниках XIV., а особливо XV. і XVI. ст. і дають загальний образ вироблення в тім часі язика і его окремих говорів. Де йде мова про високі предмети віри і богослуження, там бере перевагу церковно-словянщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тоді, коли річ звертає ся до прояв щоденного життя. Тож багато місць в літописи, особливо в Галицько-Волинській, визначає ся красою літературного стилю, в котрім народні прикмети мови виступають дуже виразно; в „Пісні про похід Ігоря“ під впливом одушевлення поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина староруського життя, а церковно-словянська складня зовсім уступила місця живій народній стилістичі.

¹⁾ н. пр. Христос воскрес, благодать, благословеніє, престол, воз-
дух і т. п.; однак в дійсности граматики церковно-словянського язика
у нас ніхто тоді не знав (носові самозвуки, недостача повноголосу н. пр.
глава, врата, градъ, вѣтръ, і т. п.; відмінне уживанє з і ѡ н. пр. влѣкъ,
нѣтъкъ, върхъ і т. п.).

В староруській мові відбився вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно з правничого і родинного життя (н. пр. вира — грошева кара, тіун — судія, гридниця — світлиця і т. і.) — а крім того могутий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним життям Руси і надав цілому світоглядowi народу окремішній характер, відмінний від західно-європейської культури. Вплив сей проявився і в мові многими грецизмами що до форм, як і висловів (особливо багато християнських імен грецьких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, єпископ, митрополит, єрей, євангеліє, климат, скит, варвар, демон, деспот і ин.), а навіть в народній мові прийнято ся чимало слів, як: ад, ангел, гаспид (з. аспид), гарап (арап), буйвіл, васильок, каліка (обув, а звідсіля і чоловік окалічений), сандал, терен, баня, вишня, кадь, колач, корабель, мак, мята, огірок, троянда (*τριαντόφυλλον*) і ин. Часті наїзди Татар і їх панованє на Руси полишили також багато слідів в мові напливом нових східних живел (татарських, перських і турецьких), ще й нині уживаних (н. пр. багатир або багатиір, баламут, булава, бунчук, базар, бурда, чабан, чумак, фота (запаска), колпак, кафтан, опанча, капчук і т. д.). В Слові о П. І.: япончиця — турецьке слово, жемчуг, женчуг — перське, харалуг (криця, сталь) — турецьке.

6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов.

Коли наслідком історичних обставин на звалищах Київської держави видвигнуло ся Литовсько-руське князівство із своєю культурою, мов Київської держави зазнав впливу тих народів, котрих культура відбивала ся на розвитку племен, що входили в склад Литовсько-руського князівства. Політичним осередком Литовсько-руської держави стало Вильно, положене на окраїні Литви, близько білоруської області, тимто до руського мов входять переважно білоруські мови (змінa в на у (ý) перед голосівками і при визвучі; **ри**, **ли** зам. староруськ. **ръ**, **ль**; вимова **г** як лат. **h**; ствердненє **ж**, **ч**, **ш**; **дж** з **ж** і **дж**; ствердненє губних перед м'якими голосівками). В литовських грамотах вирабляє ся „рѣчь руская“, „мова

руская“ із звуками спільними білоруським і українським говорам (замітне, що замість букви **ѣ**, вимавляної в деяких білоруських говорах в ненаголошених складах як **і**, з переважаючим **е**, стрічаємо **и**. Українські писці уживали **ѣ** для означеня **і**, маючи на тямці, що Білорусини будуть її вимавляти як **е**. Таким способом задержувано правописну і звукову правильність не тільки для Українців, але й для Білорусинів, а схожість білоруської мови з українською що до форм і складні пособляла такому об'єднанню нарічевих окремішностей білоруської і української мови.

В сій добі розвитку український язык став державним языком в Молдавії, в області середнього Дністра і Прута, языком дипломатичним і актовим, а кореткі написи, умови, грамоти, літописи — се літературні пам'ятники тих часів.

І в Галичі і в Литовсько-руським князівстві уживано в письменстві і даліше унаслідованого з Києва книжного языка. Одначе устно уживаний втерав він ту живучість, яку мав в Київській Русі, а се наслідком розділу витвореного між верхніми верствами і народом. Боярство і міщанство підпало в тих землях чужому впливови. Польща, з котрою злучили ся опісля ті землі, відчужила в них сі верхні верстви від народу з его давним житєвим ладом. Сьвітська освіта підпала прямиї зависимости від Польщі: по польськи стали говорити й міщани а польський язык випер давний книжний язык освічених верств сусільства, котрий підлягав впливови польського і латинського языка, особливо з часів церковної унії.

Роблено нераз проби, видвигнути одно або друге місце нарічє до значіння літературної мови. Вдоволяючи щоденним потребам народу для духовної науки, перекладано живим языком сьв. Письмо, списувано проповіді, перероблювано Житя Сьвятих. Однак сі зусилля були ще далекі від витвореня літературного языка. Конечна потреба вирабляла в канцелярії литовсько-руських князів урядовий язык, в котрім змішували ся староболгарські книжні і чужі вислови з живими висловами польськими. Але й сей язык не виробив ся на літературний і завмер разом з канцеляріями, в котрих витворив ся.

Чимало причиняв ся до витвореня і оживленя народного языка на Руси в тім часі вплив инших сусідних языків словянських, особливо чеського. З гуситськими ідеями і чеським перекладом біблїї проникав у Польщу і на Русь чеський язык, що по запевненю Луки Гурійцького служив там серед польського суспільства признакою образованости. Чеська біблїя, широко розповсюднена в Польщі і на Руси, була взірцем для польських і руських перекладчиків сьв. Письма на народну мову. Всі майже перекладчики на Руси старали ся зблизити сьв. Письмо до розуміння простолюдя і причиняти ся тим способом до его просвіти, а їх змаганем було, як висловив ся др. Скорина, „наученіє простиx людий руского языка“. Отже „для ліпшого вирозуміння люду християнського посполитого“, для тих людий, „котрі письма польського читати не уміють, а языка словенського читаючи, письмом руським викладу з слів его не розуміють“, різні перекладчики приладжували переклади сьв. Письма в XVI. ст. білоруським языком, під впливом чеського і польського.

Живий народний язык був у тім часі вже доволі розвинтий, чого доказом козацькі думи про боротьбу з Татарами і Турками, котрі змістом і складом треба віднести до XVI. ст. Хочби навіть припустити, що сї думи дійшли переважно з уст народу з язовими змінами до XIX. ст., то сучасно записана дума про воеводу Стефана з половини XVI. ст. й інтерлюдії в ярмарочній „трагедії“ Якова Гаватовича з початку XVII. ст. дають вірний образ тогочасного народного языка. Мимо того однак книжний руський язык не зблизив ся до народної живої мови в перекладах сьв. Письма. Причинили ся до сего самі перекладчики, переважно протестанти, котрі головню опирали ся на авторитеті сьв. Письма, а також церковні братства на Руси. З наукою і рухом протестантських представників осуджувано також і їх переклади сьв. Письма на місцеві наріччя, а церковні братства навпаки намагали ся двигнути і утвердити просвіту на Руси на церковно-словянських основах. Отже в XVI.—XVII. ст. проявило ся знов змаганє упорядувати письменний язык з підмогою старо-словянського языкового взірця. Се змаганє переводив кн. Курбський, що втік з Москви перед гнівом

Івана Грізного на Литву, а головним його помічником став кн. К. К. Острожський виданем біблії і заснуванем (1580) Академії. Основою видання Острожської біблії (1580 і 1581) був церковно-словянський текст, а в Острожській Академії і в братських школах займав в шкільній програмі церковно-словянський язык а побіч него грецький перворядне місце. Аж пізнійше заводили в „школах грецького і словянського письма“ також потрохи польську і латинську мову. При всім тім однак тогочасні граматика, а між тими навіть найліпша і найбільше впливова словянська Граматика Мелетія Смотрицького (1619. р.), котра мала упорядкувати церковно-словянський язык і підняти його до значіння літературного языка, збивали ся на місцеві говори і не відказували ся деяких місцевих прикмет живої народної мови і тому тодішній книжний язык можна назвати не так церковно-словянським, як радше словянсько-руським.

Однак ні Острожська Академія, ні братські греко-словянські школи не мали широкої програми наук, бо гляділи орудників наукового образования в старословянським письменстві і у Греків, котрі самі вже тоді не мали самостійної науки, і переймали її з Заходу. Найвизначнійші учителі згаданих шкіл досягнули своє образование на основі тодішньої західно-європейської науки, котрої орудником був латинський язык. Ширший умовий світогляд мало тоді київське Богоявленське братство, основане міщанами, а головню шляхтою київського воеводства (Гальшка Гулевичівна), при участі вишого духовенства і запорожського козацтва і тому відчувало більшу потребу західно-європейської латинської науки. Деякі учителі київської школи досягнули образование в латинсько-польських школах і викладали науки на основі латинсько-польських підручників. Але рішучий зворот в користь латинського языка і західно-європейської науки зробив київський митрополит Петро Могила злукою своєї Лаврської латинсько-польської школи з київсько-братською. Там професори „лучше насаджали в руські уми латинський язык, ніж бувші до них наставники“, а сей вплив відбив ся також на книжнім тогочаснім язичі руським.

При обопільнім впливі книжної словянсько-руської

і народної мови розвивався далі книжний руський язик, котрий письменники звали „руською мовою“, „руським язиком“. Наші учені (П. Могила, С. Косів, Л. Баранович) писали свої твори по польськи і відси входять в руську книжну мову польські вислови, а навіть народна мова має чимало польської домішки, бо спільне життя Українців і Поляків не могло остати без впливу на мову обох народів. Через школу і суспільні впливи руська книжна мова приймала діхи польської мови а з нею підпадала під вплив латинської складні (н. пр. в проповідях 2-ої половини XVII. ст. Голятовського, Радивилівського), а ще виразнійше у віршах К. Ставровецького, в апокрифах і літописях XVII. ст.

7. Книжний руський (словянсько-руський) язик.

Однак язик тодішніх письменників не був уже тим старо-словянським язиком найдавніших пам'яток словянського письменства (н. пр. Остромирового євангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, висловами і зворотами, а крім того латинськими і польськими висловами. Так отже церковно-словянщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руського язика.

З початком XVII. ст. (1619. р.) виступав Мелетій Смотрицький із Словянською Граматикою з наміром витворити чистий словянський (т. є. старо-словянський) язик. Але хоч тодішні письменники держалися церковних книг, не могли зовсім визволитися від впливу живої народної мови. Для того язик тих письменників можна назвати словянсько-руським. Після виходу грамматики Смотрицького почався взаємний вплив між книжним словянсько-руським язиком і народним. Плодом того взаємного впливу був книжний руський язик, котрий вдовольняв потребам більше книжних людей своєю граматичною правильністю, як і людей звичайних своєю зрозумілістю. В очах народних верств здобув собі мало-помалу побіч церковно-словянського язика повагу і значіння сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковно-словянщини з ріжного рода нарічевими примішками живої народної мови і відтінками білоруського говору і польського язика.

Письменники тогочасні звали сей язык просто „руською мовою або руським языком“. Для лекшого зрозуміння сего книжного языка зложив Памво Беринда „Лексикон славено-руський“, в котрім поясненя написані языком книжним, але з виразно замітними прикметами народної мови.

Вплив польського языка і живої народної мови на літературний руський язык. Руські письменники XVII. столітя намагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературного руського языка в тім напрямі, в яким він виступив ще в другій половині XVI. ст. яко літературний вираз народної свідомости. Вихідною точкою для них була граматична теорія Смотрицького, з котрою вони були більше або менше знакомі, хоч від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний засновок мав перевагу над етимологічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин тогочасна літературна мова переняла деякі прикмети польської, не лише у висловах, але й у граматичнім обсягу, улягаючи разом з польською мовою впливови латинської складні. Але такі твори визначні гарною, сильною, поетичною мовою, як Кохановського, Шимоновича і т. і., не мали у нас впливу на виробленє гарної поетичної мови. Народне почутє затемнювали все наново релігійні і політичні спори. Чимало наших письменників писало свої твори також польським языком.

Вплив живої народної мови виступає з особливою рішучістю в урядових грамотах, в українських літописах, хронографах і козацьких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

8. Словянсько-руський язык. Вплив Московщини.

Разом з тим, як Київ знов став осередком просвіти, виступають виразнійше прикмети народної мови в 2-ій половині XVII. ст. також у творах писаних словянсько-руським языком („Меч Духовний“ Л. Барановича, „Синопис“ Гізеля). Образи, приповідки, дотепи з життя вносили в проповідні твори ще більше живого народного живла.

Вплив народного живла слідно в перших творах Т. Прокоповича, ще більше в літописи Грабянки, а у XVIII. ст. домішка народних слів і форм збільшує ся так, що язик тогочасних творів можна назвати словянсько-руським (п. пр. „Владимірь“ Прокоповича, „Воскресеніє мертвых“ драма Кониського, „Милость Божія...“ Трохимовського, „Трагикомедія“ Лашевського і т. п.).

Заненад суспільного життя і Київської Академії та її значія, перехід українських учених київських на службу в Московщину, заходи уряду коло змосковщення Академії київської відбили ся відемно на розвитку письменської мови. Разом з тим зростає переможний вплив літературний московський (правила поезії Ломоносова) в осередках української просвіти і в широких кругах суспільства і закорінює ся в Академії із зразками поетичними Ломоносова, котрі треба було вивчити і наслідувати.

Таким способом розвинена на Україні в народнім напрямі словянсько-руська мова зустрінула ся в половині XVIII. ст. з літературною московською мовою, що розвивала ся на півночі на основі московського говору, а що московська мова яко державна була сильніша, отже випирає словянсько-руську з Академії і з творів. Ще Сковорода пише словянсько-руським язиком, але его ученики (п. пр. Ковалинський) переймають московщину. До знехтованя руської мови причинились і розпорядки російського правительства проти уживаня української мови в писанях.

Правобережна Україна була під владою Польщі, отже тут бере перевагу польський язик, котрим учили у василіанських школах з занедбанєм церковно-словянського. Але що народови треба було зрозумілих для него книжок, отже Василіяни складають для сьвященників підручники, щоби могли „простим язиком руським простійший народ научати“, виховуючи его „в єдиненію з Церквою Рима“ (п. пр. „Собраніє припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное“ церковно-словянським язиком а рівнобіжно словянсько-руським і польським, „Богословіє правоучительное“, „Науки парохіяльні“ і „Богогласникъ“ (1790).

Проте одначе язик сих творів не дійшов до такого розвитку, як у XVIII. ст. на Україні, не розвинув ся і в межах Австрії мимо заснованя духовної семінарії і ру-

ських викладів на університеті у Львові, бо тут послуговувалися церковно-словянським язиком.

Збереглась словянсько-руська мова ще в літописях Величка, Самовидця з домішкою польських висловів, але від 30-их років XVIII. ст. в книжній руській мові слідно домішку московських слів, звуків і форм (н. пр. „Краткое описаніє Малороссіи“, „Дневникъ“ Ханенка, „Черниг. лѣтопись“ і ин.). Українці приневолені були зрікати ся свого язика а присвоювати собі літературний московський, а в 70-их рр. XVIII. ст. видають підручники для лекшого вивчення московської мови і правописи („Правила о произношеніи російскихъ буквъ“ 1772).

9. Літературний український язик.

Коли українські письменники стали щораз більше вживати московщини („Краткое описаніє о козац. малоросійскомъ народѣ“ Симоновського 1755. р. не проявляє вже зовсім слідів української мови), Академія П. Могили також відбила ся від народного життя і піддала ся впливови московщини. являють ся дрібні церковні школи на Україні, котрих учителі (бакаляри, „мандровані дяки“, мандрівні школярі) яко на пів народний, на пів учений осередок зближують ся до народу і популяризують науку шкільну, розповсюднують її в народі і та мова, якою вони послуговували ся, входила і в літературу. З занепадом виробленого на Україні культурними верствами суспільства книжного словянсько-руського язика почала у XVIII. ст. що раз частійше на его місце входити народна українська мова. Вже давнійше стрічаємо її в творах Гаватовича, а тепер найблизші попередники Котляревського уживають майже чистої народної мови (у вертепній драмі, в інтермедіях Довгалевського, Г. Кониського, у віршах Некрашевича, в сатирах, ораціях на всякі случаи, в історичних і моралізаторських творах, приладжених бакаларами до народного розуміння). Таким чином підготовлено основу для Енеїди Котляревського 1798. р., котра була органічним продовженням віршів, прямим відгомонам попереднього розвитку літератури XVIII. ст. а заразом твором, що поклав основу новій народній літературі українській (П. Житецький: Начерк укр. мови).

10. Письменський (літературний) язык український і єго нарічя.

Письменський (літературний) український язык нової доби при всіх різницях обставин, серед котрих розвинувся на значно від себе віддалених і на різні держави розділених областях, представляє незвичайну одноцілість. Сю одноцілість треба приписати головно тій обставині, що письменський язык витворився з живої народної мови і що взагалі в письменстві до народної мови письменників привязувано велику вагу. До одноцілості письменського языка причинаєся також чимало обставина, що різниці в руських говорах і нарічях є вельми незначні, як о тім можна впевнитися з записаних творів усної словесности народної.

Письменський язык новочасний в літературі називаємо звичайно руським (головно в Галичині і на Буковині, де він міг свобідно розвиватися не тільки в письменстві, але й у школах низших і висших і мав законне признанє на всіх царинах прилюдного життя). Одначе справдешньою вітчиною єго, в котрій він почав розвиватися, є Україна і тому зємо сей язык українським (давнїйше звали мало- або южно-руським), а для відріжнення від московського (велико-руського) зємо єго українсько-руським.

Основою письменського языка на придніпрянській Україні послужив український говір, котрий в порівнаню з иншими руськими говорами не виявляє значнїйших різниць. Се зовсім одноцїлий і строго вироблений говір під впливом вірцевого языка українських народних дум з вельми незначними звуковими відмінами і ріжноріччями. Він проявляє ся в цілій колишній південній Росії. Єго впливови підлягають инші руські говори: „Ще до сеї пори — каже Я. Головацький — в декотрих сторонах (Галичини) вважають в народі українське нарічє буцїм краще, благороднїйше“.

Першим представником українського языка в письменстві і єго справдешним основником був Іван Котляревський, а єго слїдом пішов Квітка-Основяненко і найбільший український поет Тарас Шевченко. За

приводом Котляревського пішов у Галичині Маркіян Шашкевич, а на Буковині Федькович. Перегородом тяжище пересунуло ся до Галичини, де для розвитку письменського языка розкрило ся широке поле в другій половині XIX. ст. в школах і в прилюднім житю, коли тимчасом на придніпрянській Україні всякі заборони і перепони спинювали широкий розвиток письменства.

II. Український язык і єго говори.

Український язык можна поділити на дві головні громади говорів (нарічій):

А. південно-східну і

Б. північно-західну.

В південно-східній громаді головним звуком, що надає цілій вимові загальний віголос, є голосівка з усіма єї відтінками і відмінами. Вона становить осередню точку голосівок, до котрої змагають і коло котрої громадають ся всі ті голосівки, що не встигли ще перейти до ряду звуків і.

В північно-західній громаді говорів зосередили ся голосівки з більше обниженим відтінком вимови, в середній і задній часті устної ями, а між ними на перше місце висунув ся звук **ы**, котрий у звуковій системі тих говорів має визначну ролю, коли тимчасом в південно-східних говорах сей звук злив ся із староруським **и**, так що різниця між ними затерла ся.

Подібно і шелестівки в південно-східній громаді говорів зберегли м'якість (н. пр. сь, зь, ць; шь, жь, ч, а навіть пйє, бйє, вйє), то в говорах північно-західної громади визначають ся шелестівки низшим питомим віголосом, а багато з них ствердло або змагає до стверднення.

Тимто загальна вимова в південно-східній громаді говорів звучить тонше, м'ягше і гладше в порівнянню з грубшою, твердшою і більше шореткою вимовою північно-західної громади говорів.

Область північно-західної громади говорів обіймає в бувшій Австро-Угорщині майже цілу полосу Карпат (значить майже всі укр.-руські говори по угорським боці Карпат); в Галичині говори Лемків, Замі-

шанців (котрий є відміною лемківського говору), Бойків, а вчасти Гуцулів (в поріччю Прута, т. є. в косівськiм i вижницькiм повітi) i долiвський (в долині Сяну); в бувшій Росії: більшу частъ Холмщини, півден. частъ Гродненьщини, Миньщини i Чернигiвщини, півн. частъ Волині, Київщини i Полтавщини та південно-захiд. частину Курщини i півн.-зах. частъ Харківщини.

Вся остання українська область язикова належить до південно-східної громади говорів.

Північно-захiдна громада говорів є вельми неоднoцiльна, роздроблена i в кількох місцях попереривана з численними місцевими говірками. В ній однак замітні двi громади підговорів:

1. подiльські i підляські або північно-українські,
2. карпатські,

котрі неначе звено лучить долiвський гoвiр (в долині Сяну).

Карпатські говори (разом з говором Замішанців) не мають полiських i підляських двозвуків, старі голосівки **о, е, ѣ** мають нахил до **і** та м'якшу вимову шипячих **і р**. Карпатські говори поділені Ославою (лiвобiчною притокою Сяну) в Галичині i Ляборцем (правобiчною притокою Уга) в Угорщині на: 1) захiдні говори (лемківський i Замішанців) з нерухомим наголосом (на передостаннiм складi) i 2) схiдні (бойківський i гуцульський) з рухомим наголосом. Сi останні зближені вельми до говорів південно-східної громади (м'якке закінченє **-ець**: хлопець, м'якке — **рь**: ко-сарь i злив у оден звук **ы i и**).

Південно-східна громада говорів розпадає ся на 2 відмінні піднарiччя:

1. схiдні або надднiпрянські,
2. захiдні або посередні.

Схiдні або надднiпрянські говори представляють найменші нарiчеві відміннi i займають широкі простори лiво-бережної а вчасти i правобережної України.

Схiдні (надднiпрянські) говори з вельми дрібними нарiчевими рiжницями займають великий простiр лiвобережної а в частинi правобережної України (Полтавщину, крім північної полоси, майже всю Харківщину, південну частъ Курщини, Воронiжчини, захiдну частъ области донських

козаків, область кубанських козаків, більшу часть Таврії Катеринославщину, Херсонщину і південно-східну часть Київщини).

Обидві громади сих піднарічій зливають ся з собою майже незаметно на області південно-західної Київщини і східних окраїн бувшого російського Поділя, а дальше посереднє звено між ними творять перехідні говори південно-східної Волині і б. східного рос. Поділя (пор. І. Зілінський: Проби упорядкування укр. говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 117—118).

12. Загальний культурно-історичний погляд.

Східна Європа, в котрій український нарід розселив ся і витворив свою державу і культуру, була помостом між Азією і західною Європою. З многолюдного азийського збірника пересували ся незлічені, різнородні народи на захід, не спинювані такою могутною перегородою між обома частями світа, як приміром велитенська височина Альп. Неначе бистра повинь, що в праісторичних часах змивала величезні земельні верстви, розривала суходоли, творила острови й півострови і на давних верствах накладала нові наверстованя, так і під кінець IV. столітя нова повинь народів розбурювала і перемінювала на Сарматськім низу давні етнографічні наверстованя в самій їх основі. Одно племя посувало і випирало друге, держави випинали неначе плаваючі острови з повени і знов у ній поринали, поки з відпливу повени не виступили тривкійші і нові державні витвори. Але й їх тривкість инколи не була певна, а нові потрясеня впливом азийських народів підривали неусталені ще молоді держави східні, нищили народне їх житє і зливали ся з ними в нові самовладні держави.

В двох подвійних струях відбуло ся велике переселенє народів і творенє держав у східній Європі. Перший могутний перелом зробили Гуни й Аляни під кінець IV-го столітя, виперли Готів з областей над Доном і Дунаєм, утворили першу з тих нетривких переселенських держав, а з її розпадом в половині V-го столітя вернули знов до Азії. На їх місце переселили ся в VII. столітю турецько-

татарські племена, посунули ся через Дон і виперли поселених над долішнім Дунаєм Аварів (Обрів) на захід. До тих племен належали надволянські Болгари, Печеніги, Половці і Хозари. На їх кочовища наринали з півночі словянські племена, як запевняють деякі дослідники, з нинішньої Білоруси і поріччя Припети, і знищили їх в частині а в частині прогинули. Лише східні (надволянські) Болгари і Хозари (могамеданської віри) утворили свої держави. Хозарська держава сягала від долішньої Волги до Дніпра і тривала до X-го століття, а західні Болгари, виперті до Європи, утворили державу над долішнім Дунаєм.

Після знищення цих турецько-татарських племен (крім Болгарів) починає ся друга доба великого переселення до східної Європи, що закінчило ся утворенням тривких і могутніх держав на розвалинах давніх часових витворів державних.

Історичні свідощтва згадують Словян у Європі по кінець V-го і початок VI-го століття по Хр., але поселення руських Словян на північній сході Європи сягає дальше VI.—VII. століття по Хр., хоч поселення тих Словян на верхов'ях Висли, Дністра і Припети відбуло ся імовірно давніше. Відсіля пересувають ся вони до північно-східної Європи, заселеної Фінами, а на південній сході ріжними туркськими племенами. Топографія руських Словян в Начальній Літописи подає вже остаточний вислід їх переселення під кінець IX.—X. століття. Обмежені на заході литовським, на півночі і північній сході фінськими, на південній сході туркськими племенами, заняли руські Слов'яни поріччю Дніпра, Дністра, західної Двини, Буга, озера Ільмена і горішньої Оки і розмістили ся на тій просторі окремими племенами. Межі їх „земель“ творили в частині вододільні волокни. Мабуть обопільна боротьба племен, що рівночасно поселявали ся в Сарматським низу, спонукували їх до політичного зєдинення під владою племінних князів, одначе літопись не подає ближших вістий про се, як далеко поступило се зєдинення племен перед витворенням варяжських князівств і в яких формах проявило ся. Перерібка давніх племінних організацій відбувала ся поступенно в систему варяжських князівств. Первісно ва-

ряжські князівства виринали неначе віддільні островці в різних сторонах рівнини.

Тут (літопись згадує про Рурика) положено перший зарід до будучої держави Руси, котра з малих державних початків в IX. століттю на словянсько-фінських областях посувала ся бисто на південь і росла неначе лавина та проглинула останки словянської держави (Аскольда і Дира в Києві) і болгарської та хозарської держави. Русь починає жити могутним житєм з того часу, коли ся молода держава в південнім поріччю Дніпра дальшими змаганнями князя Олега вибрала собі осередком Київ, „матір руських городів“, і в нутрі скріпила ся і зорганізувала з підмогою варяжських дружин воєнних і вже в році 867. ставула яко войовнича сила перед воротами Царгорода.

Варяжські князівства простирали ся або добровільною прилукою до витворених уже княжих осередків або самі князі насильно здобували околичні землі (так н. пр. південне князівство Олега зложило ся з землі Полян, що підчинили ся добровільно, Сіверян і Радимичів, що хозарське ярмо проміняли на Олегову владу, і Деревлян, завойованих оружем Олега).

13. Початки руської державности.

Розселені в порічинах Ільменського озера і Дніпра руські Слов'яни спинили ся на оживленім торговім шляху. Начальна Літопись означає сей шлях, що йшов з Царгорода Чорним морем до устя Дніпра, відтак Дніпром до єго жерельного верхів'я. Дальше йшов сей шлях волоком, себто судна перевозжено сухопутем до ріки Ловати: ріка Ловать сплавляла їх в Ільменське озеро, з котрого випливає ріка Волхов, що вливає ся в Ладозьке озеро, а відсіль шлях ішов рікою Невою у фінський залив і Балтійське море. З Балтійського моря тягнув ся він здовж берегів західної Європи в Середземне море до Риму, а відсіль знов дальше Середземним морем у Царгород.

Сей торговий рух такою окружною дорогою викликали Греки, котрі ще до Різдва Хр. оснували чимало осель на північних берегах Чорного моря і на східних берегах Азійського моря. Важнійші оселі були: Ольвія, недалеко ни-

нішнього Никополя, Херсон [Корсунь] (Таврійський на південно-західнім березі Криму коло нинішнього Севастополя), Теодозія на південно-східнім березі Криму, Пантикапея (нині Керч), Фанагорія на Таманськім півострові, Та наїс при устю Дону. Торгово-промисловий рух сих осель звернув ся був ще перед Різдом Хр. в сторону Дніпрового поріччя, бо сим шляхом Греки діставали янтар з берегів Балтійського моря.

Розселені понад Дніпром руські Слов'яни неминучо ввійшли в торговий рух, що відбував ся на великім воднім шляху із Скандинавії в Грецію („изъ Варягъ въ Греки“) тим більше, що єї околиці доставляли для торгівлі значного засобу шкір, меду, воску. До розвитку торгівлі руських Слов'ян з заграницею причинила ся ще й ся обставина, що в часі їх переселення з Карпатського підгір'я в Сарматський низ, явили ся з далекого сходу, ізза Волги і Дону азійські кочовики туркського племені — Хозари. Від VII. століття поселились Хозари на північних берегах Каспія і Чорноморя в степах між Волгою і Доном, а небагом залишають вони кочовниче житє і оснують у себе гóроди. В VIII. століттю між ними поселились промислові Жиди й Араби ізза Кавказу і мали на них такий культурний вплив, що хозарський хан з висною верствою населення прийняв жидівську віру. Хозарська столиця Ітіль, над долішньою Волгою, стала оживленим осередком торгових зносин між Балтійською півночю й Арабським Сходом підчас володарства Аббасидів над Арабами в їх столиці Багдаді.

Покорили Хозари руських Слов'ян, що межували з їх степами, а іменно: Полян, Сівер'ян і Вятичів. Влада Хозар не була, здає ся, важка для них; навпаки, мала вона важкі для них наслідки, бо степові річні дороги до торгових Чорноморя і Каспія стали для них отвертими і наддніпрянська Русь під охороною Хозарів провадила оживлену торгівлю. Русь привозить свої плоди не тільки в грецькі і хозарські гóроди, але і в арабську столицю Багдад, о чім згадує арабський письменник Хордадбе (в половині IX-го століття). Численні скарби викопувані з арабськими монетами (диргемами) в області Дніпра з часів, почавши

з кінця VII. століття, стають певним доказом живих торгових взаємин Руси з Арабським Сходом.

Наслідком таких живих взаємин торгових із загрою витворили ся між руськими Слов'янами гóроди якó збірні осередки торгóви в місцях пригідних на воднім шляху „з Варяг в Греки“ — як Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ, Любеч, Новгород, Ростів, Полоцк, а між тими найважнійше місце своїм положенням займав **Київ** у землі Полян. Сюди звозено товари з далекої півночі.

Але в першій половині IX. століття в області Хозарської держави нашла нова кочовнича орда азійська — Печеніги. Наслідком того степові дороги ріками стали тепер небезпечними, а торгóвля руських Слов'ян стрічає всякі перепони.

В половині IX. століття Печеніги заняли майже весь степовий простір і посунулись недалеко під Київ, а Хозарська держава не мала сили обезпечити спокою для руської торгóвлі з полуднем і сходом і се приневольило руські гóроди подбати про укріплення, про військо і про торгóві каравани з охоронними відділами.

З уруженем гóродів між руськими Слов'янами вяже ся важна подія. Наслідком перелюднення в першій половині IX. століття в Скандинавії (Швеції, Норвегії і Данії), заселеній Норманами, виправляють ся норманські дружини сотнями суден на західно-європейські побережа, захоплюють цілі області і основують свої держави. Сі самі Нормани під назвою Варягів почали около половини IX. століття фінським заливом і великим торговим шляхом наїздити новгородських Словен і Фінів і накладати на них данину. Після літописного переказу Новгородці повстали проти них і прогнали за море, але для своєї безпеки в будучині наймали нормансько-варяжські дружини. Одна з таких дружин осіла в Новгородській області, устроїла в пригідних місцях кріпости і під проводом князя **Рурика** (після літописного переказу 862. р., але в дійсности мабуть раніше) з часових оборонців **новгородських Словян** стала вер-

ховладною верствою¹⁾. В тім часі друге таке місцеве князівство варяжське оснували в землі **Полян, в Києві, Аскольд і Дир**, а першим ділом тих князів було визволене Полян від данини Хозарам, боротьба з ворожими Києву Деревлянами, відтак з Печенігами, а наостанку похід на Царгород (860. р.), щоби відомстити порушене торгового договору, заключеного ще в першій половині IX. ст. і кривди заподіяні руським купцям. Трете таке місцеве князівство було **Рогволода в Полоцку**, а четверте **Тура в Турові над Припетю**.

Найважнійше становище і вплив здобуло собі **Київське Князівство** торгово-господарським значінєм. Зрозуміли се варяжські князі, а **Олег** (879—912), усунувши Аскольда і Дира, зробив **Київ („матір руських городів“)** осередком **Київського князівства**, котрому підлягала більшість руських Слов'ян. Перегородом варяжська дружина злилася з туземцями, а князь на чолі сеї дружини мав важну задачу безпеки торгових доріг на полудні і сході. Похід його на Царгород довів до корисного торгового договору з Греками, а наслідком сих успіхів також руські племена поселені подальше від торгового шляху були приневолені покорити ся Київській державі.

14. Християнство на Русі і его вплив.

Живі торгові взаємини Київської держави з іншими народами не могли остати без впливу на неї. Окрім південних Слов'ян, особливо найкультурніша тоді в Європі Византийська держава проявила свій вплив тим, що серед руських Слов'ян почало розповсюднювати ся християнство, передовсім серед городського населення, особливо серед купців і княжої дружини.

Значно розвиті торгові зносини давньої Русі з Византиєю і південними Слов'янами ще більше зміцняли і поглиблювали сей вплив. Культурні зв'язи з південними Слов'янами улекшувало племінне споріднене

¹⁾ Варяги — се була дружина воєнна, зложена з охотників, в часті з Норманів, але таки в більшості з Слов'ян і тим дасть ся пояснити обставина, що ся варяжська дружина так скоро злилася з завоюваним населенєм.

з Київською державою і значне зближене в тих часах всіх слов'янських язиків. Особливо розвили ся сї зв'язи в часах кн. Святослава, що воював успішно з Візантією а рівночасно підчиняв собі Болгар. Сумежні з Візантією південні Слов'яни рано підчинили ся єї культурному впливови, а відповідно питоменностям слов'янського світогляду перероблена ними грецька культура розповсюджувала ся тим скорше і легше в давній Русі.

Нормансько-варязьські дружинники, що служили також у византийських цїсарів і присвоювали собі також грецьку культуру, приймали в великій часті християнство, мали в Царгороді свою окрему церкву і відси заносили християнство також на Русь. Літопись згадує про Варяг-християн у дружинах Ігоря й Олега. Ще перед охрещенєм Руси мали вони в Києві свою церкву сьв. Ілїї¹⁾. Договір Ігоря з Греками (944. р.) згадує про дві частини дружин — християнську і поганську. Перша кляла ся для збереження договору християнським Богом, — друга Перуном. Християнська частина наперед складала присягу, а відтак дружинники-погани. Повага християнської частини дружинників мала очевидно більше значінє для Греків-християн, а до того християни-дружинники були менше-більше грамотні, отже могли і письменно ствердити свою присягу, та й сам кн. Ігор імовірно був прихильно настроєний до християнства. Літопись зазначає, що християни-дружинники складали сю присягу в „соборній“ церкві сьв. Ілїї в Києві, з чого можна впевнитися, що при такій „соборній“ церкві були і сьвященики, а також і церковні богослужєбні книги, а се вказує на почини грамотности і письменства. Нема лишє певности, яким язиком були писані сї книги, чи язиком питомим Варягам-дружинникам, готським, чи церковно-слов'янським, болгарським.

Наслїдниця Ігоря, кн. Ольга, прийняла християнство (около 954. р.) імовірно за впливом християнської частини дружинників тоді, коли керму держави взяв у свої руки кн. Святослав. В Києві перед Володимиром В. неперечно було вже значне число християн, передовсім серед княжої

¹⁾ Новіші дослідники запевняють, що церква сьв. Ілїї була підчинена болгарській архієпископії, а не царгородському патріархатові.

дружини, зложеної головню з Варягів, а також у боярсько-купецькій верстві. Се мабуть спонукало кн. Володимира В. охрестити ся¹⁾ (988. р.) і завести християнство спершу по містах, а відтак і в дальших околицях держави. Найважнійшу задачу держави, розвиток її народно-господарської і політичної могутості, міг він осягнути лише розповсюдженем культури серед народу. А тоді найкультурнішим, найбагатшим і наймогутнішим народом були Греки, в чім могли особисто впевнитися руські купці і посли в Царгороді. Руські князі мали не раз нагоду зазнати воєнної сили Византийського цїсарства в невдачних походах Аскольда і Дира (860. р.), за двох походів Ігоря (941. і 944. рр.) і за другого болгарського походу кн. Святослава (971. р.). Просвітою визначалися тоді Греки в усій Європі. Отже для осягнення могутості Руси треба було присвоїти їй византийську культуру, а основою сеї культури була християнська релігія. З прийнятем християнства кн. Володимиром В. (988. р.) і введенем нової віри на Руси виступав поруч політичної влади князя і його дружини нова власть — християнська Церква і духовенство, яко нова впливова верства суспільна з єпископами і митрополитом на чолі, котрі спершу були Греками. Висше духовенство своєю культурою здобуло собі великий вплив на державну власть, котра знов у сїм духовенстві мала освічених помічників і порадників в уладженю державної управи.

Однак християнство розповсюднювалося на Руси помалу і не без перепон, а широкі верстви визнавали нову віру довгий час лише поверховно, придержуючи ся зверхних форм, в котрі вкладали чисто поганський зміст. Широкі верстви народні святкували християнські празники, хронологічно близькі до поганських, після свого поганського світогляду і переносили черти поганських божист на християнських святих (н. пр. черти Перуна на пророка Ілію, Велеса на св. Власія і т. п.). В декотрих

¹⁾ Деякі дослідники вважають похід кн. Володимира пізнішою легендою і запевняють, що він охрестився в Києві або у Василеві та що прийняв Хр. віру не від Греків, але від Болгар і що наслідком того Церква на Руси була зависима від Болгарії, а не від царгородського патріархату.

сторонах населенє навіть завзято опирало ся заведеню християнства, так н. пр. в Новгороді дядько Володимира В., Добриня, і новгородський тисяцький Путята були приневолені ужити оружної сили (відсеіль в літописи вислів: „Путята крестиль мечемъ, а Добрыня огнемъ“). Епископи були приневолені вести трудну боротьбу з волхвами, ворожбитами будучини, котрі виступають в обороні поганьства, як засвідчають деякі відорвані вісти в літописях.

Наслідком такого зверхнього прийнятя християнства в широких верствах народних удержував ся довгий час поганський світогляд у народі, а поезія виплекана на основах поганського побиту, злегка украшена християнською словнею і обрядами християнської релігії, мало що не до наших часів. Така сумішка християнського світогляду з поганським витворила т. зв. двоєвіре, назване опісля суєвірем, котре знаменує руське житє. Проповідники і святиї протягом століть дорікають „християнам двоєвірно живучим“, осуджують „плясаніє, гудѣніє (музики) и плесканіє“, приноси жертв бісам (поганським божищам), остерегають перед пирами, на котрих відбуває ся „играніє“, „плясаніє“ і „гудѣніє“, виступають проти пісень, ворожбитства і чародійства, а „Слово о казняхъ“ остерегає перед вірою в стрічу¹⁾. При всіх тих духових змаганнях поганський світогляд витиснув свою печать на народнім житю і побиті, на обрядах і поезії народних верств, а се двоєвіріє відбило ся також і в творах староруського письменства і в народній поетичній творчости.

15. Останки поганської старовини і поганського світогляду.

Хоч уже під кінець X-го столітя християнська віра стала на Руси державною релігією, релігією княжої династії, а духовенство розповсюджувало її в широких верствах народних, всеж таки в народнім світогляді і в народній творчости літературній зберегло ся багато останків дав-

¹⁾ Стріча, стріт, —у, стріть, —и, — здібанє, але також в значіню лихім — зачарованє, пристріт, —у, є викликана сим недуга, після віруваня народу головно з очий.

ної поганської віри, котрих відгомін сягає аж до наших часів.

Останки поганської старовини задержали ся в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу. Нечисленні свідощтва старинних пам'ятників зберегли також цінні натики на божества руських Слов'ян, на приношені їм жертви й молитви, на обряди (особливо весільні і похоронні), однак не подають родоводу богів, не згадують про їх почитанє і про світогляд поганських Русинів. Сучасні повіря, обряди і поезія не знають уже поганських богів, не подають їх імен, але за те зберегли чимало повірій про домовиків, лісовиків, русалки і т. п., відтак про уособлення, як доля, щастє, лихо, горе, уособлення сил і явищ природи. Крім того зберегло ся чимало таких виображень і обрядів, котрі мають корінь в стариннім побиті і в давній історії. Таким способом українська мітольоґія є вельми складною появою, бо не дійшла до нас в означених давних чертах, а в пізнійших, сучасних чертах відбили ся в ній у різних часах усякі впливи, а найбільший вплив на се мало християнство. Щоби уявити собі мітольоґію українського народу, треба отже не тільки виділити християнські черти, але й численні змішані явища н. пр. апокрифічні перекази і легенди, витворені з біблійних оповідань і церковних обрядів.

В деяких повірях і поетичних переказах християнського характеру проявляють ся доволі давні черти поганства і старинного українського побиту. Так н. пр. з образу пророка Іллі в народній уяві проглядає давній образ поганського бога Перуна. Так само імовірно і в Юрію Хоробрім, яко опікуні скотини, відбили ся черти народного поганського бога Волоса або Велеса, про котрого доси згадують у деяких повірях. Тимто старинні наші письменники се змішанє поганства з християнством називали „двоєвірем“. Старинні наші письменники, часто також не-свобідні від забобонних виображень, обминали описи поганських обрядів, бо вважали поганських богів і їх кумири (поганські святині) уособленими чортами.

В Іпатській Літописи, в Слові о Полку Ігоревім, в деяких старинних поуках (н. пр. Христолюбця) згадані: Перун, Волос або Велес — бог скотини, Сварог, Даж-

бог, Хорс, Стрибог, Мокош, Род і Рожаниці, Унирі, Див, Огонь-Сварожич¹⁾. Руські Слов'яни представляли собі уособлені живлові сили і явища природи в виді ідолів, котрим приносили жертви з м'ясива, хлібного печива і напитків.

На основі давніх свідочств і сучасних вісток синами Сварога були Дажбог (сонце) і Сварожич (огонь); Перун²⁾ був не тільки богом грому, але і богом війни і задля того князі і дружинники ставили і украшали ідоли (статуї) Перуна в Києві і в Новгороді, а слово „перун“ задержалося і досі в українській мові в значінні грому і лискавиці. Память про Волоса або Велеса збереглася до нині в зовсім виразних чертах. Договори поганських князів руських з Греками згадують побіч Перуна лише „Волоса, бога скотья“. Згадує про сі божища не тільки Літопись, а про Волоса Слово о Полку Ігоревім (але сей памятник не знає вже Перуна). Волос або Велес був загально-слов'янським божищем, опікуном стад, божеством кочовиків і хліборобів. Був він справді народним богом і тому память про него задержалася досі та зілялася з чертами християнського св'ятого Власія (Власа) і збереглася в живих обрядах (лишити колоса на бороду Волосови, зав'язати бороду Волосови, на краю ниви)³⁾. Боян у Слові о П. І. названий внуком Велеса імовірно яко наслідник поганських співців. Слово о П. І. і Літопись (побіч Перуна) згадують ще про Дажбога, Хорса

¹⁾ В „Хожденіи Богородицы по мукамъ“ згадано „Трояна, Хорса, Велеса, Перуна“.

²⁾ Перун був уоружений палицею, а може бути і „каменем“. Після літописи стояв він і в Києві і в Новгороді „на холмі“. В Києві за Володимира В., поганина, „кумир Перуна“ був „деревяний а голова єго срібна, вус золотий“, в руках єго була палиця. Яко головний бог був він оточений камінними і дерев'яними ідолами многих інших божищ — мужських і женських (Мокош): тут на холмі містилися „капища“, требища**), на котрих захоплювали і палили „треби-жертви“: тут на холмі їли і пили жертвоване, а імовірно і ворожили після жертв волхви.

³⁾ Сей звичай зберігся також і в Німеччині, гл. W. Goltzner, German. Mythologie st. 152 і сл.

*) каплиці, **) престолы.

і Стрибога. Дажбог, *deus dator*, подавець добра і багатства, був опікуном багатства, воєнної наживи князів і дружинників („жизнь Дажьбожьа внука“ в Слові о Полку Ігоревім — се майно, скот, коні, золото, срібло і т. п.). Після Літописи Дажбог — се сонце, Хорс, споріднений із східною назвою іранського божества, представляв також бога сонця — Стрибог після Слова о П. І. був богом вітрів.

До другорядних явищ поганського світогляду належить домовик, котрого собі уявляли косматим, сивим старцем (з різними назвами: дід, похатник, клітник), (у Германів — *Kobold*, услужний, роботящий дух домашній, проживаючий звичайно під печию, і се вказує на почитане поганське предків¹). Він є опікуном дому і скоту, а згадка про него зберегла ся в поуці о „проклятомъ бѣсѣ хоро-можителѣ“, після списку з XIV. ст.

Сучасні перекази народні вказують на се, що в старовину засновини дому й оселі лучили ся з жертвами закопуваними на місці, де ставлено хату, а важне значінє мав домашній огонь-піч, що лучив ся з виображенєм про душі предків. Деякі сучасні весільні і похоронні обряди вказують ще на сьвячене очищаюче значінє печі, а домовик являє ся тим способом невидимим опікуном домашнього огнища, котрому приносять також жертви.

Домовик заняв імовірно місце старинного Рода, котрому приносили жертви і з котрим лучили ся родинні подружжя й ідея про долю і судьбу. Душі предків, що проживали в домах, уособлені ще яко Род, Доля, Рожаниці, Судьба і супротивні їм єства — Горе, Нужда, Злидні. Ще в XII. столітї приношено в жертву „Роду и Рожаницѣ“ — хліби, сири і мід²). В старовину Род лякав дитин, як згадує Данило Заточник, подібно, як нищійий домовик. Рожаниці мали взаємини з Долею і вже при народженю віщували дитині „талан“, а се повіре є та-

¹) З культу душ витворило ся почитанє предків, як н. пр. римських *manes divi*, котре в деяких релігіях займає передове місце, якє охоронних духів. В поминальницї по вмерших (задушні дні) почитає ся також предків (пор. обряд „*Dziady*“), дід на Різдво.

²) Вопросы Кирика, Саввы и Илии.

кож улюбленою казочною темою. Уособлене Горе, Нужду, Лихо, Недолю, Злидні¹⁾ стрічаємо в піснях і казках і вони переміняють ся в звіріята або в людей. Сі ества невідступно переслідують чоловіка, садовлять ся ему на плечі, ніколи знов носять его і помагають ему в роботі. Злидні се влізливі малі ества наче карлики. Доля, щастє, горе і лиха доля суджені чоловікови з роду, а відтіль виображення про судженого, призначеного з роду, про Божий суд в подружю, в смерті²⁾.

І старинні поганські Русини і сучасні люди уявляють собі, що в ріках, полях і в лісах, подібно як і в домах і всяких будівлях живуть добрі і лихі ества.

Русалки або мавки відповідають старословянським берегиням, а уявляють їх собі яко душі топельниць (у Германів Ніхен, у Греків і Римлян німфи), нехрещених дітей.

В лісах проживає лісовик, полісун, росту високих дерев, а на полях польовик, росту низкої трави³⁾, яко уособлене ростиности.

Лісовик визначає ся ворожими прикметами, збиває людей у лісі з дороги, відкликуючись відгомоном (блуд ченив ся чоловіка, як говорить ще нині нарід), бурі в лісі се боротьба лісовиків, котру можна усмирить жертвами. Житє Константина Муромського згадує про поклони „дуплинамъ деревянымъ“, слова і поуки про жертви в лісах, пословиці про молитви в лісі, а Кирил Турівський згадує, що „древеса“ звали ся „богами“. Тепер ще кіля і дерев уживають при чарах (упира в могилі пробивають осиковим колом), деревляними вітками, цвітами укрощують хати на Зелені Свѣта, св. Івана, на весіля, щоби охоро-

¹⁾ Слова о лѣнпвыхъ з XV. ст.

²⁾ Після народного вірування чоловікови вже при народженю суджена доля — добра або лиха. Сі уособлені ества ведуть чоловіка до его призначеня, добра доля до щастя, лиха (недоля, злидні) до нещастя. Такі вірування зберегли ся також у поганських Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 104 і сл.). Віра в призначенє буває така сильна, що нагадує музулманський світогляд або поганський фаталізм.

³⁾ Се основує ся на віруваню про дальше житє душ у ростинах, головню по лісах. Се зберегло ся і у Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 152 і сл.).

нити від злих духів, а в народній поезії широко розвинене символічне представлення дерев (пор. Слово о Полку Ігоревім).

Водяник, водовик після народних повір'їв живе в ріках і озерах. Їго уявляють собі косматим, старим дідом, а русалки є його дочками. Він викликає бурі на воді і топить плавців і судна, а для усмирення його приносять жертви. В болотах живуть чорти, як вказують на це казки і пословиці. В правилах митрополита Йоана з XI. століття є згадка про жертви „бісам, болотам і колодязям“, а Начальна Літопись говорить про пориване жінщин „у води“. Про почитане води згадує Лев Діакон¹⁾, як воляки поганського князя Святослава погрожували півнів у Дунаю.

Побіч „берегинь“ давні свідощтва з поганських часів згадують про упирів (з прикметником „лихий“), мерців або умиравних людей²⁾. Яко мрець упир не гине, а визначає ся червоною краскою лица („червоний як упир“), а яко перевертень не кров з людей. Повіря про упирів зливають ся з повірями про вовкулаків (волкодлаки), людий, що перевертають ся на ніч у вовків, а досвіта скидають із себе вовчу шкіру і на день являють ся людьми³⁾.

¹⁾ византийський письменник XI. століття описував походи Греків на Болгар.

²⁾ Після народного вірування може душа чоловіка визволити ся хвилино із звязи з тілом (н. пр. в сні, і буяти снітами, або в недужі, горячці — обумиране, н. пр. легенда про померші душі). з мерця виходить душа зовсім. З таких поглядів витворило ся розумінє у народів про душу яко духове єство (дух, часто в значіню страховища, страху). В сім останнім значіню являє ся душа, дух яко мара (також у півн. германських племен „мага“). — Коли при смерті душа розлучає ся з тілом, відчиняють двері або вікна, щоби душа могла без перепони відлетіти (пор. Про померші душі). — Душа ходить по смерті в людській постаті яко дух (або страховище), яко вмерлець, особливо коли померший не відпокутував вини, з пімсти або любови і туги за живими людьми (пор. казку про мертвяка, в старогерм. Lenorensage). Вірування в духів вели людей до віри в безсмертність душі, до вірувань про важдрівки душ і т. п. повір'їв.

³⁾ повіре про вовкулаків стрічаємо і у давних Германів (Werwolf = Mannwolf) і у західно-арійських народів. W. Golthner, Germ. Mythologie.

Се повіре основує ся на виображенях про ріжні постати душі. Після повіря душа приймає мниму постать, виходячи з тіла і надягаючи на себе н. пр. вовчу шкіру. (Князь Всеслав Полоцький в Слові о Полку Ігоревім „самъ влъкомъ рыскаше“). Після староруських і сучасних народних повірій вовкулаки з'їдають сонце і зьвізди в часі затьми ¹⁾. (Після германських повірій „Sonnenwolf“ намагався ликнути сонце або місяць і спричиняв затьму — W. Golthner, Germ. Mythol. ст. 254).

Народні вірування у вовкулаків звязані з повірями про переміни людей у зьвірів, птиці, риби (в казках, піснях, заговорах а навіть в староруських памятниках як в Слові о Полку Ігоревім і в Галицько-Волинській Літописи п. р. 1201: „Сръчанови же [половецькому ханови] оставшу у Дону, рыбою оживъшу“).

В піснях стрічаємо замітну переміну в тура або золоторогого оленя. В колядах являє ся „чорний тур“ або „тур-олень“. У весільних піснях тур або золоторогий олень обіцяє прийти на весіллє ловця, котрий забирає ся убити тура або оленя. Тур ²⁾ проживав на Україні лише до XVI століття а потім вигинув, а визначав ся більшою величиною від домашних волів, великою силою і жестокостю. (Відсіль прикметник Всеволода — яр-тур в Слові о Полку Ігоревім). В Галицько-Волинській Літописи кн. Роман Галицький зображений яко „храборъ бо бѣ, яко и туръ“, а кн. Володимир Мономах у поуці дітям оповідає про свої лови: „тура мя два метала на розѣхъ и съ конемъ“. Збереглись не тільки назви осіб і місцевин, звязані з турами (Турин, Турів, Туре, Турильче в східній Галичині і т. п.), але і в пословицях: „сидить як тур у горах“, „виженем сірого тура з луга“, „грім такий, що хоч тури гони, так не почують“. В давній Русі був звичай перебирати ся за тура (поука новгородського єпископа Луки-Йоана з XII століття: „и о турѣхъ и о колядницѣхъ“) при нагоді народних ігрищ, празників (н. пр. в Галичині, на Поділю на вели-

¹⁾ Іпат. Літ. п. р. 1105: въ се лѣто бысть знаменіе: погнбе соляне и бысть яко мѣсяць, егоже глаголють невѣгласи снѣдаемо солнице“. Пор. „Нещасний“ М. Пашкевича: змий з'їдає сонце.

²⁾ Пор. про турів і Турову-кручу в Кулішевій ідилії „Орися“.

кодні ігрища підчас гагілок перебирають ся парубки за медведя).

Обрядове і символічне значінє птиць і інших зьвірят виявляють деякі повіря, н. пр. півень яко символ сонця і огню і жертвна птиця ¹⁾ а тепер звязаний з ворожбою а вчаси і з огнем (підпустити червоного півня — підпалити), чорний ворон, сова, зазуля (яко зловіщі птиці) і т. п. Зьвіринний свѣт має цілий відділ в українській народній поезії, зьвіринний епос, казки про зьвірят, а крім того зьвірята з виразними прикметами людськими являють ся в дїточих приколнскових піснях (н. пр. кіт-воркот).

Так само уособляють ся в народній поезії рослини, трави, дерева, живла природи, небесні тіла, недуги і смерть (н. пр. цвѣт папороти, „горицвѣт“ на Івана-Купала, **сон-трава** ²⁾, соняшник. В Печер. Патерику з XIII. столїтя є оповіданє про біса, котрий на утрєню обходив монахів, кидав на них „цвѣтки, иже глаголется лѣпокъ“, а до кого прилипне сей цвѣт, той засипляв. Народна поезія згадує про „дрімливі, сонливі“ цвѣти, про „сон-траву“. Сї услипляючі рослини, помічені і старинними людьми в природі, дали основу до розвитку оповідань про чудесні подробиці в народних казках, піснях (приколнскових та історичних), котрі зливають ся з народними повірями. Заговори і загадки вказують на такі чудесні рослини, а деякі з них мали важну роль в старинних переказах народної медицини.

Казки і пісні подають чимало прикладів переміненя людей в рослини і на відворот: нещасна дівчина

¹⁾ пор. значінє півня в іранській мітології.

²⁾ сон-трава — *anemone patens*, Windröschen. (Укр. нарід приписує їй пророчі прикмети. Після мітології старинних народів вирастали анемони із сліз Афродити і крови Адонїса. Є се старогрекїстичний мотив, котрий опісля розвинув ся в переказі про Геро і Леандра. (пор. баяду Шіллера)*). В укр. пісні плаче і ридає Грицева стара жінка, неначе перепілка на леваді. Єї молода сестра зірвала сон-траву і питає Грициху, що значать сї білі і червоні цвѣти — жите чи смерть козака? „Цвѣти виресли, моя голубко, в лісі, нещастє їх зірвало, нещастє їх тобі дало! Не плач, осуши свої сльози, вже не збудиш нашого Івана в могилі!“

*) гл. D. Dieterich Die osteurop. Literaturen. ст. 40.

переміняє ся в березу, тополю (пор. Шевченко — Тополя), невинно убита в калину, що виросла на могилі (н. пр. казка про убиту сестру і калинову дудку) і т. п.

В народній поезії уособляються не тільки земні явища природи (зв'язані — зооморфічні і людські — антропоморфічні, при чім і сама земля уособляє ся — „мати сира земля“), але також небесні явища: сонце, місяць, зьвізди, тучі, облаки і т. п. В тих уособленнях мітичних відбиває ся старинні і побит — хліборобський, воєнний, семейно-родинний. Інст. Літопись н. р. 1167. зберегла такий приклад уособлення місяця і видних на нім гір в картині давного воєнного побиту ¹⁾.

Зображене війни в прирівнанню до хліборобського побиту находимо і в сучасних народних піснях і переказах. Нарід добачає в пятнах видних на місяці борбу двох братів (оповідають про Каїна і Авля). [вірш „Місяць“ Єремії Галки-Костомарова)], що оден проколов другого вилами і кинув на бік, як сніп. А в пісні „Чорна ріля заорана і кулями засіяна“, що нагадує відповідне місце в Слові о Полку Ігоревім, образ взятий з хліборобського побиту, а так само битва зображена яко молочене на тоці (Слово о П. І.).

Родинний побит проявляє ся у різних відносинах сонця (гарна дівчина) з місяцем яко мужеським єством. Отже місяць і сонце являють ся подружєм. В казках і колядках представлені небесні сьвітила й інші сили природи в родинних але ворожих взаєминах, н. пр. сонце, місяць, вітер і дощ або мороз. Крім того стрічаємо ще й інші уособлення небесних сьвітил і сил природи в казках, піснях, заговорах і загадках. В Слові о Полку Ігоревім „вѣтры, Стрибожи внуци вѣють съ моря стрѣлами“, вони виступають також у виді коний, бурі і громи в виді би-

¹⁾ „бысть знаменіе въ лунѣ страшно и дивно: идише бо луна чезъ все небо... бысть яко двѣ лицѣ имуща, одно зелено, а другое желто, и посредь ея яко два ратьная съкуце ся мечема, и одному ею яко кровь идише изъ главы, а другому бѣло, яко млеко течаше: сему же рекоша старыи люди: не благо есть сяково знаменіе, се прообразуетъ князю смерть. Пор. народне повіре про Каїна, що держить Авля убитого на вилах.

тви, тучі в виді овець, коров, зорі в виді гарної дівчини і т. п. Також педуги і смерть у народних зображеннях і в похоронних обрядах являють ся в зооморфічних і антропоморфічних образах.

З усіх народних пісень зберегли найбільшу сталість обрядові пісні і звязані з ними обряди. Вони задержали багато з незапам'ятної старини, що виходить поза межі документальної історії. Деякі колядки згадують про приношене поганських жертв, веснянки про обожане хліборобства, коли ще викликували плуг, сьвяточні пісні вяжуть ся з ворожбами і переодяганем. Відгомін старинних віровань доволі живо відбиває ся в деяких обрядах заїзних (мясниці), в зелену або русальну неділю, на Івана-Купала, а в весільних і похоронних обрядах і піснях видно також давні релігійні і побутові виображення. Подібні, але трохи затемнені виображення стрічаємо в заговорах, загадках, пословицях і казках (гл. далше в розділі Усна Словесність).

16. Розвиток державности на Руси, її скріплене і занепад державної самостійности.

З заведенем християнства убагороднило ся родинне і суспільне житє на Русі, скріпили ся політичні звязи, проявили ся також звязи культурні. Спільний княжий рід, спільна дружинна верства звязали тіснійше з собою дипатичною звязию різні землі і племена руських Словян і затирали між ними племінну різницю, а з тим усталювало ся також спільне ім'я „Русь“, спільне право і державний порядок. До скріплення сеї звязи причиняла ся також спільна державна віра, Церква і спільне духовенство, підчинене київському митрополитови, книжна освіта і мистецтво з церковною закраскою. Під впливом Візантії бере верх на Русі і витворює ся русько-византийська культура.

Синови Володимира В., Ярославови, повело ся поділену кн. Володимиром перед смертю руську землю зібрати знов у одних руках і положені Володимиром під руську державність підвалини скріпити і розширити так,

що порядки введені Ярославом (будівля церков — Сефійський собор — укріплене Києва — Золоті ворота), поширене християнства (Печерська Лавра) і книжної та шкільної освіти, впорядковане законодавства („Руська Правда“) остали на цілі століття взірцем і основою для нащадків.

Ярослав († 1054. р.), прозваний задля того Мудрим, бажав впровадити право родового старшинства, так що в Києві мав усе сидіти найстарший з роду Володимирового і заступати місце батька (з почесним іменем великого князя). Та вже небагом після його смерті родове старшинство втратило всяке значіння, бо невдоволені князі повставали часто проти великого князя і вели між собою кроваві усобиці, закликаючи до помочі орди кочовиків.

Правнук Володимира В., Володимир Мономах († 1125), (спершу князь чернігівський, відтак переяславський, а на останку в. князь київський), взорець мудрого, великодушного і є добро широких верств народних дбалою володаря, намагався довести до згоди між руськими князями („добра хоцю брати и руськѣи земли“), охоронити спільними силами землю руську і хліборобство перед наїздами Половців та боярською самоволею, однак згода не тривала довго.

Молодша вітка Монаховичів у Ростовсько-суздальській Землі намагалася проти Києва видвинути свою столицю, Володимир над Клязмою, і зробити її осередком Руської держави. Андрій Боголюбський, князь Володимира клязменського (що радо проживав у селі Боголюбово, відки і його прізвище), покорищувався усобицями князів, заволодів Києвом (1169. р.) і ограбив його та зруйнував. Так знищив він становище матери руських городів, що не могла дивинути ся з свого упадку, а через те положив основу до переваги і верховладі Ростовсько-суздальського князівства, котрого осередком був Володимир н. Кл., а відтак Москва (відсіля від XIII. століття в. кн. Московське), а наслідком того і митрополит київський переніс ся до Володимира над Клязмою.

Через те почала занепадати також русько-византий-

ська культура, тісно звязана з Церквою. Київ тратить отже своє політично - державне значінє, а верховлада над руськими землями пересуває ся до Суздаля, Володимира. н. Кн. і Москви, осередка будучого в. кн. Московського і пізнійшої московської династії.

Однак після знищення становища Києва татарським наїздом в XIII. ст. і занепаду єго упала там культура і перенесла ся в західно-українські землі, багатші і сильнійше заселені і там продовжало ся більше як ціле столітє та процвило самостійне державне житє, витворене спершу під владою Ростиславичів (Ростислав, внук Ярослава М.). Ємкий і спосібний кн. Володимирко зєдинив у своїх руках Галицькі волости і зробив Галич (1141. р.) столицею Галицького князівства, котре прославлений в „Слові о Полку Ігорєві“ єго син Ярослав Осьмомисл двигнув на вершину могутости. Посунене аж до долішнього Дунаю і Чорноморя, куди йшов новий торговий шлях до Византії, було воно найсильнійшим з усіх українських князівств. При вєй могутости Ярослав Осьмомисл був приневолений корити ся перед всевладними боярами, що вмішували ся навіть у єго домашні і родинні справи. Сї бояри покористували ся незгодою наслідників Ярослава Осьмомисла і закликали на галицький княжий престіл володимирсько - волинського князя Романа Мстиславича. Присмирив він бутних бояр, положив основи сильної політичної організації, заняв Кнївщину з Києвом і зєдинив український нарід, котрий втратив свою опору з упадком Києва. Лїтописець називає Романа яко голову всіх руських земель „великим князем“ або „самодержцем всеї Руси“. Після лицарської смерти єго під Завихостом (1205. р.) у війні з Польщею, настав сумний час у Галицько-Володимирськїм князівстві задля малолїтності єго синів Данила і Василька, час важкої і довгої боротьби з Уграми, Польщею, руськими князями і боярами, поки Данилови з братом Васильком повело ся зібрати Галицько-Волинську вітчину в своїх руках і зорганізувати з початком XIV. столітя окрему митрополію по виїзді київського митрополита у Володимир Суздальський. За прикладом свого батька бажав Данило простерти свою власть і на Кнївщину, однак перепоною стали тут Татари. Прине-

волений покорити ся татарському ханови, Батієви, приєднав собі Данило угорського короля Белю IV. яко союзника до наміреної боротьби з Татарами, а крім того послав свого архієпископа Петра на вселенський собор у Люгдуні і нав'язав зносини з папою Іннокентієм IV., котрий прислав йому королівську корону в ціли приєднання до католицької Церкви. Сподівана поміч не наспіла, а через те перервали ся взаємини Данила з Римом і він сам власними силами рішив ся на боротьбу з Татарами. А що сили его були за слабі, був приневолений вдоволити ся становищем татарського підручника. Однак Галич не міг досягнути загально-руського значіння, бо відорвав ся від Дніпра, около котрого розложила ся руська земля. Усуваючись від нелюбих ему галицьких бояр, переніс Данило свою столицю до Холму (для старшого сина Льва заложив Львів) і бажав для молодшого сина Романа (ожененого з Гертрудою, братаницею Фридриха II.) придбати австрійські землі по смерти останнього з Бабенбергів та воював з чеським королем Оттокаром, котрий заняв австрійські землі. Сі широкі змагання в європейській політиці приспорили ему лицарської слави, одначе его думки не здійснили ся задля ненастанних татарських наїздів, що прискорили его смерть.

По смерти короля Данила (1264. р.) Русь не могла оперти ся напорови і силі татарських орд ані остоятись проти змагань Польщі і Литви.

Рід Романовичів вимер на Андрею і Льві Юрієвичах (1320. р.), а тоді бояри закликали на галицький престіл їх сестрінця, сина Марії Юріївни і кн. Тройдена Мазовецького, Болеслава, котрий прийняв друге ім'я Юрія II. і засів на галицькім престолі (1325. р.). Колиж невдоволені ним бояри его отруїли, розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину Литва і Польща і розібрали її між себе так, що Казимир В. заняв Галицьке князівство, а литовський кн. Любарт Волинь. Тим способом Галицька Русь перейшла в політичним і культурнім життю під вплив західної Європи.

17. Початки письменства. Византийсько-церковно-словянське письменство на Русі.

Першу просвіту принесено на Русь разом з християнством з Византії, подібно як і до сусідніх словянських племен. Християнство, введене за князя Володимира В. 988. р., стало державною релігією і прийняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, що вже перед охрещенєм Русі були в Києві християни і святи-ники, були й книжки переложені з грецького старословянським язиком. Християнство несло з собою грамотність і письменство, спершу перекладне і наслідване, а відтак щораз більше самостійне. Письменство мало метою розпо-всюднене і укріплене нової віри, а відповідно тому цер-ковну закраску, бо й духовенство було тоді одинокою грамотною верствою. Апостолованє сьв. Кирила (827—869.) і Методія († 885.) в Болгарії, Моравії і Панонії, винайденє ними словянського письма, мали велике культурне значінє також і для Русі. З південно-словянських країв (Болгарії й Сербії) приходили на Русь в перших часах християнства святи-ники і церковні півці, що були zarazом першими учителями в приходських і монастирських школах та пер-шими письменниками. Особливо монастир сьв. Панталей-мона на Атонській горі був таким розсадником, що піддер-жував літературну взаємність Русі з Болгарією і Сербією. Черці, що приходили відтам на Русь і під впливом Визан-тії бистро осягнули високий культурний розвиток, прино-сили з собою словянські книжки або перекладали їх з грецького й переписували. Особливо Болгарія найвір-нійше з усіх словянських країв зберегла старословянське письменство, спадщину сьв. Кирила і Методія, тай сама витворила своє письменство. Як Карло В. пособляв роз-виткови латинського язика, так і болгарський цар Симеон (в X. столітї), названий книголюбцем задля значної на свій час освіти, пособляв розвиткови болгарського пись-менства, а єго двір у Преславі став неначе болгарським Аквісграном і був осередком умового і літературного життя Болгарії, як се описує Йоан Ексарх, житеписець Симеона. Він старав ся перенести до Болгарії лїпші плоди визан-тійської освіти, але хоч сам займав ся творами Аристо-

теля і Демостена, то письменством заволоділа церковна думка і тому заохочував він до перекладів церковних творів, сам брав у них участь і уложив збірник із творів свв. Іоана Золотоустого, званий Златоструй. Свв. Климент, ученик свв. Кирила і Методія, писав церковні науки, а чернець Храбр про словянські писмена.

Як Болгарія за володарства Симеона і його наслідників була посередницею византийської церковної літератури, так з розвитком могутності Сербії під кінець XII. століття витворило ся там нове огнище літературного византиїства. Тяжище діяльності лежало в Македонії, куди Сербія розпростерла ся під кінець XIII. століття і дійшла до вершка своєї могутності за володарства Стефана Душана „царя Греків і Сербів“. Живі взаємини Сербії з Атонськими монастирями, де від часів Душана церковно-словянська література прибирала ціху щораз більше сербську і де бистрою струєю било умове житє, скріпили церковно-монашу культуру і розвинули аскетично-містичну літературу. Однак у Сербії помітна перевага сьвітської византийської літератури в порівнаню з Болгарією.

З Болгарії і Сербії приходили на Русь учені черці і святики.

Взагалі південно-словянські краї були посередниками релігійної та літературної взаємності між Русію і Византією. Зв'язь Києва з Болгарією почала ся одночасно тоді, коли Київ заняв осередне становище на Русі, де він з'єднав східно-словянські племена і заложив підвалини держави; декотрі з тих племен прямо сусїдували з Болгарами: се були Тиверці й Угличі, коли сї останні пересунули ся з південної Подніпрянищини на Дністер.

Та зв'язь із Болгарією й Сербією сягає ще й пізніших часів (до XIV. і XV. століття). Византія була тоді одною з найбільш освічених держав європейських. В часі бурливого переселення народів уміла Византія зберегти майже ненарушену ідейну і мистецьку спадщину старинної Греції, переробити її в дусі християнської науки, щоби відтак передати в більшій або меншій степені Заходові і Півночі з підмогою грецьких міст у південній Італії і південних Словян.

Византийське богословське письменство виробило ся на грецькій філософії, переняло від неї спосіб думання, її глибину і тонкість. Церковна проповідь і світська поезія виробили ся під впливом давньої грецької вимови й літератури. Византийські учені пильно збирали і пояснювали старинних грецьких письменників і складали з їх творів збірники для школи і самоосвіти. Вплив старини був так могутній, що подавляв своєрідну творчість і тому прилаштовано давні образи й ідеї до нових потреб. Таким способом витворили ся нові форми пізньої византийської аскетично-моральної літератури; збірники і хрестоматії, котрі надавали широкої популярности давнім письменникам і Отцям Церкви. Але побіч цих енциклопедій, збірників і літописний передала Византия старинній Русі чимало творів не тільки духовного змісту, але й інших галузей письменства (повісти, легенди, апокрифи). Се византийське письменство витиснуло свою печать не тільки на письменстві південних Словян та посередно й на письменстві старинної Русі, але й на народній, устній словесности, на духовних стихах, легендах і інших народних творах.

Посередним злучником між грецькою (византийською) і староруською літературою служило південно-словянське письменство, особливо болгарське і сербське. Сумежність границь, споріднене і спільність церковного язика та сама релігія — скріпляли зв'язь Русі з Болгарією. Сі взаємини були головно церковні, хоч навязували ся ще й перед введенням християнства (похід кн. Святослава на Болгарію), а при сій нагоді деякі прихильники християнства вже тоді, по думці учених дослідників, перевезли деякі книжки на Русь. Також взаємини із Сербією мали значний вплив на просвіту на Русі, а доказом того численні старинні рукописи сербського письма, що зберегли ся по книговодствах Русі.

Твори південно-словянського письменства, витвореного під впливом Византиї, заносили на Русь найчастійше паломники (богомольці). Се майже виключно перекладне письменство (з грецького) творить початковий відділ староруської літератури; було воно zarazом підвалиною просвіти й учености на Русі. Сі пам'ятники діставали ся на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, уря-

дова, ішла з Царгорода Чорним морем і Дніпром до Києва, і нею йшло на Русь також християнство як державна релігія на Русі; друга — з придунайських словянських країв (Болгарії й Сербії) через нинішню Волощину, Буковину і Галичину. Сею другою дорогою діставалися на Русь окрім церковних книг також численні твори і вретичі науки.

18. Памятники византийсько-словянського письменства на Русі.

Найбільшою потребою Церкви на Русі в перших часах було — утвердити Русь в християнській вірі. Тимто письменство і що до змісту і що до форми було релігійне, мало церковний характер і було спершу перекладне. Переклади сьв. Письма і богослужебних книг, принесені з Болгарії, дали початок староруському письменству і книжній літературі. Церковно-словянський язык тих книг послужив основою книжного языка на Русі.

1. Остромирове Євангеліє се найдавніший памятник церковно-словянського письменства, котрого час написання можна докладно означити. Воно переписане з болгарської рукописи, писаної кирилицею (але із староруським виголосом у, я замість ж, ѡ — а, е) для новгородського посадника Остромира (1056—57. р.), свояка в. кн. київського Ізяслава Ярославича. Видане Востоковим.

2. Супрасльська рукопись¹⁾ (або недільне євангеліє) є імовірно старшим від Остромирового євангелія памятником (по думці дослідників з початку ХІ століття, але без певного означення часу). Повстала вона під впливом учеників сьв. Методія, писана староболгарським языком, з прикметами чеського і староруського языка. Містить легенди і гомілії, між иншими переклад корсунської легенди про 7 корсунських єпископів і апостолів як доказ умових взаємин Русі з Корсунем. Видана проф. Мікльошичем.

¹⁾ Супрасль, місто на Литві, в Городненщині, із славним василіянським монастирем, заснованим Александром Ходкевичем, де містилася богата книговня (нині головню у Вільні приміщена) і печатня, котра розвинула була живу діяльність, особливо за ігумена Льва Кишки.

Окрім сих євангелій походять з того часу або з пізнійших віків переклади інших частин сьв. Письма, проповіді славних Отців Церкви з IV. і V. століття: сьв. Василя В., Григорія Богослова, Йоана Дамаскинського (найзнаменитшого догматика східної Церкви), Атаназія й ин. і збірники з наголовками: Ізмарагд (збірник проповідий і наук Йоана Золотоустого, Василя В. і ин.), Златая цѣпь (Золотий ланцюг, збірник моральних наук про молитву, милостиню, послух і инші чесноти), Шестоднев, що містить твори різних авторів н. пр. Василя В. і ин., розложені на 6 днів сотворення сьвіта з богословськими, філософічними і природничими поясненнями з релігійного становища, на скільки релігія могла примирити ся з природописю. Крім того читано на Русі залюбки Житя Сьвятих звані Патериками і вони послужили взірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й літературне значінє.

Побіч Житій Сьвятих були на Русі вельми улюбленими і розповсюдженими книжками до читання виїмки з сьв. Письма (компіляції) та Євангелія з поясненнями (Толковое Євангеліє), Псалтир з поясненнями (Толковая Псалтирь) і т. зв. Учительні євангелія т. є. науки написані на основі євангелія.

Церковні учителі були тої думки, що тодішні читачі при слабій освіті не легко розуміти-муть сам текст сьв. Письма і легко можуть попасти в блуд. Тимто давали вони поученя на основі тексту євангелій, апостола і псалтиря. Псалтир був першим учебником, на котрім учили ся читати, і найпопулярнішою книжкою для домашнього читання. Псалтир заступав молитовну книжку. З псалтиря навіть ворожили („гадательні псалтири“), а при кождім псалмі такого псалтиря були дописки, яке значінє може ся псалма мати в житю чоловіка.

Крім того уживано т. зв. Парамейників або Парамейів, котрі подавали вибрані місця з сьв. Письма. Новий Завіт був у Візантії і в південних Словян уживаний в двох видах: з повним і хронологічно уложеним текстом в порядку євангелистів (т. зв. тетро- або чотиро-євангеліє) та із скороченим текстом, приладженим для богослужбних цілей, розложеним в порядку недільного цер-

ковного читання на цілий рік (т. зв. „апракос“, недільне євангеліє). Сей скорочений текст принесено на Русь і він був частійше уживаний ніж повний.

3. З євангелій звісних під назвою Тетроевангелія найдавнішою рукописю (з 1143. р.) є **Євангеліє Крилоське або Галицьке**, розложене після чотирох євангелистів чергою глав. Зберегало ся воно первісно в єпископській церкві в Крилосі (коло Галича), куди дістало ся з Галицької катедральної церкви. Писане було більшим уставом, заголовки в два стопці а текст в оден стовпець на пергамені в чвертку. Тепер воно в Синодальній книговиї в Москві.

Остромирове євангеліє і Збірники Сьвятослава знають нас із тим, які були староруські книги та уставні рукописи, що перші внесли на Русь світло християнської просвіти. Найдавніші рукописи на Русі писано т. зв. уставом.

Уставні букви визначали ся великими розмірами і правильними, простими чертами. Кожду букву пишець вирисовував окремо і не лучив її з слідуючою. В руських рукописах у перших століттях письменства бачимо устав, але вже в половині XIV. ст. починає его виширати полуустав, котрого букви значно менші, складніші і різнорідніші що до почерку. Як в уставі, вони все писані роздільно, а деякі з них у того самого писця мають по кілька видів. В уставнім і полууставнім письмі слова не були відділені одно від другого і були писані без усяких прогалин. З писарських знаків уживано тільки точки. Стрічки («рядки») були звичайної величини а між стрічками рівна була віддаль. На рукописах були розміщені стрічки в оден або два стовпці, а в сїм останнім случаю була між ними по середині невеличка прогалина. На краях рукописи полишав пишець ширші або вузні поля (б-репи), на котрих виписував число глави або інші замітки.

Уставне і полууставне письмо, в котрім пишець вирисовував кожду букву окремо, вимагало багато часу і писане йшло помалу. Тому то вже доволі рано (з половини XIV. ст.), майже одночасно з полууставом, почала витворювати ся нова форма письма — скоропись, тіснійша і звязкійша і тому пригіднійша для скоршого писання, але зате почерк окремих букв ще більше змінний і різнovidний, як у полууставі.

Скоропись поступенно виширала всі інші види письма і вже в XVI. ст. входить зовсім скоропись в урядовім і сьвітським письменстві. Зовсім окрему форму письма представляє т. зв. вязь, уживана особливо в наголовках. Віддільні букви так в ній переплітали ся, лучили ся тісно і творили такий загадочний твір, що з великим трудом можна відчитати его.

Найважливіші руські рукописи і книги писано на пергамені (від міста Пергаму в Малій Азії), вироблюваним звичайно з телячої шкіри (відси «грамота на телятині»). Пергамен називали в давній Русі харатъя (харатейні списки). З XIV. ст. входить в уживане бумага (папір), вироблювана в Німеччині з шмат і привожена на Русь через Новгород. Писали гусячими (деколи лавинними) перами, жовтого розчину чорнилом. В наголовках уживали яскраво-червоної краски киновару (цинбер), а також золота.

Давні писці дбали вельми про укрощуванє рукописей. На першій листі книги поміщували звичайно т. зв. заставки, рисовані красками, зверху над наголовком. Найхарактеристичнішим мотивом заставки є т. зв. звіринний або чудовищний орнамент (якогось чудовища, фантастичного звіряти і птаха, дивоглядно сплетених із собою). Диваються ся також людські постати, перевязані ремнями або лентами. Сі звірі мабуть походять із Сходу, бо в грецьких рукописах таких нема. З грецьких рукописей перенято геометричний орнамент, сплетений з кругів, три- і чотирикутників. В XVI. ст. під впливом італійським являє ся рослинний орнамент, з листків і цвітів, і сей орнамент перейшов у першопечатні руські книги. Крім заставок укрощувано рукописи заголовними буквами (ініціалами) в виді вельми різнородних, фантастичних звірят і людей в різних поставах.

На останку в многих рукописах стрічаємо також рисунки — т. зв. мініятури, на котрих видно сильний византийський вплив. Мініатурами такими укрощена рукопись Остромирового євангелія (4-х євангелистів). В добі татарщини занепадала техніка мініатур, а відродила ся з відродженєм іконописи в XVII. ст. Мають вони значінє для історії живописи, а в часті для історії побуту (одягу і т. п.), і для характеристики народних повір'їв і зображень.

Списуванє богослужєбних і релігійно-моральних книг вважали на Русі богоугодним ділом, а займали ся ним не тільки духовні, особливо черці, але й світські, а навіть князі (н. пр. Володимир Василькович в XIII. ст. переписував Кормчу [книгу церковних законів]). Побіч писців-любителів були й заводи «книгописці», «доброписці» (грецьке «*καλλιγραφος*»), переписували також жєнщини і княгині («писиці»). Копіювали вони рідкі рукописи в різних книгозбірнях, а особливо в Царгороді і на Атоні і в тій цілі перебували «доброписці» роками в грецьких і південно-слов'янських монастирях та виконували се нераз з помічниками, а до укрощєнь рукописей (мініатур і т. п.) уживали спеціалістів-живописців («знаменщики»). Все те підносило цїну книг і тому такі книги бережено старанно¹⁾, а на них часто стрічаємо

¹⁾ Галицький князь Володимир Ярославич заплатив за молитовник 8 гривень кун (около 28 корон).

проклятя на тих, хтоби присвоїв собі таку книгу або її знищив. Крім того при кінці додавали писці замітку з вдоволенем після довершеного труду. Списаний ряд »тетрадій« (грецьке *tetradion*) пергаментових або паперових перешивано шнурком або грубою ниткою й перецплітано в доски покриті шкірою або тканиною, сріблом, золотом і дорогими каменями (особливо на євангеліях).

Також »книжне почитаніє«, особливо »божественних«, »святых книг« вельми цінили в давній Русі. В давнім письменстві руським похваляє ся часто »почитаніє« яко найліпший провідник нової віри. На сю тему розписують ся не раз писці вельми просторо: »Когда читаешь книги, не переходи быстро к другой главѣ, не выrozumѣвши, что говорятъ тѣ книги и слова: по три разы обращай ся къ одной главѣ... Говорю: коню узда — правитель и способъ здерживанія, праведнику же книги. Не создасть ся корабль безъ гвоздей, ни праведникъ безъ почитанія книжного... Красота воину оружїе и кораблю парусы, такъ и праведнику почитаніє книжное... Поученіє святыхъ книгъ — начатокъ добрыхъ дѣлъ« (Збірник кн. Святослава з 1076. р.).

4. Збірники Святослава (Ярославича) списані з болгарської рукописи, переложеної з грецького і зладженої для болгарського князя Симеона. Сі збірники (перший з 1073., другий з 1076. р.), переважно духовного, в часті історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірників вибрані в значній часті із сьв. Отців Церкви. Другий збірник представляє більше самостійну роботу, бо подає також власні уступи автора. Сі збірники, зладжені старословянським язиком, але скрізь старословянську основу проглядають прикмети живої староруської мови, що мимохіть насували ся переписцєви. Тимто сі збірники є в певній мірі першими більшими пам'ятниками староруської мови, а цікаві ще й тим, що містять образ чернигівського князя Святослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

5. Пчоли (Пчелы) були також вельми розповсюдженими збірниками (антологіями), зложеними після византийських взірців. Містили ся в них короткі вискази або афоризми, вибрані з сьв. Письма, з творів Отців Церкви, а навіть із сьвітських поганських письменників грецько-римської старовини, що відносили ся до всяких питань морального і щоденного життя. Були се відомості з цілого обсягу середньовічного знання, хоч в неповній і нескладній формі. З тих Пчол дізнавали ся читачі про Сократа, Платона,

Аристотеля, Софокля й інші постати класичного світа та їх життя і науку. Відси черпала Русь свою науку. Такі збірники, що заступали нинішні енциклопедії, були улюбленою формою книжною на Русі, як і тепер любують ся у нас в Збірниках і Альманахах. Найбільш популярна назва „Пчела“ поясняє ся порівнянєм з пчолою, що збирає мід з різних цвітів.

6. **Палєї**¹⁾ належать до відділу історичних творів, як і **хроніки** й **апокрифи**. Палєя подає виклад старозавітної історії на основі Біблії, а відтак переходить у **Хронограф** (літописний збірник оповідань з Біблії і всесвітньої історії з додатками і поясненнями з апокрифічних жерел. Крім історичної Палєї була ще „**Палєя толковая на Іудеи**“, котра крім історичних відомостей містила полеміку проти юдейства і музудманьства. В Палєях находимо дещо і з науки природи та чимало апокрифічних оповідань і повістей.

Хронографи були жерелом усяких історичних, біографічних, географічних і інших відомостей. **Хроніки** (літописи) починають ся також старозавітними оповіданнями, переходять відтак до історії Сходу і Византії. Болгарські переклади византийських літописців (Малали, Гамартоля, патріярха Никифора і Константина Манасії) були відомі на Русі і ними користував ся автор Початкової Літописи.

7. З природничо-научного письменства були розповсюднені „**Шестодневъ**“ і „**Фізіологъ**“. Шестоднев дає пояснення про сотворенє світа в шести днях і черпає відомости також із старинного письменства, о скільки можна їх погодити з християнською наукою. Фізіолог подає оповідання про звірята, навіть фантастичні, котрі мали вплив на народну поезію (н. пр. про фенікса, кентавра і т. п.).

8. **Апокрифи**²⁾ (ложні, заборонені книги). Слідами бого-

¹⁾ Палєя, грецький вислів, означає Старий Завіт, старинні історії.

²⁾ Апокриф, дословно скрита книга з тайнами релігії; треба відрізнити від „отреченьхъ“ (заборонених) Церквою єретичних книг. **Апокрифи** вважали ся неканонічними, але духовенство відносило ся до них з терпимістю яко до книг невинних змістом.

словескої церковної літератури ішла двоєвірна і світська поезія, апокрифи і повісті, розповсюджені вельми у Візантії і в південних Слов'ян, відки їх приносили на Русь в рукописах або устних переказах подорожні з Русі або чужинці і впливали на книжну літературу і поезію. Апокрифи мали важну роль в староруській письменстві і в значалися вельми різнородним і багатим змістом, а творили перехід від духовних оповідань до світських повістей і новель. Їх зміст відносить ся до тої старо- і новозавітної історії, що списана в книгах св. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історію подробицями чужими, незаними в канонічних (одобренних Церквою) книгах. Сотворенє світа, доля перших людей, патріархів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і лишали багато невияснених питань, що розбуджували релігійну цікавість. Апокрифи у формі і настрою біблійних писань, полукнижних і полународних, оповідають про прародичів, їх упадок і прогнанє з раю, про прихід Месії, єго земне житє, діла апостолів, подвиги Святих і мучеників, про Пр. Богородицю, про конєць світа, про страшний суд, загробне житє, про Ілію (котрого змішувано з богом-громовиком) і т. п. Все те подають апокрифічні книги неначе давні перекази, основані подекуди на поганських вірованнях.

Апокрифічна література єсть багатим релігійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними легендами і розповсюднювала ся з християнством на азійськїм Сходї й європейськїм Заходї. Памятники того епосу перекладано на язики народів, котрі приймали християнство, а що основою сих оповідань була народна віра в чуда, змаганє, пояснити собі те, що в св. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в св. Письмі нема (н. пр. про житє Адама й Єви по вигнаню з раю) і т. п. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сї памятники загально звисними легендами і переказами та відбили ся в письменстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуці. Вони розповсюднювали ся письмом і переказом, а особливо богомольці (паломники) промо-

стили їм дорогу так, щоби вони проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної літератури є релігійно - поетичний настрій, що витворює легенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, орієнтального походження, а часто перерібка релігійного поганського міту.

Як усі пам'ятники церковної науки і читання, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Византії в рукописах південно - словянських, на що вказує їх давня назва: „болгарські басні“. Однак місцем походження апокрифів є Схід, Мала Азія, Єгипет і Греція, де вже в перших віках християнства появили ся письменні апокрифічні пам'ятники.

Церковні учителі й Отці Церкви звернули заздалегідь увагу на ті твори і уложили спис заборонених книг; однак заборони не багато помагали й апокрифічні книги в давнім письменстві стояли поруч інших благочестивих книг до читання. Сей живий інтерес, з яким читано сї книги, поясняє ся глибокою релігійністю тих часів, приступністю змісту і буйністю фантазії — але zarazом і легковірністю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просвіти на Руси, після татарського нападу, навіть мало освічені духовні послуговували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і проти волі Церкви і тямучого духовенства війшли вони в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. Християнська Церква і сьвященники намагали ся нищити все, що нагадувало поганьство, і вводили християнські понятя. Але недостача народних шкіл і виспої освіти духовенства піддержували сї старинні поганські погляди. Апокрифічні оповідання про старо- і новозавітні личности і події в легендах, духовних стихах і творах мистецтва були в середних віках власністю цілої Європи, а сим можна пояснити схожість народних переказів, повір'їв, обрядів і поезії ріжних європейських народів, що розвинули ся на основі християнства.

В інтересі правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з єретичих живел, перерабляли і вводили в збірники призначені для читання вірним.

Такими провідниками для вірних були церковні

книжні пам'ятники, як **Патерики** (життє і чуда Святих), **Палєї**, **Синодики** (помяники) і т. п. морально поучні збірники, але поруч тих також заборонені апокрифічні збірники і тим способом в старовину зливалися часто сї дві струї. Крім книг, читаних по монастирях і грамотними людьми, проповідниками згаданих явищ в старинній Русі були паломники, що подорожували до св. місць, убогі люди, що жили ся при монастирях і церквах, а зпоміж них виходили євнєвці духовних стихів і оповідачі набожних лєгєнд. Біблійні теми служили поетам усяких народностей жерелом їх творів. На їх основі повставали середнь-вічні містерії (див. нижше), поеми Данта, Мільтона¹⁾ і Кьлопштока²⁾.

З властивими апокрифами тісно звязані т. зв. „ложні молитви“, забобонні заклинання і замовлювання, віщовання (виклади снів) і пояснювання щодєнних подій життя, що вельми розповсюднювали ся між народом і полишили слїди в устній словесности.

Апокрифи ішли слїдом за важнїйшими подїями сввященої історії.

Сотворєнє сввіта, зображенє в книзі „Бигія“, було доповненє апокрифічними оповіданями з жидівських, християнських і єретичних жерел. Наппа Палєя оповідала про сотворєнє ангелів і про Сатанайла, що був вєвєводєю десятого ангельського чина і відпав від инших девяти. Оповіданє св. Письма про ангелів було доповненє подробицями. Побит Адама в раю і єго прогнаєє та сповідь Єви, убийство Авля Каїном, покаєєє Адама і єго смерть, доповнені там знов подробицями, незнаними з Біблії. В історію сотворєня Адама введєна дуалістична лєгєнда (дєбєрого і злого заєновку — Бога і Сатанайла), незгідна з біблійним оповіданєм. Ся дуалістична лєгєнда зберегла ся в народних переказах.

Старозавітні апокрифи подавали чимало таких подробиць, котрих не знала Біблія, і між иншим відкривали таємну звязь між Старим і Новим Завітом, оповідали про Авраама, Лєта, Мойсея, Давида, як він писав псалтир,

¹⁾ Англійський поет († 1674. р.) написав поєму „Утраченний рай“.

²⁾ Німецький поет († 1803. р.) написав поєму „Мессіяда“.

а особливо ціла низка оповідань, вельми популярних в цілїм християнськїм свѣті зображала царя Соломона, єго суди, розповідала про будованє святини і т. п.

Найважнїйші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє о Адамѣ и Евѣ“, в котрїм оповідає про житє в раю і гріх перших родичів; „Книга Еноха“, се є легенда про гріхопадєнє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд; „Откровеніє Авраама“, оповідає про єго суд над грїшниками і розмова єго із смертю; „Исходъ Мойсєвъ“, казочна історія про гноблєнє жидів і їх вихід із землї фараонів; „Сказаніє о царѣ Соломонѣ“, оповідає про мудрі суди Соломонові, що перейшли в українську устну словесність. Але найпопулярнїйшим було оповідає про Соломона і Китовраса (про будованє святини).

Про премудрого царя Соломона, котрого визначна личність лишила багато слїдів у Біблії, утворила народна уява вельми багато легенд, популярних серед народів Сходу і Європи. Імя премудрого Соломона проникло також і в українську народну поезію. Стрічаємо єго не тільки в двоєвірних легендах і піснях, але і в казках та переказах. Нарід радо приписував Соломонові вєї єму відомі діла великої премудрости. Вже в Біблії оповідає ся про мудрість судів Соломонових. Апокрифи залюбки обрабляли сю тему, бо вона викликувала велику цікавість серед народу.

У „Видѣнію пророка Ісаї“ містило ся оновідає про кєнєць свѣта і будучий суд. Сей образ кінця свѣта і страшного суду був вельми багато оброблений в письменстві перших віків і в правдивих книгах та цілій низці „ложних“ оповідань, котрі входили в наше письменство, почавши від перших єго пам'ятників, як н. пр. оповідає Методія Патарського. Се „Слово Мєєодія Патарського о царствїи языкъ послѣднихъ временъ, сказаніє отъ перваго чєловѣка до скончанія вѣка“, приписуване Методію, єпископови Патарському († 310. р.), а иншими дослідниками знов свв. Методію, патріярхови царгородському († 846), одначе найновїйші дослїди відносять єго на кєнєць VII. столїтя. Оповідає воно, як втворили ся всякі держави від початку свѣта, а відтак подає віщованя про дальші подїї до кінця свѣта, про появу антихриста, про прихїд у великій славі Ісуса Христа

і останній суд. Слово Методія було відоме на Русі в перших початках письменства, бо вже Нестор наводить з него оповіданє про нечисті народи, зачинені в горах Александром В. Воно було вельми розповсюджене з усякими апокрифічними вставками, вибраними з усяких книг.

Ще багатший був відділ новозавітних апокрифів. В них проявляє ся та сама загальна прикмета забороненого нашого письменства. Твори сего письменства діставали ся на Русь у великій кількості в готових перекладах південно-словянських з грецьких первотворів, але частійше не в цілости, а в скороченнях і виїмках. Через те, що давні письменники подавали сі твори в скороченнях і виїмках, звязувано близькі що до основи оповіданя в одну цілість, змішувало їх, хоч були в них деякі відміни. При такій нагоді робили письменники всякі поправки, а також псували тексти. З переходом в народні верстви основа і подробиці апокрифів змінiali ся нераз до нецїзнання.

З новозавітних апокрифів замітні „Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Хожденіє апостола Павла по мукамъ“, пророцтва про страшний суд і антихриста, на котрих італійський поет з кінця XIII-го і початку XIV-го столїтя, Флорентинець Дант, ослував свою „Божественну Комедію“. (Порівнай також переказ про Мадеве ложе, Міцкевича „Uscieczka“ й інші). Вплив апокрифів відбив ся також у церковній живописи і в усїм мистецтві середньовічної Європи, на фресках, горорізьбах і прикрасах.

Окрім тих замітні також: „Сказаніє Афродитіана о чудѣ въ персидской землѣ; Преніє І. Христа съ діаволомъ; Слово Адама во адѣ къ Лазарю; Вопросы Іоанна Богослова о живыхъ і мертвыхъ; Бесѣда трехъ съвятителей; Сказаніє о 12 пятницяхъ; Епистолія о недѣли і Сказаніє о свѣтлой недѣли“.

Сказаніє Афродитіана оповідає про чудо в Перській Землї, як перські жерці перші дізнали ся про Різдво Спасителя.

Раз якось прийшов цар у кумирницю, наповнену срібними і золотими ідолами, до жерців, щобі пояснили єму сон. Жерці єновістили єго про Різдво Христа і просили, щобі підждав до

вечера, а коли наспіла ніч, то побачив, як ідоли почали сьпівати і грати. Цар злякав ся і хотів вийти, але жрець задержав его, щоби побачив ще наконецне явище, котре Бог зволив показати. Тоді підняла ся кривля і явила ся зьвізда та роздав ся невідомий голос, котрий заповів, що явило ся »неописане дитя, початок до спасення а кінець до погуби«. Тоді повалили ся на землю всі ідоли, а остав оден, а на нім царський вінець і зьвізда над ним. Покликані царем мудріі заявили, що в Юдеї настало нове царство, що старі боги унадуть, бо явив ся »вседержитель сьвіта на руках жінки«. Зьвізда стояла, поки волхви не пішли з Персії до Єрусалима. Там розповіли про народжене Месії, але жидівська старшина подала їм подарунки, щоби лише промовчали се чудо. Однак волхви пішли і віднайшли Христа та поклонили ся єму. За те підняв ся на них Ірод, але вони щасливо вернули домів.

Слово о Ісусі Христі (преніє Ісуса Христа съ діаволомъ) має основою оповіданє євангелія сьв. Матея про спокусу І. Христа діаволом, але відтак воно доповнене видуманими подробицями.

Слово Адама во адѣ къ Лазарю оповідає, як старозавітні праведники почули про прихід Спасителя, утішили ся і згадавши всі пророцтва про І. Христа, просять Лазаря, щоби переказав про їх положенє в аді, щоби Христос визволив їх від сеї муки.

В иншім Слові докінчене се оповіданє, як Лазар виконав просьбу Адама і воскреси вернув на землю.

Але оба сї оповідання по думці дослідників походять з одного жерела про Лазаря, котре має ціху народного твору, а в способах вислову і народних зворотах має схожість з язиком Слова о Полку Ігоревім.

Гадки про загробнє житє, муки грішників в аді і нагороди та щастє праведників у раю все живо і глибоко ворухили уяву християн і настрювали їх до твореня всяких образів. Від самих початків християнства появляли ся на Сході і Заході сні, видіня і подорожи в загробний сьвіт (пор. Бабуся з того сьвіту в Кулішевих Зап. о Южн. Руси), в котрих зображено положенє душ по смерти. Під впливом сих творів складано картини страшного суда і чимало оповідань і поем, котрі на Заході значно попередили Дантову Божественну Комедію і послужили основою для многих єї образів. До того рода оповідань треба зачислити з апокрифів: Хожденіє Богородицы по мукамъ, Слово о видѣнні апостола

Павла, Вопросы Іоанна Богослова Господу и Аврааму о живыхъ и мертвыхъ“.

Хожденіє Богородицы по мукамъ єсть перекладом з деякими змінами і вставками грецького апокрифа п. з. „Откровеніє Пр. Богородицы“.

Молила ся Пр. Богородиця на Єлеонській горі, щоби єв. архангел Михаїл зійшов і оповів про муки грішників. Зійшов єв. Михаїл і з ним 400 ангелів, по 100 з кожної сторони євіта, і велів їм з полудня відчинити пекло, де мучило ся багато чоловіків і жінок серед плачу і страшного крику. На питанє Пр. Богородиці сказав єв. Михаїл, що се люди, котрі не вірили в єв. Трійцю, поклоняли ся сонцю, місяцеві, землі і воді, Троянови, Хорсови, Велесови й Перунові. В другім місці побачила Пр. Богородиця велику тьму, а коли на єї приказ тьма уступила, видно було там багато чоловіків і жінок, що не вірили в єв. Трійцю і в І. Христа, родженого від Пр. Діви. Відтак звернула ся Богородиця на південь, де грішники карали ся одні в воді по пояс, другі по груди або шию, а інші зовсім потанали. Се були ті, що проклинали батька й матір, їли людське мясо або кляли ся ченим хрестом і ломили присягу. Далше виділа Богородиця, як висів горі ногами лихвар, що брав високі відсотки, виділа обмовницю, що сплетнями викликувала ворогованє між сусідами. Тоді сказала Пр. Богородиця: »Ліпше булоб їм не родити ся на євіті« і пішла на північ та на схід і всюди бачила страшні муки. Оглянувши єї муки, заплакала і сказала до архангела, що хоче мучити ся разом з тими людьми, бо се діти єї Сина. Але архангел замітив, що єї місце в раю. Тоді Богородиця просила, щоби архангел і все єго войнство молило ся за грішників, щоби Бог помилував їх. На се відповів архангел, що вони сїм раз на день молять ся за грішників. Тоді Богородицю піднесли хирувими і серафими до Божого престола молити ся за грішних. Але роздав ся голос Отця небесного, що не може помилувати їх, коли бачить гвіздъ на руках Сина свого. На останку вівзвала Богородиця всі сили небесні до молитви за грішників, а тоді Син Божий сказав, що задля милосердя Бога - Отця, молитов Матери, архангела Михаїла і многих мучеників звільняє грішників від мук від великого четверга до пятьдесятниці, щоби славили Отця і Сина і єв. Духа. А всі відповіли: »Слава милосердю Твому!«

„Видѣніє Апостола Павла“ єсть більше зложене.

Бог приказує апостолови взивати людей до покаяня і зрозуміння сего, що всяке сотворінє слухає Бога, а лише чоловік грішнить. Слідують вельми поетичні жалоби перед Богом на беззаконьства людей.

Тільки разів велике і євітле сонце молило ся Богови, щоби не потребувало дивити ся на беззаконьства людей та щоби дав єму силу на них. Але Бог викидав у своїм чоловіколюбю по-

прави їх. Нераз місяць і зорі молили Бога, щоби їм дав силу на них. Але Бог довготерпеливий вижидав їх поправи, а коли не поправлять ся, тоді буде їх судити. І води жалували ся на людей перед Богом, а особливо земля, що не могла терпіти, як повставав отець на сина, а син на вітця і брат на брата, і просила Бога, щоби позволив їй не давати їм плодів своїх. Але доброта Бога вижидала поправи людей. Кожного дня по заході сонця ангели додані людям ідуть до Бога на поклон і приносять ему добрі і злі діла, заподіяні людьми.

Після того слідує само видінє апостола Павла. Ангел взиває его, щоби йшов за ним і показує апостолови щасливість праведних і муки грішників. Опісля розкрилось небо і вийшов архангел Михаїл з ангелами і стали з апостолом просити Господа, щоби помилував грішних. Небо відчинило ся, зійшов Син Божий а грішники просили помилування. Тоді Господь сказав, що задля архангела і апостола дає їм спокій в день і ніч св. Неділі. Ангел попровадив апостола в рай, де побачив дерево смерті і дерево життя, Пр. Богородицю окружену ангелами, Авраама, Ісаака, Якова, Мойсея, Ісаю, Єремію, Ноя, Лію й Єлсея.

Маємо також апокрифічні євангелія н. пр. „**Никодимове євангеліє**“, котре оповідає згідно з канонічною історією, але з деякими прикрасами, про суд над Христом, его смерть і воскресенє.

„**Вопросы Іоанна Богослова Аврааму**“ обговорюють також питання що до загробного життя і положеня душі по смерті. Авраам поясняє на питаия, що душі праведників у раю кормлять ся небесним кормом, святою службою, свічкою, просфорою і правою милостиною. Дальше поясняє, для чого поминають померших, чи вони пізнають оден другого, які будуть кари і муки для грішників, чи померші являють ся на суд з тілами. На се останнє питає відповідає Авраам, що на перший голос труб архангела Михаїла і Гавриїла гроби відчиняють ся і, оснують ся як павутинє, на другий голос душі вийдуть в тіла, котрі ляжуть яко сплячі, а на третій голос мертві схоплять ся і побіжать собі на зустріч.

„Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Слово о видѣніи апостола Павла“ і „Питаня Іоанна Авраамови“ крім звичайного значіння, яке мають загально, цінні ще тим, що яко поетичні памятники давних народних віровань і релігійних виображінь, мають для нас ще се значінє, що можуть нам пояснити походженє і характер наших духовних сти-

хів про кінець сьвіта, зложених під впливом тих апокрифів.

Бєсѣда трєхъ святитєлєй Василя В., Григорія Богослова и Іоанна Златоуста складає ся з питань і відповідей про всякі справи сьвяті, н. пр. де Бог жив перед сотворєнєм сьвіта і з чого сотворєні ангели і т. д.

Замітне також **Слово Методія Патарського**, про котре була вже згадка.

Сказаніє о 12-ти пятницяхъ. В сїм оповіданю зібрані разом усякі події старозавітної історії, що мали скласти ся в п'ятницю і в ті дні, в котрі Церква згадує деякі події новозавітної історії. Многими подробицями свого змісту вони лучать ся з иншими апокрифічними оповіданнями. Так н. пр. стрічаємо там переказ, що Адам згрішив у марті в п'ятницю і того дня єго прогнано з раю, що в п'ятницю убив Каїн Авля; що в п'ятницю Содом і Гомора знищені і т. п.

Оповіданє перєчислює 12 п'ятниць, в котрих склали ся всякі важні події і подає поученє, що ті п'ятниці треба почитати постом, молитвою, милостинею, чистотою тілесною і душевною і що в ті п'ятниці нічого не можна робити, ні подорожувати, ні садити, ні купувати, ні продавати, бо все зроблене вийде на шкоду.

Середу і п'ятницю, яко дні присьвячені споминам страстий і смерти Спасителя, почитала вже Церква і нарід. В народних духовних стихах ненастанно приказує ся берегти пости в середу і п'ятницю і се вважає ся висою чеснотою. Особливо великим почитанєм у народі користувала ся п'ятниця й тому нарід уособив її в виді Сьвятої, до чого могло причинити ся житє сьв. мучениці Параскевії. В житєписи сьв. Параскевії сказано, що батьки єї все почитали п'ятницю, яко день страстий і смерти Спасителя, і затє Бог дарував їм доньку, котру вони на спомин того назвали *Παρασκευή*, себто п'ятниця. Таким способом імя Параскевії, переняте з грецької назви дня п'ятниці, стало рівнозначне із слівом п'ятниця (н. пр. церква у Львові, присьвячена сьв. Параскевії, називає ся П'ятницею). Уособлена в виді Сьвятої, п'ятниця стала в народі предметом суєвірного почитаня. Після народного повір'я в п'ятницю

не можна пряти, ані орати, щоби не запорошити матери Пятниці і не засипати термієм і пилом її очий. В деяких сторонах повіря злучені з Пятницею відносять до Пр. Богородиці: баби не прали в п'ятницю, щоби не запилити Богородиці. Імовірно всі ті повірки і обряди були останком ще старих поганських вірувань і обрядів, змішаних з християнськими розуміннями. Шестий день тижня, п'ятниця, був присвячений Венері і Фреї, богині плодovitости (dies Veneris, Venardi [в італ. п'ятниця], Freytag). Подібно, як прикмети Перуна перенесено на пророка Ілію, а почитане Волоса на сьв. Власія, давну богиню плодovitости заступлено сьв. Параскевією і Богородицею.

Сказаніє о свѣтлой недѣлѣ належить до того рода апокрифічних оповідань. Разом з середию і п'ятницею приказує почитати сьвяту неділю, бо в сей день, як сказано в тім Слові, Бог сотворив першого чоловіка після свого образу, в той день являє ся Авраамови і Мойсееви. в той день було Благовіщенє Пр. Богородиці, хрещенє сьв. Йоана, і в неділю прийде Бог судити живих і мертвих.

Дальше вичислені всякі гріхи і кари в сїм житю і в будучім. В Сказанні о свѣтлой недѣлѣ оповідає ся, що коли Христос воскрес, то о тій годині зійшло сонце і стояло на сході 2 дні на однім місці, 3 дні на півдні а 2 дні на заході, а 8-го дня зайшло, тому то кажуть про сю неділю: **велик-день**.

В народній колядї жалує ся сонце Богови, що не буде рано сходити і сьвіт осьвітати, бо злі ґаздове в неділю рано дрова рубали, а сонцю до личка тріски скакали; що злі ґаздині в п'ятойку рано хусти зваряли, а сонцю на лице золу (луг) виливали; що злі дівочки в неділю рано коси чесали, а сонцю до личка волося метали; Бог одначе велить сонцю сьвітити, як доси сьвітило, а виновних сам карати - ме на тім сьвіті на страшнім суді.

Хоч апокрифічні твори наповнені всякими видумками, в котрих сьвяті правди перемішані з усякими блудними поглядами і забобонами, а їх читанє було Церквою заборонене, вони були вельми розповсюднені в давних часах і мали великий вплив на просьвіту Руси і на руське давнє письменство.

Мало в котрім памятнику староруського письменства не зустрінемо якогось апокрифічного оповідання або якоїсь апокрифічної подробиці. Такий вплив апокрифів поясняє ся тим, що давнє житє і просвіта на Руси мали релігійну основу, на котрій виринули і розвинули ся апокрифічні оповідання. Тимто вони підходили до вподоби читачам. А що навіть оśвічені люди не мали основного знання сьв. Письма й історії, отже не мали сьвідомости того змішання хибних поглядів з правдивими і не вміли критично їх оцінити. Зате приманювала їх принадна сторона, що вдовольяла їх цікавості і подавала такі подробиці, яких не могла дати не одна книжка. Читачам припадали до вподоби поуки і розважання, глибоко потрясаючі, високо поетичні образи. Тимто і християнські митці в живописи і різьбі звертали ся до апокрифів. Вони вдовольяли релігійному і поетичному настроєви, а під впливом ненастанного читання апокрифічних оповідань витворювали ся релігійні погляди і виображення наших предків. Доказом сего можуть бути твори релігійної народної поезії: духовні стихи і легенди.

Значінє і вплив апокрифів. Апокрифи творили в старинім руськім письменстві обємистий відділ і мали важне значінє для народу. Передовсім проявив ся вплив апокрифів у найдавніших памятниках письменства, а вплив сей можна помічувати впродовж цілої старої доби, а в широких верствах народних і в народній устній словесности і до найновіших часів. Хоч церковні власти виступали проти апокрифів на основі правил апостольських, соборних і Вітців Церкви та византийських індексів, не спиняло се їх розповсюдненя. Навіть церковні учителі нераз не розрізняли їх і улягали їх впливови. Протягом часу отже війшли апокрифи в народні перекази, в релігійні і космогонічні виображення.

Ще в перших віках християнства деякі основні апокрифи користували ся довірем навіть визначніших учителів Церкви, а хоч вони не зовсім відповідали канонічним постановам, все таки їх вважали набожними й імовірними переказами. В апокрифі мала вагу переконуюча певність легенди і часто безсумнівна і глибока християнська поезія, мало також вплив живлє символу і прообразу, вельми

сильне в християнській науці. Таким довірем користувалися оповідання про сотворення світа, про небесні сили, сотворення Адама, про хрестне дерево, про життя і смерть Пр. Богородиці і т. п.; опісля декотрі життєписи з оповіданнями про загробне життя приймалися з повною вірою і вражали уяву побожних читачів. Апокрифічна легенда про загробне життя вже в перших часах християнства, а особливо в середніх віках, відбила в церковному житті і в мистецтві та втискала в церковні зображення, обряди, співви, проповіді і в живопись. Поучення філософа Володимирова В. про страшний суд переповнене апокрифами. Переклади і книги, оповідання паломників розповсюджували апокрифічні легенди, а зміст легенди мало-помалу вникав у народні верстви і відбився в усній словесності народній. Таким способом — можна думати — апокрифи стали загальним добром і широко розповсюдженим віруванням та були загальним ступенем умового розвитку.

Головним джерелом цих заборонених канонічно легенд були візантійські пам'ятники. В середніх віках творили вони загально-християнський релігійний епос, але літературна доля сего легендарного засобу на Заході і Сході була неоднакова. На Русі із забороненої книги проникав цей засіб в народне повір'я й усну словесність, але не досяг дальшого літературного розвитку. На Заході навпаки став він основою знаменитих літературних творів (Данте) і розкривав дорогу до нових задач поезії і просвіти. Опісля середньовічний зміст переживався, а проявився новий рух умовий — гуманізм і реформація. Середньовічний зміст лишився у споминах освічених верств суспільства, а наостанку став предметом научних дослідів.

9. Старинна повість. В останніх часах звернули дослідники письменства увагу не лиш на апокриф, але й на старинну повість.

Завдяки сему розкрилася простора нива старинного письменства, та в зв'язи з нею можна було пояснити цікаві черти легендарних і казочних мотивів у творах усної словесності народної.

Найновіші дослідження виявили, що погляд про саморідність давнього життя на Русі не має певної основи. Навпаки показалося, що старинне письменство зовсім не

цурало ся чужих творів, доступних для него, але радо переймало та присвоювало їх собі.

В старинній добі письменство на Русі черпало головно з византийського і південно-словянського жерела; але в південно-словянських творах бачимо посередній ступень у латинських і романських книгах. Якнебудь від Греків перенесла ся на Русь 'в ісповідних справах неприхильність до Заходу, то при всім тим приймали ся тут поетичні й культурні впливи. В давній, дотатарській добі були на Русі будівничими церков не тільки Греки, але й Німці та Італійці. В поезії, в такім н. пр. Слові о Полку Ігоревім, проявляє ся широкий поетичний світогляд єго автора; на основі заміток старинних письменників можна здогадувати ся, що до них доходив відгомін німецької героїчної заги, а в старинних поетичних переказах находимо таку схожість із західними переказами, що тут конечно треба признати пряму спільність. Однак задля розповсюдження в стариннім письменстві церковного характеру не могла свобідно проявити ся поетична творчість.

При всім гнобленю „бісовських пісень“ і „казок неблих“ годі було придавати поетичний настрій і почування фантастичних творів, а коли саморідна поезія не сміла виявити ся в письменстві, то з вельми давних часів проникала туди чужоземна повість. З давними памятниками руської повісти входимо на простору ниву мандрівних оповідань, розповсюджених у середньовічних часах на заході й сході Європи, а коріня їх треба глядіти в давнім письменстві Азії і клясичної старовини. Сі мандрівні оповідання приймали ся також у нашім письменстві, а чужа повість приладнувала ся перегодом до своєрідних обставин і присвоювала ся до того ступеня, що входила в обсяг народного переказу, а инколи зливалася з народно-поетичною творчістю.

В старовину переважали героїчні і поучні оповідання, аж пізнійше виступав реальна і жартовлива новеля.

До поетичних оповідань відносили ся тоді з більшою вірою і приймали їх за дійсну історичну правду. Повістям перенятим з Азії або клясичної старовини надавано инколи християнське освітлене, переняте нераз із грецьких жерел. Пізнійше з розширенням обсягу повісти прибирала вона

свобіднійшу ціху фантастичну, хоч у народних верствах не тільки старинних, але й нинішніх уважають казку справдешньою історією, але з вельми давних часів. На підставі сеї віри зливалася в народнім епосі чужа поетична основа з питомою, своєрідною.

Опісля повість теряла давнє епічне живлѳ, а повісти з лицарськими пригодами, любовними і жартовлими подіями були улюбленим читанєм і входили в народні анекдоти.

В стариннім письменстві, а також в творах повісти добачаємо недостачу хронології. Не означено нігде ані часу появи сего або того пам'ятника, ані імени письменника, що зладив переклад або обробив який твір. Письменство не було привязане до певної літературно-історичної доби: твори дотатарської доби розповсюднують ся незмінні і в середній добі, а також умовий рівень читачів посеред письменних людей був однаковий.

В початках дослідів сеї поетичної старовини видавала ся вельми приманливою ся ціха єї всенародности, тісної звязи між книгою і народною поезією і з того виводили єдність сьвітогляду в ріжних верствах народних, їх умову й моральну єдність. Але та всенародність старинного письменства опирала ся на невисокій уровені єго змісту і лиш тому була вона можлива. Рівень був невисокий, бо все то було лише продовженєм первісної поетичної доби і тому приплив чужоземної повісти не причинив ся до поширення літературного овиду.

Досліди старинної повісти мають велику історичну вагу з ріжних причин. Передовсім сї твори дають образ стану письменської діяльности, розкривають наш погляд на розвиток народного сьвітогляду і на звязь книжного письменства з народною поезією; на останку розсліди міжнародних взаємин руської повісти дали чимало цікавих добутків для історії середньовічного, а особливо византийського письменства.

Пам'ятники збережені на Русі містять дещо такого, чого нема в грецьких текстах і дають доказ звязи з поетичними творами византийськими, південно-словянськими, німецькими, романськими і східно-азійськими жерелами.

Але слабкий письменський розвиток не дав сему матеріялові зложити ся в самостійні твори і перенятий старинною поетичною діяльністю матеріал був перероблений майже лише в обсягу усної словесности народної.

Вельми популярні були не так історичні, як більше казочні повісті й перекази про Александра Македонського, відомі під наголовком **Александрія**. Житє славного завойовника пеначе само просило ся до умілого оброблення, а побідні походи і смерть окупили его поетичним сявном. Перекази про Александра щораз більше прикрашувані легендарними а навіть казочними подробицями, обрабляли ріжні письменники в ріжних видах та розповсюджували у Византії, на Заході і в Словянщині.

Повість про Александра можна поділити на 3 части. В першій оповідає ся про молодий вік его і війни із Скитами. Друга містить опис его походів і заборів, особливо з перським Дарієм, переплетений всякими можливими видумками. Третя, найширша часть, оповідає про похід на Індію з казочними і фантастичними подробицями, як про стрічу з песиголовцями, шестиногими і шестирукими велитнями, віщими птицями з людськими головами, кентаврами, дикими жінчинами, про боротьбу з дивоглядною Горгоною, з котрої по відрубаню голови виростають змії. Дальше оповідає ся, як Александер піднімає ся на крилатім грифі до неба, як опісля побіджає нечисті народи Гог і Магог («скверніи языки»), як на останку доходить до крайних областей землі, до «ріки-Океана» і бачить околицю, де мучать ся грішники, хоче дістати ся в «земний рай», однак при вході спиняє его пламенним мечем ангел.

З повістей замітне ще „Сказаніє о войнѣ Трояньской“. Ся повість про Троянську війну відома також під наголовком „Притча о кралехъ“. Троянські оповідання були вельми розповсюднені в середньовічній письменстві, особливо в західній, між иншим наслідком розповсюдження легенди про троянське походженє західних держав і народів. Однак жерелом сих оповідань був не Гомер, але пізнійші оповідання.

Словянсько-руська „Притча о кралехъ“ є окремішньою троянською історією. Вона розпадає ся на дві части: перша про молодість Париса, схожа з ріжними середньовічними поемами; друга часть є оригінальним словянським текстом, хоч з того видно, що его автор користував ся Овідієм (Геройдою і Метаморфозами).

В збірнику, в котрім найдено „Слово о Полку Ігоревім“, находило ся цікаве оповіданє про царя Синаґрипа або „Слово о премудромъ Акирѣ“, перероблене із казки Тисяч і одна ніч.

Короткий зміст єї такий: Цар Синаґрип володіє асурьскою і ниневійською областю. Він має розумного, багатого і бездітного дорадника Акира. Акир журить ся, що на случай смерти не буде кому его оплакати. Він бере сина сестри, Анадана, за приймака, поучає его і представляє цареві за свого наслідника. Але лихий Анадан хоче знищити Акира і обжаловує его перед царем, що нібито він хоче цареві відобрати престіл.

Акир мав бути страчений, але его спас вірний слуга. Тимчасом Фараон почув про мниму смерть Акира, просить Синаґрипа о такого будівничого, який би поставив ему дім межі небом і землею: як що Синаґрип принісе ему такого, то Фараон буде ему 4 роки платити данину, а як ні, то Синаґрип буде платити Фараонові. Синаґрип не умів собі порадити, але слуга відкриває, що Акир живе і Синаґрип посилає его до Єгипта, де він добре поладжує задачу Фараонові. Він привчив дві орлиці підлітати у воздух з кліткою, в котрій був уміщений хлопчина. Орлиці підлітали, а хлопець кричав з гори, що будівничі готові, нехай їм лише Єгиптяни подають каміне й вапно. Подібним способом розв'язує Акир інші загадки Фараона, вертає домів, де цар обсилав его почестями, а тяжко покарав Анадана.

Оповіданє зовсім схоже з казкою Тисяч і одна ніч навіть що до назв осіб. Годї пояснити, якою дорогою воно дістало ся на Русь, але нема сумніву, що ориґінал був грецький.

Доказом сего є недавно видане оповіданє про се, що з тим царем Синаґрипом довершив одно чудо свв. Николай Чудотворець. Сей цар вибрав ся на війну морем. Тоді зірвала ся велика буря і корабель міг був розбити ся. Его дорадник Акир, котрий в оповіданю являє ся „зблo крестьянъ“ (дуже добрим християнином), радив цареві візвати помочи свв. Николая та обіцяти ему пир і свічку, за що спасе его від моря. Цар послухав ради, буря втихла і вони приїхали до міста Халькедона, де попросили митрополита призвати свв. Николая. Митрополит велів покласти церкву, де відправлено богослуженє; відтак приготовлено в палаті пир, а тоді явив ся свв. Николай, поблагословив їду і напитки; всі почали їсти, а свв. Николай став невидимий. Цар і всі люди прославили свв. Николая, а святі Отці ве-

яїли тричі до року поминати сьв. Николая: в день уродження, в день смерті і на перенесенє мощий.

Ся повість була вельми популярна, а в давних рукописах находимо в окремих виїмках поуки Акира Анаданови п. з. „Поученіє оть сьв. книгъ о чадѣхъ“. Коли явила ся на Руси та повість, годі означити.

В старім збірнику, в котрім зберегло ся Слово о Полку Ігоревім, найдено також Повість про Індійське царство, вельми популярну, а відгомін єї відбив ся в народній поезії.

В Азії мав управляти цар і zarazом сьвященик Йоан могутою християнською державою. Ся держава — се царство всяких чудес, ріжних звірів, дивних рік, рахманів і амазопок і т. п. Такий казочний зміст зробив сю повість вельми популярною і вона зближає ся до повісти „Александрія“ та послужила для єї доповнення.

Вельми улюблена в середніх віках на Сході і Заході була **повість про Варлаама і Йоасафа**.

Найновішні дослідні історії Варлаама і Йоасафа дійшли до того погляду, що се перерібка історії Будди. Дослідники сеї повісти признають сій горячий апології християнського життя високу естетичну стійність, де з великою силою зображена боротьба проти сьвітової марности.

Йоасаф, син індійського царя Авенира (Абенера), поганина і гнобителя християнства. Народженому его синові незвичайної краси пророкували зьвіздарі славу і богатство, але оден з них сказав, що его царство не буде на сїм сьвітї, бо він стане ісповідником християнської віри. Щоби се відвернути, велїв цар держати сина в заперті, щоби не стрічав ся з християнською наукою. Опісля через недогляд слуг вийшов він і стрінув прокаженого і сліпого старця. З того часу почав задумувати ся над марністю життя. З вишного обявлення дізнав ся про се сьвятий пустинник Варлаам і одітий за купця прийшов до Індії та говорив приставникови Йоасафа, що хоче царевичеві продати дорогоцінний камінь. Камінь мав чудотворну силу: просьвічувати правдою серця слїпих, уздоровляти недужих, виганяти злих духів, але его міг бачити лише чоловік із здоровими очима і чистим тілом. В евангельських притчах пояення єму Варлаам поступенно християнську науку, а в части із східних повістей. Цар дізнав ся про зносини царевича з Варлаамом і намагає ся безуспішно з підмогою мудрців і чарівників відвести сина з сеї дороги. Поділив отже своє царство і дав половину синові, щоби управа краю відвернула его від християнства.

Однак царевич, обнявши управу, на вернувшись до правдивої віри, а навіть сам Авенір прийняв християнство. По смерті вітця новий цар по кількох роках управи назначив царем одного з вельмож, а сам пішов у пустиню в волосінницю, котру йому лишив Варлаам.

Два роки блукав у пустині, глядаючи Варлаама, серед всяких пригод і покус, придуманих дияволом, поки инший пустинник не вказав ему дорогу до Варлаама. В пустині проживав царевич трийцять п'ять літ, похоронив свого учителя й опісля сам умер. Похоронив его той пустинник, що вказав ему дорогу до Варлаама. Сей пустинник мав відіне, що якийсь страшний чоловік велів ему йти в Індію і звістити про смерть царевича. Цар прийшов з товпою народа, найшов тіла царевича і Варлаама нетлінними і пахучими і торжественно переніс їх у столицю.

Окрім життя Будди, з котрого взяв основу з додатками християнсько-догматичного змісту, впровадив автор також инші буддийські перекази. Сюди належить також знаменита притча про чоловіка, що втікає перед лютим носорогом. Ця притча послужила Ріккертowi до стихотвору „Parabel“, в котрім замість носорога виступає вельблюд.

Чоловік кидає ся в пропасть і хватає ся корча, але бачить, що біла і чорна миш підгризають ненастанно корінь сего корча, а тимчасом на дні пропасти страшний змій роззявив на него пащу.

В тім нещаснім положенню замітив чоловік мід, що падає з віток корча і забувши про всю небезпеку, звернув ся до солодкого меду. Носоріг у повісті — се смерть, що переслідує чоловіка, а его жите підривають ненастанно день і ніч (біла і чорна миш). В нерозумнім засліпленню звертає ся чоловік до марних світових радощів (мід), хоч ему грозить некло (змій).

Ця тема вийшла також у середньовічній *Gesta Romanorum*, себто збірник з XIII. або XIV. століття, в котрім поміщені не тільки оповідання з римського і грецького життя, але й східні казки, притчі і т. п., моральної і поучної основи. На Русі і в середньовічній західній літературі користувались притчею Варлаама великою популярністю.

З Византії, через південно-словянські краї перейшов на Русь збірник всяких казок і морально-поучних притч. **Стефанит і Іхнілат** (вінчаний і слідчий), назви двох дієвих осіб, придворних шакалів, що оповідають казки і притчі князеві Льву. Се перерізка перського збірника, уложеного з байок індійського філософа Бідпая або Пільпая.

В сім збірнику поміщені всякі притчі, оповідані Стефани-
том і Іхнилатором, н. пр. про малпу і дроворуба, про ворону
і змія, про журавля й їжака і т. п.

Повість про Соломона і Китовраса. З византийського же-
рела перейшло до руського письменства багато інших
повістей, споріднених з апокрифами, хронографами, життями
Святих і поуками. Однак уява східних і західних народів
не займала ся ніякою старозавітною постаттю так живо, як
мудрим царем Соломоном, котрого особистість уже в Біблії
зображена фантастично і з поетичним настроєм. Апокрифи,
легенди і казки про Соломона творять справдешню епо-
пею. На Заході став Соломон найважливішим казочним осе-
редком середних віків: з його іменем лучило ся все, що
мало звязок з мудростю, таємною силою або чародійством.
На Русь перейшли повісти про Соломона з Візантії через
Болгарію. Се оповідання про Соломонові суди, про ко-
ролеву Сабу, а передовсім найпопулярніше про Соло-
мона і Китовраса в звязи з будовою святині (в Ні-
меччині про Соломона і Морольфа). Китоврас (з грець-
кого *κενταύρος*) се володар демонів, що відповідає тальму-
дичному Асмоді або сатаві (бо сї казки черпали також із
тальмуду і святих книг єврейських).

Зміст сеї повісти такий:

Соломон дізнав ся, що Китоврас проживає в далекій пустині.
Посилає отже до него свого найліпшого дворянина з молодим
хлопцем і дає ему желізні кайдани і ланцюг, на котрім вирізане
ім'я Боже. Велить їм також взяти з собою вина і меду. Прий-
шовши на пустиню, побачили там три криниці. Вони вичерпали
воду і наповнили дві криниці вином, а третю медом і скрили ся
в засідку. Тимчасом прийшов Китоврас і випив усі три криниці
аж до дна та в похміллі заснув. Оба послі наклали ему тоді
кайдани і ланцюг.

Скоро Китоврас пробудив ся, хотів розірвати кайдани, але
побачивши ім'я Боже, піддав ся. Китоврас привик був усе ходити
навпростець і не звертати в право ані в ліво, коли що стояло на
дорозі. Так прийшов він перед дім вдови. Вона просила его, об-
минути дім, щоби его не знищити. Однак Китоврас пішов прямо
попри угол дому і зломив собі ребро.

Соломон питає Китовраса, як можна би каміне на будову
святині обробити без стукоту. До того треба — каже Китоврас —
малого пазура птиці, що живе в далекій пустині, на високій скелі.
Посли Соломона нашли після указки Китовраса сю птицю, а ко-
ристуючись єї неприязню, накрили гніздо з писклятами сьмом.

Коли птиця вернула і хотіла прорізати скло, скрикнули укриті Соломонові послі, а птиця з переляку випустила пазур. Сим пазуром велів Соломон обрабляти каміне. Китоврас оставав у Соломона аж до покінчення будови святини. Раз якось чванив ся Соломон своєю могутістю і пригадував Китоврасови, що его положив. »Хочеш пізнати мою силу«, відповів він, »то розв'язи мене і дай мені свій перстень«. Соломон велів зняти кайдани і дав ему свій перстень, а Китоврас ликнув его і так ударив крилом Соломона, що сей полетів на кінець світа, де его аж по довнім часі найдено.

Є ще багато відмін сеї повісти, а жерелом їх звичайно південно-словянське письменство, що передавало византійські первотвори.

Перегадом повісти про Соломона що до складу прийняли форму простонародних оповідань.

До старинних повістей зачислити треба також **повість про Вавилонське царство**, котра повстала в Греції, а переложена південними Слов'янами, дістала ся на Русь.

Зміст її ось який: По смерті строгого царя Аксеркса не стало наслідника. На вість про его смерть, люди прогнані ним у ліси постановили вернути до Вавилона. По дорозі стрінули хлопця-знайду, Навуходносора, котрий став опісля царем у Вавилоні. Визначав ся він великою мудрістю і велів постройти нове місто Вавилон, з семи стінами, на сім верстов, собі зробив меч-самосік, а довкола міста велів зробити великого змія, і на всіх начиннях, перстнях і чарках велів покласти се улюблене ним знамя. Підчас бою сей меч-самосік сам випадав з піхви і так сік ворогів, що розбігли ся.

Коли по довгім володарстві умирав цар, велів замурувати меч в мури міста і заборонив его відтам виймати.

По смерті Навуходносора сусідні володарі виправили ся знов проти Вавилона, в котрім володів его син Василь. Коли вороги стали брати перевагу, вельможі просили царя Василя, щоби добув меч-самосік і припоясавни его, виступив проти ворога. Василь вволив сему настійчивому домаганю вельмож, але меч-самосік висунув ся сам з піхви і убив самого Василя. На одязі царській і збруї ожили змії і знищили вавилонське військо та пожерли всіх Вавилонян. Навіть великий змій, що опоясував місто, ожив і почав ревіти. Вавилон опустів.

Дальша частина оповідає, як грецький цісар Лев вислав трех послів до Вавилона, щоби відтам привезли моні трох святих младенців: Ананія, Азарія і Михаїла. По великих пригодах і чудах послі вертають з мощами Святих і привозять з Вавилона два царські вінці Навуходносора для цісаря Льва і его жінки. Цісар прийняв се радо і щедро винагородив послів, а па-

тріарх вінчав візантійського цісаря знаменем Вавилоня. Закінчене повісті додане значно пізніше.

Там сказано, що київський князь Володимир післав своє військо до цісаря візантійського, щоби видав ему царські вінці. Цісар з переляку відслав се Володимирови і досі «шапка Мономахова» збережена в царській скарбниці в Москві.

До розповсюдження сеї повісті на Русь, котра символічно зображає перехід влади над світом від Вавилоня на Царгород, причинило ся єв. Письмо, іменно Апокаліпсис і пророцтво Даниїла, де згадано про Вавилон і Антихриста, порівнуваного із змієм. В ірансько-семітських повістях (у Халдеїв, Вавилонян, Асирійців) змій був божеством вишого знання і розуму або образом темної сили (у Іранців). Перенесене царських вінців з Вавилоня до Царгорода має бути символічним зображенням царської влади і достоїнства.

Дѣяніє и житіє Девгенієво Акрита, візантійсько-лицарський роман з X. століття, знайдений в тім-же збірнику, що й Слово о Полку Ігоревім.

В „Девгенії“ маємо відгомін візантійського епоса X. століття.

Зміст его ось який: Сараценський або арабський цар Амир залюбив ся в дочці одної набожної вдови царського роду в грецькій землі. Він зібрав військо і пішов пакости творити в грецькій землі задля краси сеї дівчини, пірвав її й скрив-ся. Вдова посилає трех синів у погоню. Брати кинули ся за Амиром, наче золотокрилі яструби. На арабській границі почали бити сторожу Амира, як «добрі косарі траву косити». Відтак мали бити ся з Амиром, а жереб поединку з Амиром випав на найменшого брата, котрий побідив Амира. Але тому, що Амир згодив ся прийняти християнську віру, вони віддали сестру за него і сам Амир зрік ся царства та виїхав до Греції. Мати Амира, дізнавши ся про его відступство, вислала за ним трех Сараценів, однак їх полонено й охрещено. Згодом Амирови народив ся син, котрого названо Акритом, а на хрещеню дано ему імя Дігенес (Διγενής) себто двоєрідний, що вказує на его походжене від Араба і Грекині. Повість оповідає про его подвиги: він визначав ся яко богатир у боротьбі з дикими звірями, відтак побідив сильного царя Филипата (названого в одній рукописи Филип-папа) з его войовничою донькою Максиміліаною і ще сильнішого Стратига та оженив ся з его донькою.

Руська повість значно ріжнить ся від грецької поеми, але основні черти змісту є ті самі.

В грецькій поемі історія героя відносить ся до певної особи і місцевини з історичними подробицями, в руській її черти затерли ся і головна увага звернена на героїчні

і казочні подробиці, котрих нема в грецькій повісті. Як історичні черти, так і любовні обставини затерли ся, а скріплене релігійне живло, та замість народної боротьби між Греками і Сарацинами сильнійше виступає боротьба релігійна між христіянами і поганами. Відгомін Дієнеса чути також в народній поезії.

10. Легенди і духовні казки, в котрих із сьвященого переказу часто остає лиш назва особи або події, а все инше є чистою вигадкою фантазії, мають головню поучну основу. Жерелом тих творів є Схід, а особливо Індія. Вони показують нам, який є релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід христіянство і під якими впливами зложив ся в него погляд на віру і релігію. Із старозавітних легенд замітні п. пр. про Ноя, Соломона, з новозавітних про „Хожденіє І. Христа и апостоловъ“, про сьв. Николая, котрий з початком XIII. століття стає неначе народним українським Сьвятим (єму що раз більше уступає давнійше почитанє сьв. Климентія, папи римського), про сьв. Володимира і хрещенє Руси, про сьв. Бориса і Гліба.

Коли легенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні легенди про духів тьми (діяволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немічними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх.

11. Духовні стихи повстали на основі сьв. Письма і церковних переказів, принесених з Візантії, і мали метою протиділати поганьському світоглядові народу і утверджувати христіянство та релігійність. Початок і кінець сьвіта, житє Спасителя і Сьвятих, нагороди на страшнім суді праведників а кари грішників — се найзвичайнійші теми духовних стихів. Однак перегадом творці духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганських переказів. Духовні стихи сьпівали звичайно старці, звані „перехожими каліками“ (від обуви званої по латинськи *caliga*), що як богомольці ходили по сьвятих місцях (особливо до сьв. Землі і до Єрусалима) за милостиною ¹⁾).

¹⁾ З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзі (одні пояснюють, що се символ сьв. Духа, инші вважають перекрученєм з „Глу-

Загальний характер византийсько-церковно-словянського письменства. Обставини, серед яких на Русі розповсюджувала ся просвіта і витворило ся письменство, надали сему старинному письменству окремий характер і напрям. Просвіта почала ся з християнством і в ній мала вона головне жерело. Головними огнищами просвіти були монастирі (н. пр. Атонська гора і ин.) і школи при церквах, а розповсюджували просвіту священники і черці на основі церковних і духовних книг. А що Русь прийняла християнство від Греків, з Візантії, отже і письменство має спершу византийський характер. Візантійська література (так називає ся доба грецького письменства від Юстиніяна до упадку Царгорода 526—1453.) не видала, правда, ніяких оригінальних творів, що могли би дати новий напрям науці і посунути її вперед дорогою розвитку (се були перерібки, наслідування і впімки з давних класичних творів або продовження християнського письменства з перших віків Церкви), але вона зберегла твори старинної науки і класичної літератури і в середньовічній темряві піддержувала просвіту. Грецький або византийський вплив на староруське письменство відбивав ся протягом цілої старинної доби.

Осередком византийсько-словянського письменства стала Болгарія і Сербія, а особливо Болгарія, котра найвірнійше з усіх країв зберегла старословянське письменство, почате свв. Кирилом і Методієм. Візантійський вплив продовжав ся протягом цілої старинної доби і був сильний аж до упадку Царгорода.

біная книга“ — себто книга тайн, котрої місцем дійства Єрусалим, а дієвими особами цар Давид і київський князь Володимир). На питання Володимира поясняє Давид із сеї книги початок світа, природу людей і початки всяких станів, першєство різних предметів у світі і т. и.: **дальше** стих про „Юрія Хороброго“, стихи про „конець світа і страшний суд“ — утворені під вражієм євангельського опису, як і згадані в Літописи грецької картини страшного суду (котроу грецький мудрець спонукав Володимира В. прийняти християнство) й апокрифічних оповідань н. пр. „Хождение Богородицы по мукам“. — З новозавітних стихів замітні „Рождество Христово“ і „Страсти Христови“, „Сон Пр. Богородиці“, стих про „богача і Лазаря“, про „Олексія, Божого чоловіка“ — (оден з найбільше розповсюджених в середніх віках, виставляє его ідеалом аскетизму) й інші.

В. Перша доба староруського письменства.

Характер і форма тогочасного письменства. Вже з XI. столітєм¹⁾ маємо твори староруського письменства (хоч почало ся ранше вже в X., а може і в IX. століттю). Воно виробило ся під впливом византийської і болгарської літератури і для того першими починами літературними в давній Русі були переклади й переписування творів тих літератур. Просвіта розповсюджувала ся помалу не тільки з самого початку введення християнства, але й протягом усеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і сьпівати, а на висших степенях грецької мови²⁾. Всі інші знання здобувано читанем всяких збірників („почитаніє книжнов“), похожих у дечім на нинішні енциклопедії. Задля того переписуванє книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значінє і вважало ся тоді до певної міри літературною діяльністю. Хто умів читати і прочитанє розуміти, того вважали тоді ученим, а літописи згадують з похвалами про таких людей і називають їх вельми ученими або книжними, великими філософами і т. д. Так н. пр. про вітця Во-

¹⁾ З XI. ст. дійшло до нас около 30 книг, з XII-го 65. Було їх неперечно більше, але затратили ся наслідком-воєнних наїздів і ин. подібних подій. З X. ст. поміщені в Нач. Літописи договори руських князів з Греками (Олега 907. і 911. р., Сьвятослава 971. р.). Се неперечні державні грамоти в сучасних перекладах з грецького языка. Сі договори (подібно як і ин. початкові твори письменства) були писані глаголицею, а відтак переписані т. зв. кирилицею.

²⁾ В західних землях давньої Русі вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князів XIV. ст. вельми цінили латинську мову.

Володимира Мономаха, великого князя Всеволода, каже літописець, що він „дома сѣда, изумѣяше пять языкъ“ (епічне число, як у західних літописців), кн. Володимира Васильковича задля розуму й освіти зве „философомъ великимъ“, а митрополит Клим Смолятич (XII. столітє) був „книжникъ и философъ такъ, якоже въ Руской земли не башеть“, бо наводить у своїх творах „Отъ Омпра, отъ Аристотеля и отъ Платона“. Внук Володимира Мономаха „съ грекы и латины говорилъ ихъ языкомъ, яко рускимъ“ (гл. низше).

В часах, коли не знали ще книгопечатаня, було переписуванє книг конечним способом розповсюдненя просвіти і грамотности. Особливо на Руси писанє книг уставом або полууставом було трудним і повільним ділом, що вимагало багато часу і терпеливости. Тимто книжки були вельми дорогі ¹⁾. Навіть князі і княгині занимали ся переписуванєм книг (сєв. княжна Ефросинія Полоцька, Володимир Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велів також перекладати книги з грецького на церковно-словянський язык. Волинський князь Константин Всеволодович († 1218.) „великий був охотник до читаня книг і учений був многим наукам“. Тому мав при собі людей учених, многі давні книги грецькі ціною високою купив і велів переводити на руський язык, многі діла давних князів збирав і сам писав, також і другі з ним трудили ся; він мав одних грецьких книг більш 1000, котрі частю купив, частю патріярхи, знаючи єго, в дарі єму прислалі.

Перші переклади дістали ся на Русь з Болгарії з заведенєм християнства. Перекладниками були спершу Болгари і Греки, що переходили на Русь з грецькими митрополитами й єпископами. Також на Атоні, де по монастирях проживали й Русини, займали ся переписуванєм і перекладанєм книг. Туди перенесено після занятя Царгорода Турками багато книг, там проживало багато учених мона-

¹⁾ Володимир Ярославич Галицький заплатив за молитвенник 8 гривен кун (більш 28 корон) тоді, коли ціна челядина (слуги) виноєла 5 гривен.

хів. Монахи взагалі дбали про закладане бібліотек по монастирях.

Сі твори перекладної літератури византийсько-болгарської були взірцями і дали основу для питомого староруського письменства на Русі. А що тоді головню розходило ся о потреби Церкви, о християнську просвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто староруське письменство служило головню тій цілі і мало переважно церковний характер. Отже головними формами староруського письменства були Слова, Проповіди, Послання, Поученя, Збірники моральних речень, „Хожденія“ (описи подорожий до сьв. Землі) і т. п. Взірцями християнського життя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (життєписи сьв. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в руській Церкві благочестиві мужі, котрих життя і подвиги дали почин до витвореня окремого роду письменства — Патериків або Житій Сьвятих.

Патерики або „**Отечники**“ (єгипетський, синайський, скитський, азбучний) містили в собі переклади з життя благочестивих мужів і жєнщин аскетичного напряму з моральними повістями і бесідами знаменитих давних подвижників. Переклади їх з грецького в руськїм письменстві появили ся вельми рано. Крім патериків маємо ще давні памятники житєвого письменства в виді збірників церковного характеру: Мінеї і Прольоги. Мінеї се були життя Сьвятих, уложені після місяців, на всі місяці року¹⁾.

Прольогами називано збірники коротких житій Сьвятих, уложєних після грецьких збірників (званих синаксарами).

Крім того вплив византийських хронїк, а також природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події руської Церкви і держави, дали початок літописям та історичним творам, котрі вже в початках руської літератури займають визначне місце.

¹⁾ „Четїя Минея“, грецьке *μηναιον*, означає книгу до читаня (кор. чьт), розложєну на 12 місяців (грецьке *μην*).

Благочестивий, спільний всім середньовічним народам, звичай руських богомольців відвідувати сьвяті місця зродив окрему форму творів у стариннім руськім письменстві, т. зв. Хожденія або Паломники (описи подорожий).

Крім тих форм письменства маємо ще пам'ятники законодавства, важні для історії языка, звичаїв і духового розвитку українського народу і пам'ятники дидактичної основи, як „Поученіє дѣтемъ“ кн. Володимира Мономаха, переняте византийсько-християнським сьвітоглядом.

Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописях, зберіг ся майже одинокий вельми цінний пам'ятник: Слово о Полку Ігоревім (Пісня про похід Ігоря). Крім того в „Слово о Полку Ігоревім“ в староруськім письменстві майже одиноким взірцем народного сьвітогляду і тим різко різниться від Мономахового „Поученія“.

Осередком просвіти і літературної діяльності від самого початку письменства аж до половини XII. століття був Київ, політичний і народно-господарський осередок княжої Руси. Але побіч Києва представники княжого роду і Церкви, котрі творили виспу культурну верству по містах, заводили в них культурні почини, на основі котрих розвивало ся місцеве письменство. Так проявила ся літературна діяльність у Новгороді, Чернигові, Смоленську й ин.

а) Перший відділ першої доби. Процьвіт староруського письменства.

При теперішнім стані відомостей не можна ще докладно оцінити ані обсягу, ані розвитку старинного руського письменства. Маємо, правда, около 30 пам'ятників з XI-го століття, а около 65 з XII-го, але вельми мало з XIII. століття. Щорічно ще відкривають нові рукописні збірники, в котрих зберегло ся багато староруських творів. Виправді українські землі були головними огнищами староруського письменства, однак із староруських творів заціліло майже виключно те, що зберегло ся на півночі в рукописах, котрі

дійшли до нас тільки в пізнійших списках, а північні перепищі значно попсували в тих творах староруську мову. А хоч не все ще відкрите й видане, то і з доси нам відомого бачимо, що твори в першій відділі сеї доби визначалися житєм, полетом, свіжою силою і поетичним настроєм, хоч багато між ними було перекладів або наслідувань византийських взірців.

1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво.

Блискучий розвиток красномовства в старинній Греції підготував процвіт византийської християнської проповіді. Вже в IV. століттю по Христі появляються у Византії визначні талантом ораторським проповідники, як три святи-телі церковні: Василій В., Григорій Богослов, Йоан Золотоустий й інші. В своїх проповідях і поуках користувалися вони взірцями старогрецького красномовства і всею різноманітністю його видів. Мали вони полемічний, „обличительний“ (осудний) характер, звертали ся проти забобонів, останків поганьства, суспільних недочетів тогочасних, пояснювали значіння обрядів і засади віри, визна-чали ся поучним характером, або славили Бога, Пр. Богородицю, Святих, визначні християнські свята і мали торжественний, панеґіричний характер. Пізнійша ви-зантийська проповідь любила ся в символіці, алегоріях, мистецьких порівняннях і протиставленнях, котрі мали більш реторичний характер.

1. Похвали.

Літературні форми поук, проповідий і посла-ній, доволі тяжкі і строгі, перенесено на Русь з Византії. Але крім тих форм розвивали ся ще в XI. століттю два види прозових творів: похвала і житєпись. „Похва-ли“ се короткі огляди заслуг і подвигів сего або иншого Св'ятого або трудовика, в роді „апокрифів“, злучені з осла-вою его і молитвою зверненою до него.

Найдавнішою з усіх є „Похвала в. кн. Володимиро-ви“, додана митрополитом Іларіоном при кінці „Слова

о законї й о благодати“. Опісля сею похвалою вельми уміло користували ся пізнійші літописці яко головною вже формою для ослави інших князїв, відомих своєю сьвятостю.

2. Проповіди.

Попри всю тяжкість і строгість форм сих літературних творів проявляють ся сьвіжі взірці церковної вимови.

В тогочаснім проповідництві на Русі бачимо два напрями (неначе дві школи). Поуки новгородського архієпископа Луки Жидяти (1035—1059.) та ігумена Теодозія Печерського († 1074.) визначають ся приступністю змісту і простотою складу, поучують про правди й основи Христової віри та обовязки для Бога і людей.

Лука Жидята був першим що до часу руським проповідником. Їго „Поученіє кь братіи“ визначає ся простотою, приступною розумінню читачів, вичисляє обовязки християнина супроти Бога, ближних і себе самого, поучує вірних жити по християнськи і зірвати з поганськими привичками та відносить ся до вірних щиро, з любовю. Їго ради переняті духом милосердя і чоловіколюбія: „Майте любов для всякого чоловіка, особливо для братії, любіть подорожних, убогих, увязнених, сиріт, не беріть нагороди, не давайте гроший на лихву!“

Проповіди **Теодозія Печерського** визначають ся так само простим, нереторичним складом. У своїх „Поученіяхъ братіи“ намагає ся він привчити черців до строгого виповнюваня монашого устava, відречи ся від сьвіта, „имѣти любовь кь всѣмъ меншимъ, а кь старшимъ покореніє и послушаніє. — Любы (любов) Божія не въ словесѣхъ совершаєть ся, но въ дѣлѣхъ дѣтельныхъ“.

Другий напрям — се проповіді київських митрополитів Іларіона і Кліма Смолятича та єпископа Кирила Турівського.

Сі проповіді визначають ся наслідюванем византийського красномовства, символічними порівняннями (н. пр. між старим а новим Завітом), бистроумними зворотами, силою і богатством висловів, поетичною живописністю і силою.

Митрополит Іларіон (1051—1054.) був священником у селі Берестові, під Києвом, улюбленим літнім осідку князя Ярослава Мудрого. Літопись характеризує его як „мужа блага и книжна и постника“. Жив він у викопаній ним тут печері, в котрій опісля поселив ся преп. Антоній, що дав початок Київсько-печерському монастиреви. Ярослав поставив его митрополитом 1051. р., щоби визволити Церкву на Русі від Візантії, а собор єпископів висвятив его в церкві св. Софії. Се був перший митрополит Русні, бо перед ним митрополитами все були Греки.

З его проповідий замітне слово „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусѣ Христомъ бывшей“, а з тим словом злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“. Се слово визначає ся всіма прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанєм св. Письма й історії Церкви, сильним християнським почуванєм, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівняннями і зворотами, простотою викладу, багатством слова, живим і поетичним полетом, так що у византийським проповідничім письменстві не найдено нічого кращого, як „Слово Іларіона“.

Іларіон був добре ознакочлений з творами византийської проповіді і черпав з них образи й ідеї, але зумів зберегти самостійність і витворити оден з найгарніших взірців саморідної церковної проповіді.

Слово зложене з трьох частин: в першій протиставить він Старий і Новий Завіт, прославляє Бога за спасенє людства жертвою Ісуса Христа; друга часть говорить про розповсюдненє християнства; третя вихваляє кн. Володимира В. за утвердженє християнства на Русі.

З любовю й одушевленєм говорить Іларіон про Русь, радує ся єї величностю, а єї слава дорога єму не тільки диятого, що там запанувало християнство, але що се его рідний край. Навіть замітне закінченє »Слова«, молитва до Бога: »Не предай насъ въ руки чуждѣихъ« свідчить про народолубивий настрій проповідника, котрий бажає незалежного політичного житя в ріднім краю. Всюди обітає він за правом Русі на національну самостійність Церкви і се надавало его »Слову« важного житєвого значіння для свого часу.

Прославляючи Володимира, котрого порівнує з Константином В., вказує Іларіон на Десятинну Церкву ним збудовану, в котрій

спочило его тіло і де мабуть митрополит виголосив се «Слово». «І славний гóрод Київ величностю, начеб вінцем обвів і віддав свої люди і гóрод Пр. Богородиці, котрій церкву на великих воротах построїв в імя Благовіщення». Одушевлений тим кличе: «Радуй ся, обрадованна, Господь з Тобою», а до Києва: «Радуй ся, благовірний гóроде, Господь з тобою». З такою історичною правдою, сердешністю і поетичною свіжістю міг «красне сонце Русь» зобразити тільки великий мистець, що довго придивляв ся діяльності кн. Володимира. Сею похвалою Володимирови покористував ся при кінці XIII. ст. Волинський літописець для прослави Володимирського князя, Володимира Васильковича.

Відгомін Слова Іларіона можна зустрінути в Початковій Літописи, в Слові про чудо сьв. Климента, в Похвалі Константина Муромського, а навіть у сербського письменника Доментіяна з XIII. століття, котрий ладом Іларіона прославляє сербського царя Неманю.

Клим Смолятич був другим руським митрополитом вибраним з волі в. кн. Ізяслава, без огляду на царгородського патріярха. Як Літопись засвідчає, „був він великим книжником і філософом, якому рівного не було в Руській Землі“, а таким філософом у Київській добі називали всякого, що виявляв начитаність у перекладній византийсько-болгарській літературі. Се єму промостило дорогу до митрополичого престолу. Однак із его творів зберегли ся лише „Послание Ѡмѣ пресвитеру смоленьскому, истолковано Аѳанасіємъ мнихомъ“. Князь Ростислав смоленський не признавав его законним митрополитом (без патріяршого поставлення). Для примиреня князя вислав митрополит (затрачене) посланіє, в котрім зачепив сего Томи, імовірно близкого князеві, а обиджений Тома вислав Климови Смолятичови докір (також затрачений), на котрий наведене в горі посланіє є відповідю Кліма. На докори Томи, будьто би митрополит „философъ ся творя“ і писав не на основі Отців Церкви, але „оть Омира (Гомера), Аристотеля и Платона“, заявляє Клим, що не глядить людської слави, не з чужих письменників черпає свої думки, а подає алгòрично-символічне поясненє сьв. Письма і явищ природи. Крім праведного житя, повинен духовний пастир мати високу просьвіту, щоби кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. І тут він покликуює ся на „мужей, имже сєть

самовидець“ у Києві, котрі визначали ся глибокою наукою. Отсе стає також доказом, що тоді вже на Русі було чимало учених людей, до котрих належав також Клим Смолятич.

В XII - тім століттю виступає **Кирил, єпископ Турівський**, що зеднав собі імя другого „Золотоустого“. Спершу був він монахом, але князь наклонив єго, щоби вийшов з монастиря і став єпископом. Він писав посланія, молитви, похвали Сьвятим і науки та став одним з найзнаменитших проповідників княжої Русі. Він також образував ся на византийськім письменстві. В проповідях звертає ся головню проти забобонів, ворожбитства і т. п., однак єго проповіді не доторкують ся сучасного життя на Русі і не мають національної цїхи. Формою зближає ся він до Іларіона. Вельми популярними були також молитви, уложені Кирилом Турівським.

Кирил Турівський сам каже про себе, що він поучає „не з себе“ а „з книг“, що він тільки „збирач колосків“. Найбільше відбив ся на нїм вплив ліризму Йоана Золотоустого, але й єго наслідників, котрі надали византийській проповіді схолястичного характеру, надуживали символізму й алегорій. Побіч прегарних, мистецьких картин, проникнутих глибоким і щирим чувством, стрічаємо часто складні алегорії, противорічні образи (н. пр. бурі і вітри тихо повівають), неясність мисли наслідком нагромадження порівнянь. Задлятого єго проповіді були менше приступні для ширшого загалу.

Тож не диво, що в V. неділю по Пасці був він приневолений до народу так сказати: „Як би я що день роздавав вам золото або срібло, мід або пиво, чи не приходилиб ви сюди оден перед другим, хоч би вас і не кликано? А нині роздаю слова Божі, лїпші від золота і каменя дорогого і солодші від меду, а ви таки не хочете приходити до церкви“.

Всеж таки досягав він значної висоти мисли.

В »Слові на нову неділю по Пасці« він образами і символами зображує весну — відроджене природи, воскресене Христа і радісний настрій людей в Сьвітлий празник. »Нині сонце, красуючи ся на висоті, сходить і радісно огріває землю, а так Христос, праведне сонце, засияв з гробу і спасає

всіх віруючих у него. Нині місяць, зійшовши з висшого степеня, відає честь найбільшому світилү: згідно з єв. Письмом скінчив ся Старий Завіт із своїми суботами і Церков почитає закони Христа і неділю. Нині зима гріховна усунена покаянем, а лід гріховний розтаив від доброї мисли: зима служби кумирам усунена Апостольською наукою і Христовою вірою, а лід Томинної невірї розтаив на вид ребер Христових. Нині красує ся весна, оживляючи земну природу, а бурі і вітри, тихо повіваючи, умножують плоди і Земля, виживляючи сімена, родить зелену траву; весна красна — се віра Христова, котра хрещенем відроджує людську природу; бурні вітри — се гріховні помисли, котрі покаянем переміняють ся в добрі, умножують хосенні душевні плоди, а земля — се людська душа, котра принявши слово Боже, як сімя і все наповнена страхом божим, родить духа спасення».

І дальше бере Кирил образи з окружаючої природи, а кождому з тих образів надає алегоричного значіння, прикладаючи до своєї основної теми — вияснене значіння Пасхи для віруючих.

Ніжнє чувство для явищ природи, бистроумність многих порівнянь і пояснень, умілість вводити слухачів у настрій євята, висота релігійних чувств і мислий зробили проповіді Кирила Турівського замітною на свій час появою і для того переписували їх і наслідували та перерабляли за весь час старинної доби літератури.

Вся діяльність Кирила яко проповідника і духовного бесідника в значній мірі нагадує своїм характером і ладом пізнійшу київську школу проповідників, виховану на схоластичній основі західно-католицьких і уніятських шкіл.

До сего другого напрямү проповідництва належить також сучасник Теодозія Печерського **Яков Мних**, котрий написав „Посланіє кь Ярославову сыну Изяславу“ з моральними поуками і висловив єміло правду князеві, що „одно имя великое не ведеть вь царство небесное“. Крім того приписують єму „Сказанія“ про єв. Володимира, Бориса і Гліба, про що буде згадка дальше.

До сего напрямү можна зачислити „Повченіє кь духовному чаду Зарубского черноризьця Георгія“ (загальні моральні науки) і безіменне „Слово нѣкоего христілюбца“ з різкими докорами проти релігійного двоєвір'я та всяких забобонів, з котрого дізнаємо ся про побутове житє в стародавній Русі.

Монастирі в старинній Русі мали велике зна-

чине. В їх мурах находили люди захист перед нападами ворогів. Коло монастирів творили ся оселі, заводили ся торги, в них мали пристановище купці, паломники, що приносили вісти з далеких земель; тут лічили хорих, давали приют убогим. А передовсім вони вславили ся яко осередки умового життя. Монахи займали ся переписуванем і розповсюднюванем книжок, закладали книгозбірні і школи. Все суспільне життя оставало під сильним впливом монастирів. Найславнішим на всю Русь монастирем була Київсько-Печерська Лавра, основана св. Антонієм з Любеча, в Чернігівщині, котрий посвятив ся монашому життю на Атоні, а вернувши на Русь, оснував на такий лад Лавру. В добі загальної безпросвітності монастирі були не тільки одинокими розсадниками просвіти, але й школою морального розвитку. З монастирів виходили справдешні духовні багатирі, котрі своїм життям і живим прикладом виховували нарід в дуєї Христової науки. В монастирях проживало багато письменників, там також починає розвивати ся духовне письменство, проповіді, слова і посланія, житєписи Святих і літописи.

3. Житєписи й історичні повісти.

Разом з похвалою, у виді короткого огляду заслуг, явила ся і житєпись („житіє“), яко подрібний опис житєписних подій сеї або иншої личности, від єї уродження аж до смерти. Житєписи Святих близько підходять до проповідничого письменства моралізуючим тоном, списувані після византийських взірців, що доходили з Греції і Болгарії у великім числі на Русь в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених у цілість. Такі житєписи були оповіданнями присвяченими звеличаню благодетивних подвигів або споминам про діла і муки святих осіб.

Житєписи Святих були улюбленим читанєм на Руси. В них глядали поуки, прикладів християнського життя й аскетичних ідеалів. Їх читали не тільки в церквах і підчас монастирських обідів (за трапезою) протягом великого посту, але й по домах світських людей. Вже рано починають з житєписий складати збірники, як Печерський Пате-

рик, списуваний в Київсько-Печерській Лаврі (одна з найпопулярніших книжок на Русі). Основою Печерського Патерика служить оповіданє Нестора про перших печерських Сьвятих н. пр. про Теодозія враз з „посланнями“ Симеона і Полїкарпа. Симеон був печерським черцем (опісля єпископом Володимира Сузд.) і написав посланіє з упімненем до гордовитого і непосидючого Полїкарпа, що нарікав на чернечу самоту. Полїкарп у своїм письмі виявив Симеонові свою неохоту до чернечого життя. Симеон потїшав єго своїм письмом і радив погодити ся із смирним монастирським життям. До того долучив життя деяких печерських Сьвятих і оповіданє про заснуванє Київсько-Печерського монастиря. Полїкарп послушав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповідання Симеона описав життя кількох печерських Сьвятих. З кількох оповідань Нестора і письм Симеона і Полїкарпа утворив ся Печерський Патерик, котрий своїм почином відносить ся до XII. і XIII. ст., а до него опісля додавано інші житєписи.

Преподобний Теодозій Печерський був ігуменом основаного сьв. Антонієм Київсько-Печерського монастиря, котрому надав строгий устрій після уставу царгородської обителі сьв. Теодора Студита.

Строгі подвиги сьв. Антонія приманювали багато людей з усіх верств до Київсько-Печерського монастиря, котрий став небавом осередком не лише духовних подвигів, але й християнської просьвіти, що ширила ся по всій Русі. Там виховувало ся чимало духовних трудовиків, що були опісля начальниками інших монастирів і займали єпископські престולי. Діяльність сьв. Теодозія одначе не обмежала ся стїнами монастиря. Нестор, спорудник єго житєписи, згадує, що він часто навчав не лише братію, але й нарід і писав посланія до сучасних князїв Ізяслава і Сьвятослава.

Добрі взаємини з князями не спиняли Пр. Теодозія дорікати їм несправедливими ділами. Коли Сьвятослав вигнав свого брата Ізяслава, Теодозій в посланію до него докоряв єму і порівнював єго з Каїном, що убив Авля. Сьвятослав розсердив ся так, що грозив ігуменові засланєм у темницю. Теодозій не злякав ся і заявив, що се булоб для него наймилїйшим в житю. Князь перестав

дальше переслідувати Теодозія, котрого всі поважали, а Теодозій залишив дальші докори князеви, просив лиш при всякій нагоді вернути Ізяславови князівство, а в своїм монастирі велів згадувати в ектеніях спершу Ізяслава яко великого князя, а після него вже Сьвятослава.

З усього того бачимо, що Преп. Теодозій являє ся одним з найбільших і найвизначнійших типів у старинній добі письменства. Се сильна, рішуча вдача, глибоко перенята ідеєю християнства. Від ранної молодости витворює він собі ідеал чоловіка - християнина і змагає все життя до того, щоби не тільки сю ціль досягнути самому собі, але й других потягнути своїм прикладом на дорогу моральної досконалости. Ся остання черта — впливати прикладом — не обмежувала ся самими поуками і виказує нам Теодозія у вельми приманчивім виді. „Любов до Бога, говорить він у одній із своїх поук — може виявити ся тільки ділами, а не словами“ і переводить сю гадку ділом протягом усього свого життя. Він дбав з одного боку викоренити важніші недостачі між своїми вірними, а з другого — утвердити в них правильне розумінє повинностей християнина. Не вдоволяє ся він, як Лука Жидята, вчислюванєм правил моральности і догм віри, але викладає свої гадки і поуки такими сильними, ярко начертаними образами, що вони повинні були викликати вражінє у слухачів і мимохіть вбивали ся в їх тямку.

До сего Патерика війшло опісля кілька окремих життєписів, первісно не влучених в єго склад.

Деякі з таких оповідань або житій Сьвятих увійшли яко вставки до Початкової (найдавнішої) Літописи, Несторової, н. пр. Оповіданє про муки сьв. Бориса і Гліба, Повість про початок Печерського монастиря (хибно приписувана Несторови), а також два твори монаха Печерської Лаври, преподобного Нестора, про Житє і похорони Бориса і Гліба і Житє Теодозія, ігумена печерського. Твори Нестора, а особливо написана в XI. столітї житєпись сьв. Теодозія, писані в доволі виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справдешньої житєписи, уложеної після византийських первотворів на руській основі. **Житєпись сьв. Теодозія Печерського**, написана о много

раньше, ще в XI. століттю преп. **Нестором літописцем**; вона гарно зображає життя знаменитого подвижника і богата цікавими і побитовими подробицями.

Життя сьв. Бориса і Гліба було імовірно найпершим твором Нестора, коли він не мав ще нагоди зібрати багатих історичних вістей, бо зустрічаємо в ній деякі подробиці суперечні з літописю.

В першій частині оповідає Нестор про життя й убийство сьв. Бориса і Гліба, в другій про їх чуда під час відкриття мощей за Ярослава і перенесення їх за Ізяслава.

З життєписей, що не ввійшли до Патерика, особливо популярна була **Житєпись сьв. Бориса і Гліба**, написана **Яковом Мнихом** в XI. століттю і тим способом належить до найдавніших пам'яток письменства. Визначає ся більшою літературною стійкістю і подає багато цінних історичних подробиць, а оповідання про убийство обох сьвятих братів повне драматизму. В оповіданні Якова Мниха багато епічних подробиць і слідний вплив народної поезії, а в описах мук вплив византийської літератури.

Опис домашнього життя подає нам образ давнього руського життя, особливо родинного, під впливом християнських засад.

В життєписах проявила ся головню діяльність Київсько-Печерської Лаври, в котрій проживало багато вельми начитаних черців. Побіч Патерика цінним пам'ятником староруського письменства єсть „**Толковая Палєя**“, рід енциклопедії, зложеної на основі грецьких Палей, оригінальних і перекладених, імовірно в XII. століттю. Збережена в монастирі в Крехові рукопись сеї „**Толкової Палєї**“ веде далше оповідання із старого Завіта, як інші Палєї, і кінчить ся похвалою рівноапостольних князів Константина В. і Володимира В., а остання обставина є доказом, що ся рукопись зложена на південній Русі. (Пам'ятник сей Крехівської рукописи видав др. Франко в I. томі Пам'яток Наук. Тов. ім. Шевченка).

Головною метою життєписей була поука; життя Сьвятого мало бути взірцем наслідування для читачів. Але часто мають вони також історичне значінє.

До того або трохи пізнішого часу треба віднести легендарні оповідання про чуда сьв. **Николая**, одного з найпопу-

лярнійших на Русі Святих, котрого з початком XII. ст. вважали мовби руським народним Святим.

З особою свв. Николая вяже ся: оповіданє про перенесенє мощий єго з Міра Лікійського до Бару в Апулії, єго житє з описом чуд і похвала Св'ятому. Грецькі посїлости в Малій Азії часто нападали Турки і нищили дорогі для християн пам'ятки. Вісти про се доходили до Європи, до Греції й Італії через барських і венецьких купців. Під впливом одушевленого настрою вибрали ся в році 1087. сї купці до Малої Азії, щоби з Міра Лікійського забрати мощі свв. Николая і по ріжних пригодах перевезли сї мощі, котрі в прияві папи Урбана II. перенесено до величної нової церкви в Барі, присвяченої свв. Николаєви. В честь Св'ятого установлено окреме св'ято на день 22. н. ст. мая, перенесення мощий свв. Николая. Вість про сї події викликала велике вражінє, а се св'ято стало не тільки в Італії всенародним і загально церковним, але небавом після перенесення мощий установлено се св'ято також на Русі, котра удержувала тоді живі зносини з Заходом і з Римом. Ся подія описана в староруським пам'ятнику з кінця XI. ст. про перенесенє мощий свв. Николая.

Окрім сего пам'ятника маємо окрему староруську житєпись свв. Николая і оповідання про чуда, розповсюднені на Русі, написані імовірно черцем київсько-печерського монастиря, Єфремом.

Найбільш розповсюднені оповідання про чудо з отроком, чудо з дитиною в Києві і Половчинюм.

Богатий боярин Епіфаній, котрого цїсар Константин вельми поважав, хотів купити отрока і взяв з собою багато золота, однак отрока не купив, вернув домів і поклав золото в налаті, але під впливом злого духа, ворога християн, забув про місце, на котрім положив.

Вранці звернув ся до отрока, де поділи ся гроші? Не могли ніякі заклинання, отрока втручено до вязниці і заковано в желізо. Отрок молив ся до свв. Николая і в сій хвилі спали окові з піг, а рівночасно свв. Николай являє ся бояринові і вказує місце, де він положив гроші. В переляку жалує боярин свого поступку і ставить церкву свв. Николаєви, а золото ділить на три часті: одну для св'ященника при церкві свв. Николая, другу для убогих, а третю для отрока.

Інше чудо приключило ся в Києві. На св'ято мучеників

Бориса і Гліба їхало чимало прочан до Вишгорода. Вибрав ся також оден чоловік, що мав велику віру в сьв. Николая, лодкою з жінкою і малою дитиною на прощу Дніпром. Жінка, що держала дитину на руках, здрімала ся, а дитина упала в воду і втопила ся. Розпука за дитиною навела родичів на молитву до сьв. Николая, а коли приїхали до Києва, найшла ся дитина в змоченій одежі в Софійськім соборі, де її побачив ключник. Митрополит велів оголосити се на торзі і родичі завдячували чудови сьв. Николая, що дістали у свої руки дитину.

Знов инше чудо склало ся з Половчином, що за невідому провину сидів у неволі у богача в Києві, котрий дуже почитав сьв. Николая. Богач заявив Половчинowi, що визволить его, коли дасть ему викуп. Але що Половчин не мав гроший, обіцяв пустити его домів, коли дасть ему запоруку. Богач запровадив Половчина до церкви, показав ему образ сьв. Николая і сказав, що дає Половчина на запоруку сьвятому. Половчин обіцяв все сповнити, чого жадав богач, а тоді сей позволив Половчинowi поїхати до дому, але остерегав его, щоби не зломив запоруки, даної сьв. Николаєви і приїє богачеви окуп. Колиж Половчин вернув домів, не думав про дану запоруку. По кількох тижнях явив ся ему сьв. Николай такий самий, як був на образі, і нагадав Половчинowi обіцянку окупу, а погрозивши, зробив ся невидимим. Здивувала Половчина ся поява, але за якийсь час забув знов про окуп. Тоді вдруге явив ся сьв. Николай і ще строгійше погрозив Половчинowi, а відтак щез. Колиж Половчин знов не сповнив обіцянки, а Половці раз якось зіхали ся на нараду, між ними і визволений з Києва, явив ся ему сьв. Николай, зіпхнув его з коня і почав ним термосити та приговорювати, щоби відвіз окуп богачеви. Половці були сим зачудовані, бо не бачили сьв. Николая, а дізнавши ся про все від него, веліли ему відвезти дванайцять коний яко окуп для богача, а одного білого для сьв. Николая. Половчин поїхав до Києва і пішов спершу до церкви сьв. Николая, коло котрої лишив білого коня, а решту запровадив яко окуп богачеви, котрий був зачудований чужими сьв. Николаєм, угостив Половчина і відпустив его на волю.

З утвердженєм християнства на Руси зливало ся церковне житє що раз більше з народним, народний сьвітогляд укладав ся під впливом церковного погляду. На такій основі витворив ся своєрідний легендарний епос в устах народу, котрий що раз більше проникав також у письменство. В перших письменних памятниках біблійна і євангельська історія була головним жерелом для легендарних оповідань, а тим способом той сам давний зміст про богоугодні подвиги і чуда розширив ся в ново наверненім християнськім сьвіті на Сході і Заході. Тим способом по-

ясняє ся схожість легенд, що витворювали ся на тій спільній основі. Для того легенда руських житеписий і чудесних оповідань має тільки подібности не лише з византийською, але й із середньовічною західно-європейською легендою в епічних оповіданнях.

4. Літописи.

Поруч чисто церковного письменства, проповідий і житеписий Святих важне значінє мали на Руси також літописи. Вони витворили ся посеред духовенства, при церквах і монастирях і на літописах відбив ся вплив первісного їх походження, а доперва в дальшій їх розвитку набирають вони більше світської ціхи. Тимто вони творять переходову форму між духовним і світським письменством.

Літописи, як вказує само слово, були пригідними (в порядку „літ“) записками важніших історичних подій. Історичний матеріал був у них розміщений не після причинової внутрішньої звязи подій, а після одночасности, отже зверхньої послідовности. Головною їх метою було — зберегти в пам'яті нащадків найважніші події минувшини без усякої оцінки їх і без виказання між ними причинової т. зв. прагматичної звязи.

Початки літописання, окремішні записки цікавих і замітних подій, появили ся на Руси неперечно рано, разом з початками письменства.

Але доперва в половині XI. століття сї відорвані записки прибирають форму літописи, котра є наслідованєм византийських і південно-словянських „хронік“ і „хронографів“.

Літописанє почало ся передовсім у Києві (осередку Руси) і в Новгороді, яко головних осередках давнього руського життя. Учені дослідники припускають, що перші літописні рукописи Київська і Новгородська повстали (в 1039. і 1050. р.) при Софійській соборі в Києві і Софійській митрополичій дворі в Новгороді. Вони мали утвердити в пам'яті нащадків такі важні в тодішній житю події, як збудованє згаданих соборів. Такого походження є

також декотрі з раньших византийських і південно-словянських літописей.

Опісля робота літописання переходить до Київсько-Печерського монастиря (рукопись з 1073. р. і 1095. р., перероблені в 1113—1116. рр. в „Повѣсть временныхъ лѣтъ“). Давня Новгородська рукопись (з 1050. р.) користувала ся матеріялами першої Київської рукописи (з 1039. р.), а пізнійші Київсько-Печерські рукописи брали матеріял з Новгородської.

Взаїмні відносини давних руських літописних рукописей можна представити таким взірцем :

Початкова Київська рукопись (1039. р.)

Новгородська рукопись (1050.) I. Київсько-Печерська рукоп. (1073.)

II. Київсько-Печерська рукопись (1095. р.)

(Перша загально-руська рукопись)

|
Повість временних дѣт (1116. р.)

Літописанє розширяло ся протягом часу. Літописці, переписуючи давнійші рукописи, доповнювали їх звістками про сучасні події, переказами, зачерпненими з різних письменних жерел, або й частинами інших рукописей. Таким способом повстали такі великі літописні збірники, як Лаврентіївський та Іпатський. Їх текст до 1110. р. доволі схожий, бо зачерпнений з одного і того самого жерела — „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Відтак текст обох розходить ся: в Лаврентіївській рукописи іде дальше Суздальська літопись, а в Іпатській — Київська (до 1200.) і Галицько-Волинська (до 1292.).

Літописні рукописи давнійші не дійшли до нас, а маємо лише пізнійші, доволі різні що до складу. Найважнішими є дві згадані щойно рукописи — Лаврентіївська (доведена до 1305. року) і Іпатська (доведена до 1292. р.); перша з другої половини XIV. століття, а друга з початку XV. століття. Лаврентіївська рукопись, так названа від черця Лаврентія, котрий списав літопись в 1377. році. Відкрив її гр. Мусин-Пушкин, котрий опісля відкрив також

„Слово о Полку Ігоревім“. Находить ся тепер в імператорській публ. бібліотеці в Петербурзі.

Іпатська рукопись, названа так від Іпатського монастиря в Костромі (в північній Московщині), в котрім зберегала ся (тепер вона також в імператорській публичній бібліотеці в Петербурзі). Іпатська рукопись обіймає три окремі часті: 1) Повѣсть временныхъ (минувшихъ) лѣтъ, откуда есть Русская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Русская земля стала есть“ до 1110. р., 2) Київську літопись від 1111—1201. р. і 3) Волинсько-Галицьку літопись від 1201—1292. р. — Є ще й пізнійші списки: Хлібниківський і Погодинський, названі по імені власників, у котрих вони зберегали ся.

Вже сам заголовок „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ в горі наведений стає певним доказом, як літописець поступав після обдуманого плану і намагав ся зобразити ранню добу руської історії, котра вказує на зріст народної свідомости.

Автором Повісти врем. літ є преп. Нестор, чернець Київсько-печерського монастиря. Він вступив у монастир в 17-тім році життя, де его ігумен Стефан постриг у черці, а потім поставив діяконом. Рік его уродження і смерті невідомий, але дегадують ся, що уродив ся коло 1056. року в Київщині, а умер між 1113—1136. Читанем книг здобув він собі се богословське й історичне знанє, яке проявляє ся в его творах.

Нестор був без усякого сумніву літописцем (як се висловив чернець Полікарп у своїм „Посланію“ до архімандрита печерського монастиря, а его імя стрічаємо також у деяких, хоч пізнійших, рукописах літописи). Однак опісля дослідники стали доказувати, що Нестор був лише літописцем печерського монастиря, а редактором цілої Київсько-Печерської рукописи треба вважати Сильвестра, ігумена Михайлівського монастиря під Києвом. Тимчасом Ол. Шахматов (Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, том CXVII—VIII., стор. 31—53) в розвідці „Несторъ Лѣтописецъ“ на основі своїх довголітніх дослідів над літописями дійшов до такого висліду:

В 1093—1096. зложено Київсько - печерську літописну рукопись на порученє ігумена Йоана.

В 1110. році Нестор, котрий тоді мав около 55 літ, забрав ся до укладу нової літописної рукописи, названої ним „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Основою єї послужила попередня рукопись, але Нестор доповнив її численними устними і письменними жерелами. Оповіданє подій після літ довів до 1110. р.

В 1116. році переписав Несторову „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ ігумен Михайлівського монастиря Сильвестер (друга редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“).

Сильвестрівська рукопись спонукала духовника князя Василька Ростиславича зложити опис осліплення Василька Ростиславича Теробовельського і послідуючих подій 1097—1099. рр., котрий визначає ся многими живими і драматичними подробицями.

В 1118. році Несторову літопись переробив на ново в Печерськѣм монастирі літописець близький кн. Володимирови Мономахови і влучив до неї оповіданє сьвященника Василя про осліпленє Василька Теробовельського і про події з 1097—1099. рр.; видвигнув при тѣм значіне кн. Володимира Мономаха і довів літописне оповіданє до 1118. р. (третя редакція Повѣсти врем. лѣтъ).

Основою літописних збірників, що дійшли до нас, послужила друга і третя редакція „Повѣсти врем. лѣтъ“, злучена в одну цілість вперше мабуть при спорудженю першого загального літописного збірника з початку XIV. столітя, а кожда з тих редакцій з окрема мала вплив на нові літописні збірники, що вийшли з тої спільної літописи.

Початкова Несторова редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ використана Полікарпом в єго оповіданях про печерських угодників XI—XII. столітя. Вона мала вплив і на сю давню літопись, котра послужила жерелом деяких поправок і доповнень в т. зв. Хлѣбниківській рукописи з XVI. ст (т. зв. по єї власнику Хлѣбникові).

Жерела літописи. Літописанє було улюбленим занятєм на Руси. В монастирях і при важнійших церквах, при княжих дворах і в походах неперестанно ведено записки

і складано перекази про дії в Руській землі. З многих тих відокремлених записок, заміток, переказів і оповідань (повістий) складали літописці під впливом византийських хронік або хронографів: повісти временних літ, літописи або літописні збірники (зводи).

Основою „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ послужив літописний збірник (1095.), однак значно доповнений иншими матеріялами, зачерпненими з устних і письмених жерел. До устних зачисляємо перекази і легенди збережені в пам'яті народа, а також оповідання сучасників, очевидців, а навіть учасників подій, таких як н. пр. Ян, тисяцький київський, 90-літний старець († 1106.), син воеводи Вишати, а внук Остромира, посадника новгородського, для котрого новгородський діякон Григорій переписав євангеліє. Ян Вишатич був також воеводою і часто воював з Половцями та збирав данину по Русі для князів, а його ім'я часто стрічаємо в літописи. В тих обставинах він добре знав державні і воєнні відносини тогочасні, „отъ него же — як пише літописець — и азъ многа слова слышахъ, еже и вписахъ въ лѣтописаньи семь“.

Окрім устних жерел користувався літописець також многими письменими жерелами руськими і чужоземними. До сих останних належить н. пр. Палєя, византийська хроніка Георгія Гамартоля, Житєпись свв. Кирила і Методія і т. п. З руських жерел крім згаданих літописних збірок користувався автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ також усякими історичними записками про окремі події, як н. пр. оповідань священника Василя про осліплене кн. Василька Ростиславича Тербовельського, а також пам'ятниками поучного письменства, між иншими вставляв значні виїмки з проповідий, приписуваних преп. Теодозію „О казняхъ Божіихъ“ (з нагоди наїзду Половців під р. 1068.) і „О постѣ“.

В деяких списках „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ під р. 1096. вставлене ціле „Поученіє Владимира Мономаха“ (імовірно котримсь із пізнійших продовжників). Се стає певним доказом, що спорудник „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ користувався творами усього суча-

сного письменства, з котрим був добре познакомлений¹⁾.

Склад літописи. Повість временних літ або Начальна (також Початкова) Літопись се багатий збірник оповідань з минувшини старинної Руси. Вона складаєся з двох частин: вступної, котра є звязким оповіданням, без хронологічних дат, і властивої літописної ціхи, уложеня хронологічного, порядком літ. Друга часть починаєся 852 - тим р. (або 6360 - тим, бо літопись ведена від сотвореня сьвіта), нападом Руси на Царгород: „Отсель почнемъ и числа положимъ“. Однак хронологічні дати з перших часів історії Руси непевні і вставлені в літописне оповіданє автором „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ або котримсь із близьких єго попередників.

Зміст літописи. Літопись починаєся оповіданєм навізаним до біблійних переказів про поділ землі між синів Ноя після потопу та про розселенє народів з заміткою, що «словенський языкъ» (нарід) пішов від Яфетового племені. Далше оповідає про поселенє Словян на Дунаю, а відтак про розселенє по інших околицях і про назви різних словянських народів. Згадує опісля про поселенє Словян над озером Ільменом і заложенє над ним Новгороду, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руським) і про проповідь сьв. Андрея на берегах сего моря і на київських горах. Далше оповідає про звичаї словянських племен, а з р. 862. починаєся властива літопись про покликанє Варягів ізза моря і початок Руської держави.

Далше говорять літопись про ворогів - насильників українського народу: Волохів, Угрів, Обрів, Печенігів і Половців, а епічні черти задержані навіть в тім сухім книжнім оповіданю літописця, звязаним з давними пословицями (н. пр. «Погибоша аки Обре»), вказують на се, що се є відгомін давних народних переказів. Навіть переселенє Словян знад Дунаю, звязуванє назв словянських племен з ріками або трема - двома братами (Кий, Щек, Хорив: Радим і Вятко) відносить ся до народних переказів поетичних, до пісенної і казочної творчости. Ріки Дунай, Дніпро, Дон, представляли ся уособленими, а рікам сьпівали в давнину вели-

¹⁾ Староруські літописи на ціле столітє старші від першої французької хроніки — Вілль Ардуїна († 1213.) і першої італійської хроніки — Маттео Спіноллі (1247—1268). Одна з найдавніших німецьких хронік відносить ся до XIV. ст. (Йоган Рідезель † 1341.). Літописи сучасні Несторови писано тільки в двох языках: по грецьки у Византії, а в останній Європі в латинським языці.

чальні пісні, подібно як героям (н. пр. Дніпро - Словутиця в Слові о Полку Іг.). Крім рік Начальна літопись в'яже назви слов'янських племен східної Європи з лісами (Деревляни) і полями (Поляни). Вельми цінні відомості історичні подає літописець про розселення племен Полян, Деревлян, Кривичів, Вятичів і ин., про їх родовий і родинний побут, про весільні і похоронні звичаї й обряди. З особливою прихильністю відносить ся літописець до Полян, в котрих околиці повстав Київ, духовний і політичний осередок Руси, зазначає високий їх розвиток і мирні обичаї та протиставить їх менше культурним Деревлянам. Замітно се, що мимо витворених ріжниць між поодинокими слов'янськими народностями (як віра, язык, звичаї), літописець зберігає свідомість їх племінної єдності. Крім того виявляє літописець добре, хоч може несьвідоме розуміння головних водних доріг для розселення племен і творення держав, а іменно подрібно описує великий «путь изъ Варягъ въ Греки», так важний для всієї староруської історії.

Мимо сеї збірної праці, довершеної протягом около 60 літ, і всіляких редакцій має Начальна літопись вид деякої суцільности. Вся літопись носить п'ятно церковного і монастирського походження та навіяна духом християнської побожності і любов'ю рідної землі. Першими літописцями і продовжниками Начальної Літописи були духовні. Тимто літопись лучить історичне оповідання з релігійно-моральною поукою і роздумуваннями релігійно-морального змісту та виїмками з сьв. Письма. Літопись визначає ся епічним способом оповідання, живостю й образовостю, а навіть поетичним настроєм. По думці Шевірева літописний стиль наш міг витворити ся тільки під впливом ненастанного читання Біблії. В многих місцях форма літописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповідання і руських пісень. Любов рідної землі не переходить у загорілість і засліплене літописця, котрий, визначаючи ся любов'ю правди і предметовим зображенням історичних подій, не закриває слабих сторін і недочетів, не промовчує розладу наслідком усобиць, про котрі говорить з повною широтою. Тимто ся літопись що до своєї стійности немає нічого собі рівного в сучасних літературах. Літопись писана церковно-слов'янським або старо-болгарським язиком, з перевагою живої народної мови староруської, особливо там, де літописець наводить народні перекази або розмови дів'яних осіб. Літописець вводить в оповідання також народні пословиці, а часто любить уживати діяльогу.

Глибоке чувство ціхує нашу давну літопись при всім її звязкім оповіданю. Залюбки говорить літописець про християнські заслуги сьв. Володимира й Ярослава. Оповідання про наїзди Половців навіяні сумом. З таким самим сумом і жалем оповідає літописець про усобиці князів (як Всеслав, Олег Сьвятославич, Олег Гореславич) і виступає не раз проти них з різкими докорами.

Характеристики історичних лиць подає літописець звичайно коротко і звязко, а при тім визначають ся вони строгою предметовістю і безпристрастністю та доволі виразно подають визначні черти і прикмети сеї або тої історичної літописи. До таких треба зачислити характеристики князя Сьвятослава, сьв. Володимира, Ярослава Мудрого, Всеволода, Олега Гореславича й ин. В характеристиці кн. Сьвятослава відбив ся вплив народних переказів про того войовничого князя, збережених імовірно в дружинній поезії.

В характеристиці сьв. Володимира зазначає літописець різку перемену спричинену в ній під впливом християнства. Згадуючи про хрещенє Руси, не забуває літописець оповісти і про веселі бенкети й щирі відносини князя до дружини.

До сеї „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ війшли також деякі народні перекази (н. пр. про Кирила Кожемяку, про боротьбу князя Мстислава з Редедєю). Деякі перекази витворили ся посеред княжих дружинників і являли ся відгомонам давної дружинної поезії, як про походи Олега і Сьвятослава. Крім того зачерпнув літописець також з чужоземних переказів т. зв. бродячих, н. пр. про Білгородський князь і інші оповідання про всякі воєнні хитрощі.

Крім того війшли до літописи Договори Руси з Греками, Руська Правда, Поученє кн. Володимира Мономаха дітям і т. п.

В оповіданю про доісторичні часи українського народу (словянських племен, що війшли в него) опирає ся Начальна Літопись по части на біблійно-византийських книжних звістках, по части на устних епічних переказах і відносить український нарід до словянського роду, а Словян з іншими аріо-європейськими народностями до Яфето-

вого племені. Однак про життя цих аріо-європейських народів нічого не згадує, а починає прямо від розселення Слов'ян „по мнозѣхъ же временехъ“ після потопу. Не дає також докладного погляду на поганський біт руських Слов'ян, а обмежує ся деякими лише замітками про весільні і похоронні звичаї і згадує деяких богів. Ці недостатки доповняють багаті подробиці, збережені в язичі, в народній поезії і в переказах українського народу.

Місцеві літописи. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ має загально-руську ціху і подає події всіх областей руської землі до 1110. р. Від неї починають ся звичайно пізніші збірники з додатком до неї місцевих літописей і розходять ся що раз більше в своїм викладі, в поглядах і справах. Спорудники таких продовжень звичайно перенисували „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ (до 1110. року), а відтак дальше оповідали події місцевої області. З тих місцевих літописей особливо замітні: Київська і Галицько-волинська літопись (в Іпатському збірнику) і приналежні до північної групи: Новгородська і Суздальська літопись.

Київська літопись знаходить ся в Іпатському списку, є продовженням Начальної літописи і доведена від 1110—1200. р. В склад сеї літописи ввійшли головні київські записки, а також усякі вставки, між иншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців 1185. р., написаний або записаний дружинником, що з Ігорем попав у половецький полон. Літописець, оповідає більше про події Київської землі, ніж про інші області Русі, про князі уособиці, рідше про церковне життя, а характер Київської літописи зближений до Начальної. Особливу бачність звертає на недостачу братньої любови і почуття єдності між князями і в тім бачить причини зображуваних ним нещастя. Автор літописи належав імовірно до княжо-дружинної верстви і тим пояснює ся перевага світського життя в його літописі. Описи визначають ся багатством подробиць і живістю, часто наводить літописець пословиці з народного і дружинного побиту.

Новгородські літописи, поміщені в Лаврентіївському збірнику, творять окрему групу і визначають ся короткістю і силою річі. Передають вони події місцевого життя: по-

ставлене і смерть єпископа, постробне церкви, походи Новгородців, внутрішні заворушення і т. п. Такою сухою немистецькою ціхою визначає ся також Суздальська літопись (в Лаврентіївськiм списку), котра подає події Ростовсько-Суздальської землі.

Окрім Новгородських є ще багато інших місцевих літописий, які мають значінє не лише як історичні пам'ятники, але й як пам'ятники для дослідів нарічій поодиноких руських земель і задля того вони вельми важні для історії руського язпка. Що до літературної стійности остають північні літописи далеко поза південно-руськими: не находимо в них того живого і образowego оповіданя, того епічного, широкого зображеня подій і поетичної живописности, яка ціхує південно-руські літописи — прикмети, якими визначає ся українська природа та живіша вдача населеня. Північні літописи подають коротко і сухо події з минувшини, а в убожестві змісту відбила ся суха, одностайна та жорстока вдача московського племені. Крім того північні літописи мають уже урядову закраску і обминають обережно всяку немилу їм правду.

Характеристика північних і південних літописий.

Наші літописи відрізняють ся живостою і поетичностю оповіданя від новгородських і суздальських.

Ось що каже московський історик Соловєв: «Новгородська літопись не любить зайвих слів і відповідає торговельному характерови північного Новгорода. В Суздальській люди мовчки ходять, воюють, мирять ся, але ані вони самі не входять у понуки своїх діл, ані літописець за них того не каже. В городі, на княжому дворі нічого не чути, тихо, каже Соловєв; усі сидять, затворивши ся і думають думу про себе; відчиняють ся двері, входять люди на видно і роблять що небудь, але роблять мовчки. Виявляє ся тут ціха доби, ціха всего населеня, котрого представниками є історичні діячі: літописець не міг видумувати річий, котрих не чув, але з другого боку годі не замітити, що він не говіркий».

»Інакше, каже дальше Соловєв, представляє ся південна (українська) літопись, богата на подробиці, жива, живописна, можна сказати — мистецька. Особливо Волинська літопись визначає ся поетичним складом: годі не замітити тут впливу південної природи, прикмет південного населеня. Можна сказати, що Новгородська літопись має ся до південної, як Поученє Луки Жидяти до Слів Кирила Турівського. Сухе оповіданє суздальського літописця не має сили новгородського, говірливе, але без того мистецтва, яке

бачимо в південній літописи. Можна сказати що південна літописаньмає ся до північної, як «Слово о Полку Іг.» до «Сказанія о Мамаєвомъ побойѣ».

Проф. Александер Брікнер пише в своїй Історії московського письменства ось що: «До XII. ст. належать найважніші пам'ятники київського письменства, котрим пізнійше московське не може нічого покласти під нару, хоч їх наслідую або переймає. На початок того століття припадає остання редакція Київської літописи. Повстала вона в монастирі, розвинула ся в строго аскетичнім світогляді, любує ся в широких релігійних науках, вилітає залюбки молитви і моралізуючі проповіді, але природне, свіжіє, пластичне оповіданє, епічність епізодів, демократизм, подібний як у билинах, любов правди, багатство і докладність переказів, заставляє кождий нарід завидувати Руси єї літописий. Південні Слов'яни не можуть виказати ся нічим подібним, а також літописи сусідних країв остають далеко поза ними, мимо ліпшого укладу, мистецького складу і більшої учености спорудників. — Особливо визначає ся епічною повнотою і багатством звісток Галицько-Волинська літопись з XIII. ст.»

Проф. М. Грушевський каже: «Своїй свободі від византийського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначають — свою простоту, свіжість, силу, сей аромат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства».

5. Пам'ятники правничого і законодавного письменства.

Навдавнішими пам'ятниками руського права є три **Договори Руси з Греками**, котрі поясняють взаємини поміж тими двома народами. Походять вони з X. століття (907. і 911. за князя Олега, 945. за князя Ігоря). Переклад сих договорів був зладжений з грецької первописи імовірно якимсь Болгаринном, а перший руський літописець вставив сей готовий текст до своєї літописи, змінивши в деім вислові і реченя болгарсько-слов'янські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріплення правди вимагали присяги: поганська Русь отже присягала перед Перуном і кляла ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві св. Іллі, де цілували хрест. Сі договори є доказом, що вже перед християнством на Руси були початки письменства.

Правничим пам'ятником треба вважати **Устав кн. Володимира**, котрим надає Церкві право розсуджувати розводи.

спори о придане, неправесні подружа, умиканє дівчат, кроваві бійки в семьях, чари, ворожби і т. п. На все назначує грошеві кари (нема однак вязницї і кари смерти).

Найдавнїйшим, більших розмірів пам'ятником староруського правничого письменства і законодавства (у Словян взагалї) є „Руська Правда“ (значить Руське Право) з XI столїтя, приписувана кн. Ярославови Мудрому. Се був збірник звичаєм вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерті Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо князя Володимира Мономаха. В Руській Правді находимо багато староруських форм і висловів, задля того має вона важне значінє для дослідів староруського язика. Передовсїм впадає в очи торговий характер законодавства. Між цивільним і карним правом законодавство майже не робить ріжницї.

Після постанов Руської Правди оплачувано грошевою карою не тільки заподїяні матеріальні шкоди, але й убийство, смертної кари не було. Найблизшим своякам убитого прислугувало право «кровоаві пімести» (переняте з германських звичаїв), але пізнійше заступлено кроваву пімєсту грошевою карою, плаченою князеві. За тілесну шкоду комусь заподїяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошеву кару за обиду. Коновода проганяно з краю. Кари заслання («на потоць») і заграблення майна уживано також з політичних понук. Злодія, схопленого на крадежцї, можна було убити. Досліджувано правди з підмогою свідків. Уживано також жєлїзної проби: позваний мав держати розжарене жєлїзо в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руська Правда обмежила закорїнену вже тоді на Русї лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону кунцям, дбала про домашнє газдівство і рїльництво. Морально-виховна сила законодавства була невелика. Воно не говорило чоловікови: не роби того, або иншого, а казало: роби, що хочеш, але за те тобі кара.

Що до церковного права обов'язував т. зв. Номоканон або Кормчая¹⁾, доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

¹⁾ Кормчая (розуміє ся „Книга“) походить від староруського кормити, нинїшне кермувати, управляти. — Номоканон — грецьке слово аложене, значить: закон і правила.

6. Поучні (дидактичні) твори („Поученія“).

Староруське письменство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII. століттю двох сьвітських письменників, а іменно в. князя Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—1125.) і якогось княжого дружинника Данила. Однак і твори сих двох останніх письменників, хоч сьвітських, не багато вирізняють ся духом, напрямом і цілим сьвітоглядом від духовних творів, бо автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

а) „Поученіє Володимира Мономаха дѣтемъ“. Поука кн. Володимира Мономаха визначає ся подібно як і літописи — переходовим характером: формою, а в значній часті і змістом сягає вона в круг духовного письменства, але в ній проявляє ся також багато чисто сьвітських черт.

При недостатчі підручників про вихованє дїтей, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поук родичів дїтям з порадами що до житя. Такі поуки мали опісля значіне житєвих установ і звали ся звичайно „Домострой“. Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш осьвітєних і очитаних князїв руських, а при тїм мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засновки моральности і замилуванє до науки. Мати єго була Грекиня, донька цїсаря Константина Мономаха, котрого прозвище Мономах перейшло і на єї сина, Володимира, а отець єго, Всеволод, син Ярослава Мудрого, знав пять языків, котрих научив ся з власної охоти. Молодий вік проводив він у Переяславщині, унаслідуваній єго вітцем по смерті Ярослава Мудрого і там ненастанно відпирав Половцїв та привик до боевого житя. Тут у нїм виробила ся хоробрість, самостійність і боевий досьвід. Для заради княжим усобицям з єго почину відбували ся зїзди князїв (в Любечі і Витичеві) і спільний побідний похід на Половцїв. Так став він популярним князем і засїв на великокняжїм престолі та злучив три четвєртини українських земель у своїх руках. Крім того прославив ся він також яко письменник.

Як багато інших творів староруського письменства, так і „Поученіє Мономаха“, збережене в Лаврентіївському списку літописи під р. 1096, уложене під впливом византийських взірців, а особливо на взір таких „Поученій“ у „Збірнику Свѣтослава“ (з 1096. р.). Однак воно було написане пізнійше, імовірно під кінець життя († 1125. р.), бо весь зміст вказує на довголітній життєвий досвід, котрий він хотів виявити в своїм писаню перед смертю.

Приводом до написання „Поученія“ були в княжій руській родині нещасні уособиці, що саме тоді ворухнули українською землею, нищили край і заглушували свідомість єдності української землі. Поука Мономаха визначає ся, при всім впливі тогочасного аскетизму і патріархальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідною владчею князя-автора.

Володимир Мономах виступає в своїй поуці вельми живим діячем, дбалим про державу і сею князем і вітцем, диятого остерегає перед лінивством, початком всякого лиха. Він вимагає діяльного напруження сил, волі й рішучості від своїх дітей та щоби на нікого не здавали ся, особливо у війні. Він не забуває і про релігійні справи і сповняє сумлінно всі християнські обовязки. Поука, хоч як коротка, ділить ся на три частини: в першій частині говорить автор про релігійні обовязки справдешнього християнина, молитву, покуту, милостиню, поважанє для старших, честь помершим, а при тім дає педагогічні і практичні ради, пригідні в житю і велить з християнською любовю відносити ся і до хліборобів. Забороняє карати смертю. В другій частині поучає про обовязки князя, зображає високий ідеал князя та бажає також у своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам, вимагає саможертви для народу, справедливості і милосердя. Більше всего наказує не забувати убогих, вдів і сиріт. При тім радить не занедбувати науки і дбати про приспорење знаня, а взірцем освіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній частині прикладом діяльного життя наводять Мономах своє власне і вичисляє подрібно свої труди на війні і на ловах. Лови, в котрих брали участь і жєнщини з соколами, вважали тоді хосенним трудом. Радить також своїм дітям дбати про розумний поділ часу і роботи. Метою сеї частини було показати, що все діє ся по волі Божій і що Божє опіка певнійша людської. Тимто взиває він, щоби віддати ся Божій волі, і кінчить візванєм до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученіє“ цікаве також задля опису життя тодішних князів і побуту

ХІІ. ст., бо тоді не було різних суспільних різниць і жите всіх плыло тоді майже однаковим ладом.

В „Поученію“ лучать ся разом духовні і сьвітські прикмети. Вони є вислідом довголітнього життєвого досьвіду і глибокого роздумуваня одного з найліпших князїв удільно-вічевої доби і ясним висловом вироблених ним життєвих ідеалів. Поезія краси природи, одушевлене вогнищами походами і ловами злучили ся тут із глибоким релігійним чутєм, широкою людяністю, саможертвою для родини і щирим жалем над її нещастями. Що до настрою душі близький в Мономахови автор „Слова о Полку Ігоревім“, котрий висловлює жаль, що того „старого Володимира“ (Мономаха) годї було задержати на київських горах, бо з его смертю почали ся знов усобиці, почала „стогпати русьская земля“.

7. „Моленіє Даниїла Заточника“.

З пам'яток, котрі зберегли ся на півночі, а своїм літературним складом звязані з південно-руськими, помітне між иншими „Слово“ або „Моленіє Даниїла Заточника“.

Про личність і жите Даниїла Заточника мало що відомо. З его „Моленія“ дізнаємо ся, що він був родом з Переяславля Заліського (в Ростовсько-Суздальській землі), що був сином заможних родителїв, на свій час чоловіком очитаним і осьвіченим, молодим, але попав у бідність і наймав ся на службу у бояр. Данило звертає ся до переяславського і новгородського князя Ярославa Всеволодовича (1291—1246.) з просьбою, прийняти его на службу, бо волїв у него на службі ходити в личаках, як на боярськїм дворі і в червоних чоботах. Свою просьбу виловив він вельми талановито й уміло в „Моленію“. Він думає, що став би князем у пригоді своїм розумом, котрого набрав ся з книг і з житя.

Деякі его звороти довели до непорозуміння, начеб Данило був засланий (заточений, відсіль его названо Заточником) задля наущення бояр або „злих жен“ за якусь провину, чи за трусливість у бою на озеро Лач (в Новгородській області) та що він свою просьбу запечатав у віск

і кинув у озеро, де се проковтнула риба, котру зловили, принесли князеви, а розповорвши її, найшли в середині сю просьбу. Се мало спонукати князя, визволити Данила з неволі. Однак се неперечно вставка в пізнійшій редакції якогось переписця „Слова“.

На самім початку »Слова« заявляє Данило, що своє »Моленіє« виложить в »притчах«, себто порівняннями, а в давнину називано »притчами« всякі оповідання, пословиці, поговірки або зворо́ти мови, котрі містили в собі алегорію. Отже в такі притчі убірає Данило свої мисли. Притчі черпає він з ріжних книг, подібно як пчола збирає соки з цвітів, а іменно або із старого Завіта, особливо з Псалтирі, з творів Отців і учителів Церкви й із збірок византійського письменства, або з руського життя, а іменно з історичних подій і сучасних н. пр. »лучша би мені смерть, як Курське князєнє«, притча приписана неправильно Ростиславови замість Андрееви Володимировичеві Переяславському, а з сучасних н. пр. »Дурнів не сіють, ні ткуть, ні прядуть, а самі родять ся«, або »не птиця між птицями негопир, не звір між звірями їж, не риба між рибами рак, не скот між скотами коза, не хлоп між хлопам, хто у хлopa працює, не муж між мужами, котрий жі́нки слухає...«

Задля літературного способу — висловлювати свої мисли „притчами“ — „Моленіє“ Данила читали вельми радо, бо крім того визначає ся воно питомим українському народови гумором і сатиричним настроєм. Тимго зберіг ся сей твір у численних списках. Переписці вставляли між притчами дібраними Данилом інші подібні, їм відомі, і таким способом первісний твір проникнутий личними почуваннями автора, перемінив ся в збірник притч. Між притчами в первіснім творі була: „Кому ти єсь Переяславль, а мені Гореславль“, а переписці пізнійші додали до того ще: „кому Боголюбово, а мені горе люте, кому Білоозеро, а мені чорні смоли, кому Лач озеро, а мені на нїм сидя плач гіркий“... — і на основі тих додатків зроблено висновок, що Данило був засланий на озеро Лач і додано леґенду про заліпленє єго просьби у віск і т. п.

8. Старинна руська поезія.

Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руського письменства розвивала ся поезія з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки,

загадки і т. и. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівнянє з такими пам'ятниками інших народів. Про єствовавє народної поезії свідчать навіть пам'ятники книжного староруського письменства. Духовні письменники, в дбалости про утвердженє християнства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що співали пісні або оповідали народні перекази. Тай у Початковій Літописи, в оповіданю про дохристиянський побут руських Словян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руського черця Якова (в 2-гій половині XI. столітя) про „играніє, бѣсовское пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїм „Поученію дѣтемъ“ згадує про весільні пісні, також у пізнійших духовних творах зоборонюють християнам „бѣсовскіи игры, пѣсни мірскіи“ і т. и. В переказах заведених до Початкової Літописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рогніду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава з Редечею і т. и. — находимо відгомін давного епосу ¹⁾. Галицько-Волинська Літопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, „древле за гордость не восхотѣша служити кн. Данилу“, за що вго „разбраного акы связаного приведоша“. М. Максимович вважає виправді Митусу не поетом-співцем, а церковним півцем (дяком) Перемиського владики, але Костомарів влучно зобразив сего поета в творі „Сьпівець Митуса“, що „кріпший за всіх в Перемишлі“, „шаблі не носить і грудий щитом не вкриває, піснями сипле на князя, гострими віби стрілами, піснями люд стурбував і хіть до війни підливає“.

Ся літопись згадує і про „Пѣснь славы“, зложену в честь Галицьких князів Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з русько-

¹⁾ Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою на Русі в княжій добі. Пісні, в котрих оспівувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

половецької боротьби про хана Отрака і гудця Оря в Іпатський літописи.

На сліди староруської поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку Ігоревім), відгомін давнього дружинного епосу.

Відгомонам староруської поезії можна вважати також твір світського письменника „Слово о Дазаревѣ Воскресеніи“ релігійної основи.

Релігійно-моральний напрям староруського книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвитку світської поезії, як се стало можливим у західній Європі (лицарська поезія, трубадури, мінезеттери) а то, що витворилося, не було допущене до письменства: „бісовські пісні“ не нашли місця в книгах і в значній частині запропастилися. Се був великий ущерб для поетичного розвитку українського народу: народні перекази розбивалися, забувалися і затрачувалися. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і піснях).

„Слово о Полку Ігоревѣ“ є неперечно найгарнішим і найбільш умілим виразом староруської поезії і взагалі староруського письменства. Автор його, невідомий по імені дружинник XII. століття, умів підняти ся до такої висоти артистичного зображення, краси і сили, що його признали не тільки у нас, але й у всій Європі, одним з найгеніяльніших представників української мистецької поезії. Збереглося воно в одинокій рукописі¹⁾. Пам'ятник сей виданий печатно у вельми поспеваним тексті, а хоч багато дослідників

²⁾ Слово о Полку Іг. знайшлося в рукописнім збірнику імовірно з XVI. ст. Відкрив сю рукопись в однім псковськім монастирі гр. Олександр Мусин-Пушкин 1795. р. і видав 1800. р. Сей одинокий рукопис згорів підчас пожежі Москви в 1812. р. Тимто годі було справити деякі недостачі і похибки першого видання. Порівняне з иншими староруськими пам'ятниками помогло справити деякі поспевані місця тексту „Слова“, для того і досі ще в ній багато загадочного, неясного і епірного. Сей твір переложено на різні європейські мови (німецький, французький, англійський і мадярський, крім того на всі слов'янські мови), а також многі поети українські перекладали сю пісню нинішньою мовою.

звертало на него бачність, хоч чимало видано коментарів і критичних розвідок, однак не повело ся усунути деяких неясностей і незрозумілих місць. Всеж таки збережені частини і поодинокі місця дають нам живий образ життя сеї давньої доби, котрої пам'ять так жорстоко затерта пізнійшою мрачною історією Русь, іменно татарським лихолітєм.

Історична основа пісні. »Слово о Полку Ігоревім« — се поетична повість-поема про невдачний похід Ігоря Святославича, князя Новгороду Сіверського і князів Ольговичів (нащадків Олега Святославича чернігівського — »Гореславича«) на Половців 1185. р. Є се не тільки історія походу, але й чудова картина тодішнього життя, навіяна глибоким, еумовитим ліризмом. В сеї поході мали участь не всі руські князі, тільки згадані Ольговичі, котрі навіть не сповістили про се в. кн. Святослава. На чолі походу станув Ігор Святославич, кн. Новгороду Сіверського, а з ним виправили ся его брат Всеволод Курський (званий Буй-Туром), син Володимир Путивельський і братанич Святослав Ольгович, князь Рязьський. Брат Ігоря, Всеволод, мав з ними злучити ся над рікою Осколом. Дня 1-го мая опинив ся Ігор над Донцем. Тут показали ся зловіщі знамена, затьма сонця. Злучивши ся над Осколом з братом Всеволодом, наткнув ся він на Половців. У першій бою побідили руські князі, але описія відтяти від води і оточені хмарами кочевиків над Каїлою (нині Кагальник), притокою Дону, потерпіли страшне поразенє і попали в полон. В. кн. Святослав збирав саме тоді військо на Половців, коли дізнав ся про поразенє і полон Ігоря і чернігівських князів. Затривожив ся в. князь, бо знав, що тепер Половці нападуть на Русь, тому готовив ся до відпору. Але поки зібрали ся князі, Половці напали, спалили багато сіл, заняли город Рюмов (Ромни) і вернули в степи. Половці обходили ся приязно з Ігорем у неволі, бо дочка хана Кончака була жінкою Ігоревого сина, Володимира. Однак Ігор утік з неволі з підмогою конюшого Овлура на Русь, а син Володимир, оженений з дочкою половецького хана Кончака, по двох роках вернув на Русь із Всеволодом.

Поет ¹⁾ неперечно користував ся історичною основою події, поданою докладно в Київській Літописи. Але

¹⁾ Автор невідомий нам по імені, але з его твору можна догадувати ся, що був чоловіком світським, свідком і учасником описуваних подій, дружинником Ігоря. Пісню написав не пізніше, як перед кінцем 1187. р., себто перед роком смерті Ярослава Осмомисла, до котрого відзивав ся ще яко до живого. Але й раніше, як в 1187. р., не міг написати сего твору, бо з наведеної в »Слові« розмови двох половецьких ханів — Ізака і Кончака — видно, що автор знав про поворот з половецького

побіч того подає поетичні подробиці, основані на мітичних повірях, всуває ліричні вставки, висловлює патріотичні почування з нагоди княжих усобиць і на останку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлі.

На вступі вказує поет на спосіб і ціль свого оповідання, заявляє, що не буде поступати по „замислу „Бояна“, але строго держати ся сучасних „билин“ або дійсних подій (хоч мимо того наслідував поетичний спосіб Бояна).

Поділ „Слова“. „Слово“ складає ся із вступу, оповідання про похід на Половців та єго наслідки і з закінчення. Головна часть розпадає ся на 4 розділи: 1. похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин про побіду Святослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до 2. розділу „Слова“, що починає ся сном сего князя і містить спомини про давніших і візване до сучасних Ігоревих князів, щоби вступили ся за „обиду сего времени, за землю русьскую, за рани Ігореві“. 3-тій розділ обнимає плач Ярославни, жени Ігоря, Евфросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицького, 4-тий розділ: оповіданє про втечу Ігоря з неволі і радість усеї Руси, а закінченє містить: похвалу князям і дружині.

Зміст пісні. Невідомий по імені поет хоче оповісти про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замислам Бояна¹⁾, себто не ладом княжо-дружинного співця.

»Коли Боян хотів пісню зложити, тоді буяв мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим вірлом попід облаками«. Зображаючи в своїх піснях часи перших княжих усобиць, »Боян неначе пускав десять соколів на стадо лебедів. Але се не десять соколів пускав Боян на стадо лебедів, а своїми віщими пальцями торкав живі струни, а струни самі рокотали князям славу«.

Автор починає оповіданє описом, як Ігор вибирає ся з дружиною і військом на Половців²⁾, але нараз затьма сонця покри-

полону Володимира Ігровича, а сей вернув до рідного краю 1187. року. Отже „Слово“ написане неперечно в 1187. р.

¹⁾ Бояна згадує лише автор „Слова“ й єго наслідники. З імен оспівуваних ним князів (Ярослава, Мстислава, Романа Святославича), можна здогадувати ся, що Боян жив у першій половині XI. ст.

²⁾ Автор „Слова“ заповідає на початку, що „почне свою повість від старого (св.) Володимира і доведе її до винишнього Ігоря“, але хоч

ває все військо, хоч в дійсности затьма сонця появилася вже підчас походу. Ще й інші зловіщі знамена тривожать Русичів. Ігор не зважає на ці зловіщі знамена. »Ліпше, нехай нас порубають, як мають полонити«. Ігор хоче »коне проломити кінець поля половецького«, хоче »голову свою положити« або »шоломом напийти ся води з синього Дону«.

Одушевлений хоробрістю Ігоря, звертає ся автор знов до Боiana, »соловія давних часів«, щоби »він сі походи осьпівав, скачучи як соловій по мисленому дереву, літаючи умом попід облаками, спілїтаючи оба сі походи (Святослава й Ігоря), скачучи по шляху Трояновім. Боiанови отжеж, внукови «Велеса» (богови скота, а тут богови поезії), по думці автора «Слова», слїдувалоб зложити пісню в честь Ігоря, Олегового внука. І він дальше в душі Боiana веде пісню: »Не буря соколів (Русичів) занесла через поля широкі, — се галки (Половці) бікають стадами до Дону великого. Коні ржуть за Сулою, звенить слава в Києві«.

Але неначе полишивши ці звороти Боiанові, веде він сам дальше пісню: »Труби трублять у Новгороді (Сіверськім), стоять стяги в Путивлі. Ігор жде милого брата Всеволода«. Дальше оповідає про нараду Ігоря з Всеволодом і похвалу Всеволода Курянам, про зловіщі знамена: »Ніч, стогнучи грозою, збудила птиці, Див (усособлене нещастя) кличе верх дерева, скриплять половецькі теліги, Половці йдуть до Дону, вовки виють чагарами, орли клекомом скликують звірів на жир, лисиці брешуть на червоні щити«. Зобразивши сю картину, кличе: »О руська земле, уже за холмом еси!« Хоробрі Русичі загородили поля широкі своїми щитами.

В п'ятницю рано Русичі побідили Половців і набрали багато всякої добичі, але вже другого дня природа посилася знов зловіщі знамена: »Криваві зорі сьвіт заповідають, з моря чорні тучі ідуть (Половці), лисають сині лисаவிці. Вітри виють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, воєнні стяги гомонять. З усіх сторін обступаять Половці руське військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, як тур боре ся з ними хоробро, полискуючи золотим шоломом«.

Відриваючись на хвилю від сего опису бою, переносить ся автор гадками в давнішу минувшину, віки Троянові, часи Яро-славові, а відтак переходить до усобиць за Олера Гореславича, коли то гинула сила Дажбожого внука, а люди в княжих коромолах коротали вік. »Тоді по Руській землі рідко озивались ратаї, а часто кракали ворони, розділяючи труни між себе, галки гамір починали, збираючись на жир. Але такого бою, як Ігоря з Полов-

би короткого оповідання про перших князів нема: очевидно се пропуск в рукописі, бо дальше оповіданє починає ся описом затьми сонця, чим нарушив хронологічну послідовність подій, неначеб бажав наперед приготувити читача на неминуче нещастє.

дямн, ще не було. Зрана до вечера, а з вечера до рана на незнакомім полі Половецької землі летять калені стріли, гремлять шаблі о шоломи, тріщать копії булатні (харалужні)».

Тоді то чорна земля була конштами поорана і кістями заєїява, а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березі бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба брати, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иншу неволю. І природі стало жаль руських лицарів. «Вяне трава від жалощів, а дерево з туги до землі похилилось». Плачуть матери за своїми помершими хоробрими синами, ридають за своїми мужами, а сестри за братами. Навіть стіни гіродів знемогли від смутку, а туга обгорнула Київ, бо князі починають знов «коромолувати». а Половці знов приходять на руську землю і збирають з неї данину. Поражене і полон Ольговичів додали їм знов відваги і хоробрости. «Встала Обида в силах Дажбожого внука, вступила дівочо на землю Троянову, сплеснула лебединими крилами на синім морі і сплеснувши у Дону, пробудила спомини про дішні часи. Уособиця князів — се погибель їм від поганих (Половиців). У Києві, в дворі кн. Святослава Німці, Венеди, Греки і Моравани осьпівають славу его і докоряють Ігореві, що потопив руське багатство на дні Каяли, а сам пересів з золотого сідла в сідло полонника.

В третій части переносить ся поет від Ігоря й его війська до Києва, до палати в. кн. Святослава. Князь оповідає дружині свій мутний сон у Києві, на горах. «З вечера одівали мене, оповідає князь, чорним покривалом на тисовій постелі: черпали мені синє вино змішане з отруєю; сипали на груди великий жемчуг порожніми тулами (сагайдаками) поганих Половців. А дошки вже без сволюка в моїй золото-верхій палаті. Вею ніч з вечера кракали ворони. Були під Пліснеськом на оболоні в дебрі Києві і не відлетіли до Синього моря». Дружина поясняє се яко віщоване поражєня Ігоря й его війська, о чім він дійсно дізнав ся по дорозі в Київ, від якогось Біловода.

В тій сумній для Русинів хвилі взиває поет руських князів, особливо Галицького князя Ярослава Осмомисла, щобі помстили на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганську неволю. Але ніхто з князів не поспішає їм з допомогою. Поет знов згадує про незгоди князів (Сон і Плач Святослава). А тимчасом Половці воюють руську землю. Вони обсадили місто Ігореве, Путивль, де на гіродських мурах дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем.

Вставкою Плачу Ярославни в сїм місці переніс поет раньшу подію, що склала ся зараз після Ігорового поражєня, на час перед самою утечею Ігоря. Се подібний

мистецький спосіб, як згадка про затьму сонця перед походом Ігоря. Висуваючи Плач Ярославни перед утечею князя, бажав автор викликати в душі читача вижидане щасливої утечі Ігоря з неволі.

Княгиня Ярославна тужить на городській стіні в Путивлі, дорікає вітрови і сонцю, що занепастили її мужа, просить Дніпра принести его до неї. Сі звороти до природи зближають „Плач Ярославни“ до народних ліричних пісень.

Зовсім в дусі народної поезії є також порівнянє самотної Ярославни з зозулею, бо ся птиця в народній поезії є вчоловіченем самотної жінчини. Взагалі Плач Ярославни проникнутий глибоким і ніжним чувством і належить до найкрасніших місць Слова.

Плач Ярославни неначеб викликав чародійний вплив на сили природи. «Хлинуло море на північ, ідуть стовпи туманів. Ігореві вказує Бог дорогу до рідної землі. Кінь для него приготовлений о півночі. Овлур (Лавор у літописи) свиснув ізза ріки. Ігор покакав горностаєм в очерети, поплив гоголем по воді, метнув ся на борзого коня, ізскачів з него босим вовком, помчав ся в дуги Донця й полетів соколом у тумані, стріляючи гуси і лебеді по дорозі. Коли Ігор летів соколом, Овлур мчав ся вовком, струнчуючи з трав студені роси. Ігор утік щасливо з неволі. Ціла руська земля зрадувала ся сею веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить ему траву на срібних своїх берегах та одягає его теплими мряками під тінню зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецькі, Кончак і Іза. Сонце сьвітить ясно на небі, князь Ігор вже в руській землі. Дівчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за виратунанє з половецької, поганой неволі».

«Слово о Полку Іг.» закінчене присьпівом подібним як в народних думах: «Слава Ігорю, Буйтуру - Всеволоду, Володимирови Ігоревичеві! Слава князям і дружині!»

Провідною думкою пісні — єдність руської землі. Представником сеї провідної ідеї робить автор кнївського князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візванє до руських князів, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, прославляє автор тих князів, котрі так, як н. пр. Володимир Мономах щиро дбали про добро рідного краю, а навпаки кілька разів звертає ся з докорами до самолюбних, сварли-

вих і завидливих князів. Красша минувшина тих часів, коли Русь не була ще роздроблена, навіває поетови чисто ліричні вставки. Незгода між князями в автора пісні, що був щирим народолобцем, викликає жаль і сум над руською землею і розладом між князями.

Сей настрій поета був загальним почуванєм найщиріших людей тої доби і находив вираз у літописи, в Поуцї ки. Мономаха, в церковній науцї і легенді.

Автор подає гарні характеристики майже всіх видійших сучасних князів, оцінюючи їх нераз строго, бо єму добре відомі їх взаємні відносини і значіне для загальної народної справи. „Грізний, великий князь Свѣтослав київський, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки і болота“. Всеволод Суздальський „прилетів здалека, подбати про вітцівський золотий престіл“, бо „він може Волгу веслами розкрити, а Дон шеломами вичерпати“. Дружини Рурика і Давида ричать як „тури, ранені саблями каленими на чужому полі“. Хоробрі Роман і Мстислав високо плавають „на діло буети, як соколи, ширяючи на вітрах, бажаючи птицю в буйстві одоліти“. Мстиславичі „не побідними жеребами собі волости загорнули“, а внуки Всеслава вже „вискочили з дідної слави“, своїми коромолами стали „наводити поганих на землю руську“.

Візване до єдності і до пімсти „спільному ворогови“ се головна ціль „Слова“ і воно було імовірно уложене після повороту Ігоря з полону, на день зїзду князів у Київ, з цілю візвання тих князів до походу на Половців.

Поетична сторона пісні й єї історична стійність. Хоч пісня про похід Ігоря в подробицях відбігає від історичної точности, зображає вірно не тільки внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї житє, побут, культуру, відносини і змагання, так що можна її вважати одним з найціннійших історичних пам'ятників Київської Руси. Крім того також з літературно-мистецького погляду має ся пісня важне значіне, тому що в ній зберегла ся в головних чертах народна поезія XII. віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він своєму творови епічний характер. Сей епічний ха-

рактар виразив ся передовсім у мітольоґічнім живлі. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, мистецькі образи, які в Ігоревій добі не втратили ще значіня, всеж таки „Слово“ має християнську ціху, сам поет християнин згадує церковний дзвін, утрєню і храм Пр. Богородиці Пирогошої в Києві (образ Пр. Діви, намальований сьв. Лукою, названий так від імени купця Пирогоща, що привіз сей образ з Царгорода Юрію Довгорукому).

Свьітогляд поета і форма пісні. При реліґійно-моральнім напрямі староруського письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християнства так розкішно живописувати картини з поганьським свьітоглядом, прикладаючи їх до Руської землі, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і літературну форму памятника, для котрого не зберіг ся ні оден первовзір. Деякі уважали „Слово о Полку“ героїчною піснею клясичною, інші твором устної народної поезії, отже плодом збірної творчости, — народною думою, записаною опісля якимсь книжником. Однак се річ непечечна, що се твір одного, хоч невідомого по імені, поета, котрий у своїм творі послугував ся тоді іншими народно-поетичними мотивами й літературними формами. Подібність сих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім староруськім епосі (званім билинами)¹⁾, котрого основою служила вікова боротьба з азийськими кочовими племенами, і в українських [народних піснях та думах. Деякі критики порівнували „Слово“ з найліпшими епічними західно-європейськими творами: Нібелюґами, або

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатирами, з напів-мітичною, напів-історичною ціхою. Назва билина походить від били т. є. подія, минувшина. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо події в них осьпівані вельми далеко відстають від звичайних людей. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадять ся коло в. кн. Володимира. Билини зберегли ся на далекій півночі Московщини, куди їх занесли переселенці з Руси, коли тут знов наступали нові політичні події, що давали теми до нових поетичних творів, котрі затерли в тимці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близьким дійсности, що се мимохіть викликує живу участь у сьпівців і відси проявляє ся в думах сей ліризм, котрий так різко відбивав від епічного спокою билин.

Піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тими епопеями прикметами незвичайної світлої побутової і поетичної та історичної вірності і реалізму, злученого з глибоким ідеалізмом основного настрою.

„Слово“ глибоко пронукнуте почуваннями для справ сучасного життя — при загальнім невдоволеню сучасністю й ідеалізації минувшини.

„Слово о Полку“ є намятником дружинної поезії невідомого по імені світського чоловіка, дружинника, окруженого сяєвом „віщого“, спорідненого з божествами співця.

На се вказує обставина, що він добре знав значне число князів - воївників і їх походів, побід, всяких боввих подробиць і глибоко та ніжно відчував жадобу „искусити Дону великого“, „позрѣти синього Дону“, „испити шело-момъ Дону“ і далеко посунути ся в половецький степ. Він дорікає Ігореві за нерозважну небезпечну для родини сьміливість і відвагу, але одушевляє ся рівночасно его незвичайною хоробростю.

Лише дружинник міг відчувати і висловити поступованє Ігоря з дружиною: „Братя і дружино! лїпше нам порубаним бути, нїж полоненим бути“, міг з таким молодечим легковаженєм висловити погляд „хороброго Ігорового полку“ на добичу, котрою „Русичі мости мостили по бѣлахъ і грязивихъ мѣстахъ“. Буй - турови Всеволодови вкладає він в уста ярку характеристику его дружинників, „свідомих кметїв-Курян“, що глядять собі чести, а князеви слави. Тільки в поході міг він помічувати, як „телїги Половцїв скриплять о півночі, неначе сполохані лебедї“, як з рухом війська „вовки грозу викликають по яругах, орли клеком на жир звїрів скликають, лисиці брешуть на червоні щити, пилї поля покривають“.

З того однак, що поет доволї відступає від подробиць літописного оповідання про похід Ігоря, можна висновувати, що він сам особисто не брав участі в поході. Він був імовірно дружинником в. кн. Святослава з Київщини, на що вказують его відносини до сего князя, котрого значіне він так прибільшує, его ідеалізує і так величає его побіди.

Автор, правда, не все вірно описує обставини походу

Ігоревого, але дуже добре ознакочлений з тим, що діяло ся тоді на Русі й яке вражінє викликала там вість про Ігореве поражєнє. До самого походу Ігоревого відносить ся він так само двояким способом, як Іпатіївська Літопись: хвалить хоробрість Ігоря, дорікає єму необачністю і левністю себе, але і спочуває єго горю і нещастю, жалує єго задля поражєня і полону, подібно як Іпатіївська Літопись: „Да како жалъ ми бяшетъ на Ігоря, такъ нынѣ жалую больше по Ігорѣ братѣ моемъ“.

Оповіданє про похід Ігоря на Половців в Іпатіївській Літописи, написане сучасником і мабуть навіть учасником сего походу, послужило неперечно жерелом поеми (гл. Е. Голубинський, Історія Русской Церкви, т. I, перша половина, Москва 1901, ст. 864 і 865) і сему оповіданю в деяких місцях признає сей історик більшу вартість, ніж самій поемі. Всеж таки замічає він, що ся поема є зовсім народним і зовсім самостійним оригінальним і свіжим твором без найменшого впливу перекладного письменства домонгольської доби.

Зв'язь „Слова“ з устною народною творчістю. Якнебудь сей твір повстав під прямим вражінєм історичної події, то таки відбив ся на нїм вплив сучасної єму народної поезії, а побіч сего також вплив дружинної поезії книжної, „замислів Бояна“, а навіть книжних чужо-земних творів (н. пр. византийських).

Вплив народної поезії проявляє ся в частім уживаню сталих епітетів: сірий вовк, сизий орел, борзі коні, синій Дон, чисте поле, гарні дівчата, лютий звір, чорний ворон, калені шаблі і стріли, тисова постеля (кровать), синє море, золоті шеломи, чорна ріля і т. п. З інших епітетів, питомих автору »Слова«, замітні: віщий Боян, Діппро-Словутниця (словутний, славний), синій або великий Дон, Всеволод-ирий, Буй-тур, княже стрєми, золотий престіл.

Замітні також і питомі народній поезії повторєня з дрібними змінами: »Ярославна рано плаче на заборолі, какучи (аркучи)«. Двічі повтєряє автор оклик: »о руська земле, вже за шеломяном (за холмом) еси!«, а зворот: »а Ігоревого війська не во-скресити« звучить наче рефрен, вельми характеристичний для народної річі. Приготовлене до бою висловлює автор у двох ріжних місцях однаковим ладом: »Русичі великі поля червоними щитами перегородили«, ...»діти бісові (Половиці) кликом поле перегородили, а хоробрі Русичі перегородили червоними щитами«.

Поет послугує ся часто формами паралелізму звичайного н. пр. »Сонце світить ся на небі«, — »Ігор князь в руській землі«, або заперечного н. пр. »Боян же, брати, не десять соколів на стадо лебедів пускав, але свої віщі пальці на живі струни вкладав«; »Немиги кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, засіяні кістками руських синів«: »Не буря соколи занесла через поля широкі — то стадо галок біжить до Дону великого«. (Пор. народ. думу: »То не сива зозулька закувала, то не дрібна пташка щебетала, як сестра до брата на чужу чужину добрим здоров'єм покланяла ся«).

Радо послугує ся поет иншими способами народної поезії, як: тавтологією, паралелізмом, символікою і порівняннями і т. п., а особливо часто уживає уподоблення прямого або перечного.

Тавтологія н. пр. »труби трублять в Новгороді«, »один брат, один світ світлий, ти Ігорю«, »уже нам своїх милих ладні мислю змислити, ні думою здумати«.

Прямий паралелізм н. пр. »Сонце світить ся на небі — Ігор князь в руській землі«. Перечний паралелізм: »Боян, бо, брати, не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі пальці на струни вкладав«: »на Немізї кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, посіяні кістками руських синів«: »не буря соколи занесла через поля широкі — галки стадами біжать до Дону великого«.

Символіка в »Слові« або 1) в виді символічного порівняння, або 2) образу: 1) »Ярославна зозулею квилить: Ігор і Всеволод соколами злітають з вітцівського золотого престола; чотири князі, окружені половецькими полчищами, зображені чотирма сонцями, що закриті чорними тучами, а в них блищать синні лисавиці«.

Для порівнянь з босвинця черпає поет черти з хліборобського життя, питомого українському народові, або порівнує бій, до котрого Русичі йшли так радо — з весілем: »Чорна ріля під копитами кістками засіяна, а кровю пілляна, тугою зійшла по Руській землі« (пор. народну пісню: »Чорна ріля заорана і кулями засіяна« і т. д.), або: »На Немізї снопи стелять головами, молотять ціпами (чети) булатними (харалужними), на тоці жите кладуть, віють душу від тіла«, або »Тут кровавого вина не вистало, тут пир докінчили хоробрі Русичі, сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую« (пор. народ. думку про смерть козака з закінченням порівнюючим смерть з весілем: »Поняв собі паняночку, в темнім полі земляночку, без віконець і дверець, там спить козак молодець«).

В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ярославни глибокої і тужливої лірики народної пісні.

В Шевченковій поезії стрічаємо подібні порівняння, переняті із »Слова о Полку Ігоревім«.

2) Образові порівняння н. пр. образ затьми сонця перед походом Ігоря, образ бурі-тучі перед поразкою, сон Святослава, плач Ярославни перед утечею Ігоря з полону.

Порівнюючий паралелізм находимо в зворотах н. пр. «Боян бігав сірим вовком по землі, літав сизим орлом по під облаками»; «Курини скачуть як сірі вовки в полі»; «теліги половецькі скриплять, як сполохані лебеді»; «дружина реве як тури»; «Все-слав кинув ся лютим звірем від Київлян, помчав ся вовком на Немигу, вовком перескакував дорогу Хорсови»; «Ігор скаче горностаєм по очеретах, пливе білим гоголем по воді, скаче з коня босим вовком; летить соколом у тумані».

Замітне також відповідно народній поезії символічне уживане понять «сонце», «місяць», «гніздо» і «сокіл» в приміненню до руських князів, н. пр. «Дрімас в полі Ольгове хоробре гніздо, далеко залетіло»: «два сонця померкли» (Ігор і Всеволод) — і з «ними два молоді місяці» (молоді князі Володимир і Святослав).

Зовсім в дусі народної поезії уживає автор часто яркої метафоричності н. пр. «чорні тучі (половецькі полки) з моря ідуть, хотять прикрити чотири сонця (руських князів), а в них трепечуть сині лискавиці: бути грому великому (битва), іти дощеві стрілами з Дюю великого». «Ізяслав — оден виронив жемчужну душу з хороброго тіла, через золоте ожереле».

Особливо часто уживає автор в дусі народної поезії метафор у відношенню до природи, котру уявляє собі живим еством. Сонце для него є Дажбогом або Хорсом; вітри — внуками Стрибога, Боян — внуком Велеса. Так само в Плачі Ярославни вона звертає ся до вітру, Дніпра і сонця, котре там назване «господином», як до живих еств; природа навіть розмовляє з чоловіком: Донець говорить з Ігорем (уособлене). В уяві поета природа бере живу участь у горю і в радості Русичів. Природа остерегає військо Ігореве перед поразкою затьмою сонця, в ночі настає гроза, вовки вийють по чагарах, орли скликують звірів на жир, а після поразки «поникла трава з жалю, а дерево з туги до землі похилилось». А навпаки, коли Ігореві поведо ся втекти з неволі, а слідом за ним біжать Кончак і Іза, природа радує ся і помагає утечі: «Тоді ворони не кракали, галки втихли, сороки не скреготали, лише повзуни повзали, дятлі стуком своїм указували дорогу до ріки, а соловії веселими піснями день звіщали, Донець ледівав Ігоря на філях, стелить ему зелену траву на своїх срібних берегах, одівав его теплими туманами, стеріг его гоголем на воді, чайками на струях, утками (чернадами) на вітрах і за се Ігор звертає ся з подякою до Донця: «мыслию поля мѣрять» (як у народній пісні: «Ізорала Марусенька мислоньками поле»).

Взагалі образи взяті з природи визначають ся незвичайною влучністю і вірністю. Творча уява поета вдухотворює природу так, що вона живе з чоловіком одним життям.

Епічна повість переходить часто в ліричну думу, а її ліричні вставки викликають спочуване до згаданих у творі подій та осіб. Такі відносини до природи питомі взагалі народній поезії яко відгомін давної віри.

Автор „Слова“ яко дружинник чимало бував у походах, тимто й вельми пізно зрозумів і відчув поезію степу.

В різних місцях его твору розсіяні відокремлені черти, котрі складають вельми мистецький й одноцілий образ степу й его питомого життя: в степу літають і клекочуть вірли, виють по чагарах вовки, брешуть лисиці, на водах плавають лебеді, гоголі, черняди (рід диких уток), уносять ся чайки, стелить ся ковила (стенова трава); далеко розлягає ся скрип непідмащених теліг половецьких, ріки стелять зелену траву на срібних (піскових) берегах; пилі поля вкривають, ідуть „сьморци“ ¹⁾ (сьмерчи) мраками“.

В тих образах поетичних „Слова“ відчуваємо значний відгомін давної старовини яко згадки поганських ще часів. Уяві поета розкриває ся широкий овид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину.

Відповідно духови народної поезії зображає автор „Слова“ абстрактні понятя живими уособленими ествами, н. пр. горе, біда, смерть, представлені в виді дівниці-Обиди, що встає з силами Дажбожого внука; Див (вчоловічене нещастя) остерегає Половців перед військом Ігоря; Жля (жаль, жаліти по вмерцях), Карина (плачка по померших, від дієслова карити, заводити по вмерцях), се образи переняті з голосінь по вмерцях. Сюди відносять ся також згадки божищ Дажбога, Стрибога, Велеса і Хорса. До часів поганьства відносить ся також віра в переміну чоловіка в звіріну (антропоморфізм), як н. пр. переміна приписувана поетом князеві Всеволодові полоцькому у вовка (вовкулака, в народних повірях) („великому Хорсови волкомъ путь прерыскаше“).

Але сі поганські спомини, що стають доказом сьвіт-

¹⁾ сьморчи (корінь мрък-) сумерки — стовпи туманів сунуть ся з мраками.

ського стану автора, уживані в його творі з чисто християнським настроєм, із зворотами до Бога („Ігореви князю Богъ путь кажесть“), із споминами київських съвятинь (съв. Софії і Пр. Богородиці Пирогощої), з виразним протиставленням Русинів яко християн — „поганимъ“ (Половцям). Се також відгомін того двоєвіря, котре виявляло ся серед народних верств у різних звичаях і обрядах, з котрим духовенство боролось в проповідях і науках.

Зв'язь „Слова о Полку Ігоревім“ з книжним переводним і оригінальним письменством. „Слово о Полку Ігоревім“ остає в зв'язи не лише з народною поезією, але, мимо погляду Е. Голубинського, в горі наведеного, також з книжним письменством, перекладним (византийським) і руським. Дослідники „Слова“ знаходять в ній різні місця схожі з образами і способами біблійних книг, з византийськими творами, з Повістю Йосифа Флявія про овладу Єрусалиму і з скандинавськими заґами. Книжний є сам заголовок „Слово“ або „Повість“ побіч народного вислову пісня. Книжністю віє від самого вступу що до самого способу, як би повести оповіданє про похід Ігоря, а так само від характеристики Бояна і висловів наведених про порівнанє пальців з соколами і струн із лебедями та поясненя сеї алеґорії. Книжними є також звороти: „Почнем же, братя, повесть сю“, або оклик: „О Бояне, соловію давних часів“.

Згадка про пардусів, котрих не було на Русі (н. пр. „по Руськой земли простроша ся Половцы, аки пардуже гнѣздо“, пор. порівнанє Святослава Ігоревича з пардусом в Начальній Літописі), навіяна очевидно византийським письменством. Звороти „Подострѣте души ваши на мести“, „исполнивше ся ратнаго духа“ й ин. нагадують подібні звороти у Флявія.

Деякі звороти „Слова“ схожі з висловами староруського письменства, н. пр. „Не лѣпо намъ, братіє“, „лѣпо бы намъ, братіє, надею имѣти“ (в Несторовім Житю преп. Теодозія Печерського) і т. п.

А ще тіснійшу зв'язь помічаємо між „Словом“ а літописними оповіданнями про сей похід. Іпатіївська літопись, так само як і „Слово“, не описує затьми сонця, а наводить лише розмову про сю появу між Ігорем і дружиною. Схо-

жість у звороті про затьму вельми значна. В „Слові“ сказано: „Тогда Игорь възрѣ на свѣтлов солнце и видѣ отъ него...“, а в Іпатієвській Літописі: „Игорь же възрѣвъ на небо и видѣ солнце“... Так само і деякі інші місця схожі в обидвох творах. Проявляє ся також схожість деяких зворотів „Слова“ з місцями Лаврентіївської Літописі.

При всім тим однак виявляє „Слово“ черти лічної творчости поета. Їго уява відтворює описуваний ним бій в одній хвилі за другою, живописує її вельми живо, майже до повної ілюзії. Творчому слухови поета неначе причуває ся навіть шум і оклики бою: „Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями?“ Коли унали Ігореві стяги, кличе поет: „Уже бо, братів, невеселая година вѣстала, уже пустыня силу прикрила“. Пильно прислухує ся поет усе му: ему причуває ся голос Ярославни, кличі Дива, плесканє лебединих крил Діви-Обиди „на синім морі у Дону“, голосіне руських жінок за своїми мужами, він чує, як дівчата, витаючи Ігоря, співають на Дунаю, а „голоси їх вють ся через море до Києва“. Все те признаки лічної, індивідуальної творчости, що виросла з народного кореня.

Найновіші досліди вказують також на вплив византийської церковної пісні, а іменно византийських гимнів, на творчість автора „Слова о Полку Ігоревім“, саме що до уживання реторичного ритму й риму, як у староруських проповідях і акафистах¹⁾.

Артистична одноцілість „Слова“. Хоч у „Слові“ автор послугував ся народними і книжними живлами, однак вони зливають ся так орґанічно, що зміст і форма єго роблять вражінє одноцілого твору. Такої одноцілої умілої злуки ріжних живел не досяг ані оден твір староруського письменства і ні оден із староруських творів не виявив такого глибокого зрозуміння природи, такого богатства образів (особливо богаті і ріжнорідні образи суму в першій часті Слова), таких настроїв і красок, такого

¹⁾ Гл. В. Бирчак, Византийська церковна пісня і Слово о Полку Ігоревім (Записки Наук. Товариства ім. Шевченка ХCV. ст. 1—29, ХCVI. ст. 1—32).

широкого і незалежного погляду на все тодішнє життя на Русі.

Ширина історичного світогляду і глибина сумовитого патріотичного почування надають „Слову“ великого історичного значіння, бо воно містить у собі найкрасні плоди мистецької творчості, просвіти і політичної мисли замиряючої київської Русі. „Слово“ зображає дружинно-княжу Русь київську з її політичними ідеалами, думками і почуваннями та є неперечно оригінальним твором великої історичної і поетичної стійності.

Язык „Слова“ і форма твору. „Слово о Полку Ігоревім“ написане староруським язиком, питомим тодішній Київській Русі, вельми близьким до язика „Поученія кн. Володимира Мономаха“. Находимо в ній форми повноголосні побіч короткоголосних: древо, шеломи. Богатство форми двійного числа: вѣ, ваю, очима, соколома, опуたавѣ, разлучиста і т. д., також третього самотійного відмінка (тебѣ лелѣявшу), стають певним доказом, що автор „Слова“ був літературно-образованим письменником. Однак первісний язик „Слова“ підляг зміні на церковно-словянський лад під впливом переписців на північній Русі, де сей пам'ятник зберіг ся.

Поясненя деяких місць „Слова“.

Про „Бояна“, співця »старого времени«, згадує автор »Слова« чотири рази, характеризує способи его творчості й его самого як гениального поета княжої минувшини XI. ст., в котрій вже проявляли ся перші уособиці з початком князювання старого »Ярослава« (Мудрого). Отже сю добу перших уособиць і чародія Всеслава полоцького (що переменяв ся у вовкулаку), оспівував у своїх творах »віщий« Боян.

Літописи не згадують про такого співця-поета Бояна, однак мимо того нема сумніву, що на Русі були княжі поети-співці. Згадує про се Кирило Турівський в однім із своїх творів про таких »пѣснотворцевъ«, котрі своїми словами украшають »рати и ополченія« князів. Волинська Літопись згадує під 1251. р., що після побідного походу Данила Галицького й его брата Василька на Ятвяг »пѣснь славу пояху има«. Другош оповідає під р. 1209. о війні між Лешком Білим і кн. Мстиславом Удалим, що задля побіди Мстислава Русини висловлювали радість грімкими окликами: »О великое свѣтило, побѣдитель Мстиславъ Мстиславичъ! о храбрый соколъ!« Про такі звеличущі князів згадує також

автор «Слова», про пісні Боiana в честь Ярослава, Мстислава, Романа. Іпатієвська Літопись під р. 1240. згадує про такого заводового сьпівця княжого Митусу: «Словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша». Про такого заводового сьпівця-поета «Боiana» з XI. ст. згадує також автор «Слова о Полку», а про его ествоване не можна сумнівати ся, бо передовсім автор «Слова», згадуючи про Боiana, вказує виразно сю історичну добу, до котрої відносять ся твори сего сьпівця-поета, вчисліє поіменно князів ним оспіваних, а навіть наводить виїмки з его пісень (н. пр. зображене Всеслава полоцького). До того точність автора в переказуваню історичних подій не оставляє ніяких сумнівів що до їх вірности, отже й що до Боiana.

Старого Володимира згадує автор «Слова» поруч із старим Ярославом (Мудрим): неперечно має на думці сьв. Володимира В. До него відносять ся слова поета: «Того старого Владимира нельзя бѣ пригвоздити къ горамъ кїевскимъ, сего бо нынѣ стаиша етязи Рюриковы, а друзїи Давидовы». Першим реченем бажав автор імовірно висловити, що сьв. Володимир не вїзав своєї діяльности з самим Києвом, але з усею руською землею, а другим реченем вказує на роздроблене княжого роду після Володимира Мономаха на окремі вітки.

Про **Трояна** находимо чотири згадки: «были вѣщи Трояни», «рица въ тропу Трояню чрезь поля на горы», «вѣстала обидя въ силахъ Дажбога внука, вступила дѣвою на землю Трояню» і т. д., «на седьмомъ вѣцѣ Трояни верже Всеславъ жребїй о дѣвицу себѣ любу». Сї згадки відношено до римського цїсаря Трояна (98—117. по Христї), одначе новїйші дослїди вказують на тожсамість Трояна з Дажбогом (сонцем).

Про **Дунай** стрїчаємо також згадки в «Слові о Полку». Перед Ілачем Ярославни находить ся зворот: «Копїя (зам. копейники) поють на Дунаи», а Ярославна плаче: «Полечу зегзицею по Дунаєви», на останку по поворотї Ігоря домів «дѣвици поють на Дунаи». Прислїви про Дунай находимо часто в народних піснях і то може не так задля згадки тих часів, коли Словяни жили над Дунаєм (о чім згадує Літопись: «по мнозѣхъ же временѣхъ сѣди еуть Словени по Дунаєви, где есть нынѣ Оугорская земля и Болгарская. Отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по земли и прозваша ся имени своими кдѣ сѣдши, на которомъ мѣстѣ») і задля тісної звязи подій староруської історії з сею рікою (як н. пр. згадка в літописах з XII. столїтя про бїй з Половцями на Дунаї, по чім руські князі осаджують посадників над Дунаєм у наддунайських городах): Дунай означає в народній творчості взагалї велику, широку і страшну ріку, котра щастє, а частїйше нещастє приносить або занодїває (н. пр. в польській піснї: «Kasia wleci w tę Wisłę, w ten Dunaj»).

Відгомін „Слова о Полку“ й его наслідованя. Можна догадувати ся, що багато того рода пам'ятників дотатарської доби безповоротно запропастило ся та що „Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменстві. Се засвідчає передовсім недавно відкритий уривок написаної не пізнійше як около 1238. року поеми п. з. „Слово о погибели рускыя земли“, що є найдавнішим доси знаним наслідованем „Слова о Полку“. З літературного боку не має воно великої стійности, бо є тільки реторичним і холодним наслідованем. Се поема написана з нагоди татарського нападу за князя Ярослава Всеволодовича (що княжив у Переяславі Заліськім 1238—1247.). Приступаючи до опису погибели Руської Землі, невідомий по імені автор промавляє спершу про природні багатства і славу Київської Русі перед столітєм і тим страшнійшою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувиною і сучасністю. Автор звертає ся до Руської Землі з таким викликом, як Ярославна до сонця: „О свѣтло свѣтлая и украсно (гарно) украшена Земля Русская!“ „Слово о погибели“ мало імовірно форму пісні та ідеалізує особливо добу Володимира Мономаха. Дальше каже: „Многими красотами украшена еси: озерами многими, ріками і колодязями, горами крутими, холмами високими, дубровами чистими, полями дивними, звірами ріжнородними, птицями безчисленними, гóродами великими, селами дивними, виногородами богатими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами многими. Всего еси повна земле руська, о правовірна віро християньска!“

При всій короткості сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, які проявляють ся в иншій наслідованю „Слова о Полку Игоревім“. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV. або з початком XV. століття, а збережений у двох відмінних редакціях, що описує побіду князя Дмитра Донського над татарським ханом Мамаєм на Куликовім полі (над горішнім Доном 1380. р.). Перша редакція, відома під наголовком „Задонщина“, визначає ся народним і поетичним складом і є справжнім невідільним наслідованем „Слова о Полку Игоревім“, хоч є деякі такі вставки, котрих не находимо в „Слові

о Полку“, отже неперечно взяті з інших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакція „Сказаніє о Мамаєвомъ¹⁾ побоищѣ“ має характер більше книжний і є украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалі обі редакції є наслідуванем „Слова о Полку Ігоревім“, а особливо в Задонщині автор має все на тямці первовзір і подекуди дословно наводить цілі місця, та перекручує їх нерозумно, н. пр. з віщого Бояна робить боярина, замість за шеломяном — за Соломяном і т. п. Всі ті пам'ятники книжної поезії стають певним доказом, що була зв'язь між письменством і народно-поетичною творчістю, котра при всіх духовних осудах і заборонах здобула собі місце і в книжнім письменстві.

9. Подорожи („Хожденія“).

Ігумен Данило Паломник. До творів церковного письменства XII. століття треба зачислити також „**Хожденіє Даниїла Русьскыя Земли игумена**“. Скоро після заведення християнства на Русі було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпеках уважано богоугодним і для душі спасенним ділом. Цілю сих подорожий була між иншими Атонська гора, — де богомольці довше задержували ся, знакомили ся там з легендами та переказами і записували їх, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань. — Крім того метою сих подорожий була св. Земля, Єрусалим і гріб Господній, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками, а також „странниками“ або „каліками перехожими“ від латинського *caliga*, що означало рід обуви, уживаної паломниками. Задля того такі подорожи мали також важне просвітне значінє. Більше тямучі богомольці списували спомини про свої подорожи під заголовком „хожденіє, странникъ, паломникъ“. Найдавнішим пам'ятником того рода є „**Хожденіє игумена Даниїла**“ з XII. століття, а користувало ся воно таким поважанем, що дійшло до нас

¹⁾ Мамай, татарський хан, що проводив татарським військом на Куликовім полі (на південний схід від міста Тули).

у многих рукописах. В одній з них ігумен Данило, названий сьвятим, а його „хожденіє“ — „житіємъ“. Оповідане Данила про його подорож починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав сьв. Землю після довшого побуту в Царгороді і був у сьв. Землі два роки. Опис його подорожи став типовим взірцем пізніших творів того рода. Не є се опис подорожи в нинішнім розуміню, в котрім можна би найти відомости про природу і політичний стан земель, про побут і звичаї населеня. Там описані вірно з дійсністю і з усякими подробицями лише сьв. місця і сьвятині, а опис доповнений легіендами й апокрифічними оповіданнями.

Автор перенятий сильною сьвідомостю єдності руської землі, як і Володимир Мономах і автор „Слова о Полку Ігоревім“, що бачили всю небезпеку в усобицях і роздробленю сил на місцеві справи. Він згадує руських князів і бояр в екстеніях і ставить на гробі Господнім „кадило“ за всіх Русинів і всю руську землю та всіх християн руської землі. Вельми займає його оповідане про гріб Господній і воно проникнуте глибокою релігійністю.

З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвитого паломничого письменства. цікава зображеннями поглядів, прикметами стилю й языка. Оповідане визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та легіендарних подробиць, щиростю, наївністю і любовю рідного краю. Все, що автор оповідає й описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник, переложений також на французький і німецький язык, уважають західно-європейські знавці самостійним і найосновнішим та найважнішим описом середньовічної Палестини ¹⁾).

Длятого має він також важне історичне значінє яко визначний твір паломничого письменства в середньовічній Європі, іменно задля згадки про похід короля Бальдуїна на

¹⁾ Замітно, що паломник Данила з епічною простотою викладу лучить таку географічну і топографічну точність, що доси остає одним з поважних творів, на котрі покликають ся французькі Домінікани у своїх археологічних дослідах.

Дамаск і до Тиверіядського озера, в котрім з дозволу короля брав участь.

Автор сего паломника Данило називає себе ігуменом Руської Землі, а хоч не подає місця походження, то можна здогадувати ся, що жив у Чернигівщині, бо порівнує ріку Йордан з рікою Сноюю (Сосною), котра пливе в Чернигівщині.

Сю подорож до сьв. Землі відбув Данило після першого хрестоносного походу за єрусалимського короля Бальдуїна, а з подій, згадуваних в єго творі, можна зробити висновок, що сю подорож відбув між 1106—1107. рр.

Загальний погляд на письменство і просвіту в 1-ім відділі I. доби.

Зараз після заведення християнства на Руси зрозумів Володимир Великий, що просвіта може найбільше причинити ся до утвердження і розширення християнської віри. Тимто перші князі, Володимир Великий та Ярослав Мудрий кладуть підвалини до просвіти заснованем шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (єпископських) церквах. З тих шкіл виходили сьвященники й інші церковні служителі, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти сьвященників та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. В сих школах відбувала ся збірна наука, учителі подавали науку зібраним в ній громадно дітям. Крім читання, писання і числення на висшій степені учили грецького язика, а в західних школах на Руси також латинського і німецького язика. В канцелярії галицько-волинських князів був вельми уживаний латинський язик. Через те просвіта ширила ся не лише між духовними, але й сьвітськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Тогочасні руські князі були не лише письменні і любителі науки і просвіти (Ярослав оснував книговню при церкві сьв. Софії в Києві); деякі навіть були учені і пособляли розширенню науки (отець Володимира Мономаха, князь Всеволод, умів пять язиків; волинський князь Володимир Василькович названий в Літописи „великим філософом“ і т. д.).

Окрім шкіл розповсюджувала ся освіта також дорогою „почитанія книжного“ з усяких підручників і збірників. Перодовсім метою сего читання було осягнене відомостий з християнської релігії, потрібних для спасеня душі, але крім того здобували собі читачі знанє з історії, географії, дещо з свѣтських письменників, а найменше з природних наук.

Головними огнищами тогочасної просвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Європі. Особливож славив ся Київсько-Печерський монастир, з котрого вийшли перші руські письменники, а також живописці, музики й митці. Взагалі в I. добі на чолі книжної просвіти і письменства передувє духовенство, спершу в значній частині грецьке, опісля руське. Тимто тогочасне руське письменство мало духовний характер.

Твори перших руських письменників — митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського й інших — показують, що руське духовенство того часу осягнуло значну освіту, а Поученє Володимира Мономаха, „Слово о Полку Ігоревім“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що освіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільства. Однак годі заперечити, що ся освіта приймала ся лише у висших верствах суспільства, а в низшій верстві народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про освіту висших верств або поодиноких осіб в суспільстві, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвѣрем.

Сему не можна дивувати ся, бо число шкіл було незначне, діти ширших верств не користували ся звичайно нікільною наукою тай не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменстві було багато книжок писаних для чужого освіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецького життя; отже для непросвічених людей руського суспільства були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори літературні наслідували й руські письменники. Найбільше зрозумілі і приступні були Житєписи або так звані „Житія“ Святих і мали педагогічний вплив. Свѣтське письменство при

виключно релігійним напрямі просвіти не мало поля до розвитку і для того „Слово о Полку“ є майже одинокою поетичною появою в своїм роді.

Твори княжо-дружинного письменства можна поділити на два розряди: до першого відносять ся „Поученіє Володимира Мономаха“ і „Моленіє Данила Заточника“, а до другого „Слово о Полку Ігоревѣ“ і „Слово о погибелі Руської землі“. Особливо характеристична різниця проявляє ся між „Поученієм Мономаха“ і „Словом о Полку Ігоревім“. Поученіє“ пронукнуте византийсько-християнським світоглядом, коли тимчасом „Слово о Полку Ігоревім“ являє ся майже виключно одиноким твором в староруськім письменстві з народно-руським світоглядом. Ся різка різниця між двома творами спричинена різницею між двома верствами в староруськім княжо-дружиннім суспільстві.

Представником одної верстви був велико-княжий дім Всеволода Ярославича; вона горнула ся до византийсько-християнської культури, була ознакомлена з византийсько-християнським письменством і культурою і намагала ся її напрями і настрої вводити також у руське житє. Найбільше впливовим представником сеї верстви був Володимир Мономах, котрий міг переймати засновки византийсько-християнської культури не лише з византийського перекладного письменства, але й прямо від своєї матери — Грекині.

Представником другої верстви був другий син Ярослава Мудрого, Святослав Чернігівський й его семья, що держали ся переказів народно-руського світогляду, о скільки він зберіг ся серед дружини з часів Олега Віщого. Як із „Житія св. Теодозія“ дізнаємо ся, любив князь Святослав музику і спів і любував ся княжо-дружинним епосом. Потомки Святослава, почавши від его сина, Олега Гореславича, були усунені від київського престолу і бороли ся о се около сто літ з іншими вітками Ярославового роду. Житє в місті, віддаленім від культурного осередка Руси, Києва, пособляло збереженю національно-руської традиції. Колиж у другій половині XII. століття дім Святослава досягнув київський престіл, народно-руська традиція виявила ся гарним літературним твором „Слово о Полку“. Але

твір сей, одинокий у своїм роді, перестає бути одинокою появою в порівнянню з „Поученієм“ і „Моленієм“, коли мати-мемо на тямці, що княжо-дружинна верства втворювала епос, переказуваний устно, а літературною обрібною на такий лад одного епізоду було „Слово о Полку“. Навпаки, коли уявимо собі, що византийсько-християнська культура була лише власністю одної частини княжо-дружинної верстви, то дійдемо до погляду, що як раз „Поученіє Володимира М.“, котре виявляє византийський вплив у передовій частині староруського суспільства, покаже ся виключною появою.

Переходова доба в розвитку руського язика (в 2-ім відділі I. доби). Віки XIII—XIV. уважають руські язикознавці переходовою добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсім щезли, коли тимчасом інші на їх місце вступили. В першій половині XIV. століття ввійшла Галицька Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. століття Київська Русь в склад Литовської держави. Литовці підчинили ся впливам руської просвіти, виробленої за ліпших часів київської доби. На Литві панував до часів Жигмонта Августу руський язик, що був також язиком урядових грамот і законодатних книг (в музею Чарторійських у Кракові зберіг ся лист Жигмонта Августу до Жигмонта Старого, писаний тогочасною руською мовою книжною, а в Катедрі на Вавелю в Кракові находимо ще й нині написи кирильські). В Литовським Статуті урядово постановлено, що „писар земській має рускими літерами и словы рускими всѣ листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы“¹⁾. Однак се не є одноцілий язик з основними прикметами одного якогось говору, але нарічева мішанина південноруських і білоруських прикмет із значною примішкою канцелярських одностайних зворотів. У церковних книгах оставав і дальше старословянський язик, лише потроха затронутий місцевим говором писця, а в правничих актах бачимо більше народно-руської мови. Давні основи київської культури задержали ся і в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби

¹⁾ Той язик був також дипломатичним у зносинах з Татарами і Молдавією.

вона відродила ся, самостійно розвинула й оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменства.

В першій половині XIII. столітя понала Русь наслідком татарського наїзду і знищення в страшне лихолітє, що довело остаточно до розділу між південною (Київською) і північною (Володимирсько-Суздальською) Русю і спричинило опісля історичний та етнографічний розрив тих частин старинної Руси (Київська — Україна-Русь і Велике князівство Володимирсько-Суздальське — Московщина). В 1240. році Татари здобули і зруйнували давню столицю Руси Київ і огнище тодішньої культури Київсько-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом витворює ся новий осередок політичного і церковного життя на півночі, а опісля тим осередком політичного, державного і церковного життя і книжної просвіти стає Москва, яко столиця Суздальських князів, що почали звати ся великими князями Московськими (від 1328. року). Значінє Москви особливо скріпило ся, коли князь Дмитрій Донський побідою на Куликовім полі (1380.) зломив ярмо татарське і тим становище в. кн. московського, доси мало замітного, а ще більше після упадку Царгорода, коли Москва на місце давньої Візантії стала столицею православія, а великий князь московський Іван III., одружений з византийською цісарівною Софією Палеоложанкою, став неначе наслідником і спадковцем византийських цісарів і називав себе самодержцем, а навіть царем. Знищивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецька) і Пскова, огнища удільно-вічевої традиції, і скинувши відтак татарське ярмо, виступає Іван III. яко захитник Церкви всего православного Сходу; столиця єго і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третім Римом. Тяжище пересуває ся отже з Києва на північ, у Москву. Київ занепав і перестав бути осередком політичного і церковного

життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значіння і багатства. Сї події здержали розвиток державного і суспільного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. Торговля і взагалї господарське життя краю було підорване, насильства, недостача личної і суспільної безпеки, громадні убийства викликали велике пригнобленє. На довгий час спинив ся розвиток умової і релігійної просвіти на Русі, залягла темнота і вкоренили ся в народї хибні вірування. Годї було в тих часах думати про засновуванє шкіл і розповсюднюванє науки і просвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато пам'ятників староруського письменства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про **Батія і Золоті Київські ворота або Михайля Семилітка**, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне, а все відновлює ся.

Княжна просвіта після занепаду Києва має пристановище в західно-руських князівствах, Галичї і Володимирї Волинськїм.

Одначе Київ не втратив зовсім свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилі татарського погрому. В самім Києві не переривала ся традиція і давні пам'ятники — як Літопись і Печерський Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руська народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолітє потрясло всіх до глибини душі, а нарід понав у розпуку, приняло ся духовенство за єго подвиженє і просвіту.

1. Богословське духовне письменство.

Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять єпископи і святиї євangelісти свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітє. Поміж першими визначив ся **київський митрополит Кирил**. Замітивши багато неправильностей у богослуженнях і в життю духовенства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарсько-слов'янську рукопись **Кормчої книги або Номоканону**, котра здобула собі на Русі велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але

й у справах приватного і родинного життя, в яких духовенство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганства, збережених у народних віруваннях і звичаях, котрі підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано дуже часто (найдавніший список походить з кінця XIII. століття). Митрополит Кирил перевів також реформу півдупавшого духовенства й установив так звані „Правила Кирила“, після котрих духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був **Серапіон**, ігумен Київсько - Печерського монастиря, „велими ученій і сильний у свв. Письмі“, „учителень злого божественномъ писаніи“, як о нім висловлює ся Літопись. Митрополит Кирил поставив его Володимирсько-Суздальським єпископом (1274. р., а в 1275. році він умер). З подібною рішучістю, як Кирил, звертав ся і Серапіон у своїх поученях до народу (а написав їх пять), вказуючи на народну недолю ізза нападів татарських і на нехристиянське житє, яко причину того лихолітя, голоду, мору і війни. „За гріхи наші — говорив він — Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодії краси, ані немочи старців, ані молодости дітий“. Тільки щира покута і поправа може спасти нарід від більшого гніву і кари Божої. Друге „Слово“ пронукнуте глибоким смутком задля беззаконних діл своїх духовних дітий. Тому взиває до каєня, а милість Бога зійде на них, поживемо радости в нашій землі“ і наслідимо царство Боже. Така сама основна ідея в третім поученю. Четверте і пяте звернене проти розповсюджених тоді забобонів, викликаних посухою і голодом.

Его поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щирістю і глибокою любовю вірних. Вводять вони нас у житє і настроїй народу після татарського погрому і мають історичне значінє. Згадує він про Перуна, Хорса, про приношенє їм жертв, про коровай, про бога огню Сварожича, про ставленє куті Родови і Рожаницям, про бісовські ігри і пісні, „плясаніє и гудѣніє“ (музику).

На останку подібне значінє має також „Слово нѣкогого

Христолюбца“, котрий виступає проти поганьства і подробицями, подаваними в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомості літописні, які маємо про вірування і звичаї, що зберегли ся між народом у два віки по заведенню християнства.

Поученя Кирила і Серапіона не відрізняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерський, Іларіон і Кирил Турівський, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою, як поученя двох останніх, зате вони більше рішучі і приступніші для ширших верств народу.

Окрім сих двох сьвятителів Церкви, що дбали про подвигненє народу й его просьвіти в тяжких часах татарського лихолітя, визначив ся ще в другій половині XIV столітя **митрополит Кипріян**, родом Сербин, котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Поставлений митрополитом Руси, проживав він довгий час у Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва. З південної Словянщини, іменно із Сербії, він привіз з собою багато церковних книг, дбав також про розбудженє письменства і сам був трудящим книжником. У своїх церковних писаннях згадує в перший раз про т. зв. **апокрифічні повісті** і твори.

2. Апокрифи.

Однак усі ті змагання не могли довести просьвіту і письменство на Руси до того давного процьвіту, який проявив ся до татарського лихолітя. В тих трудних хвилях не явив ся на Руси ані оден письменник, що вспів би своїми творами розбудити нове літературне житє. Тодішні грамотії займали ся лише переписуванєм давних книг, списуванєм так званих слів і поучень, призначених більше для читання, ніж для виголошування з проповідниці, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних та різних інших повістей (сказаній) або зладженєм збірників після перероблених з византийських в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Ціп і ин.

Однак письменні люди не могли вдоволити ся лише духовно-поучними, а до того в значній часті полемічними

творами. Вони бажали таких творів, що вдовольнили би також природним потребам і змаганням розуму, чувства і фантазії. А що релігійне виховане суспільства звернуло і цікавість розуму на релігійні ідеї, отже фантазія убрала сі релігійні ідеї у відповідні образи. Окрім того фантазія проявляла ся і діяла самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв життя. Сим потребам вдовольняли так звані апокрифи і повісти чисто світського характеру. Всі ті твори є перекладені, але що були вони розповсюджені між народом у значнім числі списків, і парід читав їх радо, то вони дають нам спроможність судити про умовий настрій народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти характеру руського народу і самостійної творчости, тимто сі твори мають своє місце в письменстві.

Упадок політичної самостійности південно-слов'янських держав (з кінцем XIV. століття) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-слов'янського письменства, бодай не в такім числі, як давнійше. Читали там і списували лише то, що остало з давньої доби.

Але перегадом проявила свій вплив на Русь друга південно-слов'янська струя культурна. Коли державне життя на Русі після татарського погрому трохи очуваля, почали з Русі серед великих нераз небезпек люди відбувати подорожі на полудне, головню до Царгорода і на Атон. Там вони мали нагоду ознакомити ся з добутками, які осягнуло південно-слов'янське письменство з XIII—XVI. століття, коли татарський погром перервав культурні і літературні взаємини споріднених народів. Руські книжники переймають у південних Слов'ян їх нові прикраси рукописий, правопись, саме письмо (полуустав) і нові їх переклади. Після овлади Сербії й Болгарії Турками південно-слов'янські виходці щораз частійше переселяють ся на Русь, де вже ослабло було татарське ярмо (н. пр. митрополит Кипріяну).

Руське письменство, що після татарського лихоліття визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостатчі, спричиненої перервою звязи з півден-

ними словянськими державами. Тимто і ся література апокрифічна і повістева виявляє мало помітного, а навіть небагато остало рукописий присвячених сій галузи письменства.

3. Літописи.

Галицько-Волинська Літопись — се третя частина, додана до Начальної і Київської Літописи, є найціннішим пам'ятником історичного письменства в давній Русі, а також головним жерелом пізнання руської минувшини і вивчення староруської мови. Крім того має вона більше одноцілий характер і є одним з найважливіших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини.

Оповідать вона про події від 1205—1290. р. (від смерті князя Романа) з історії Галицько-Володимирського князівства. Вона починає ся словами: „Начало княженія вел. князя Романа, самодержца бывша всеї Русской Земли, князя Галицкого“, однак крім короткої для него похвали, в котрій порівнює его з Володимиром Мономахом, нема нічого про сего князя. З сего можна догадувати ся, що ся Літопись є лише другою частиною затраченої зовсім Гал.-Вол. літописи, а в рукописі, котрою користувався переписець, був пропуск, бо з 1202. р. починає ся оповіданє про події в Галицько-Волинській землі по смерті Романа.

Перша частина її, **Галицька Літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий мятеж“ (бунт) по смерті Галицько-Володимирського князя, Романа Мстиславича; вона написана у формі одноцілого оповідання, без років, якоюсь близькою князеві Данилові особою (імовірно Галичанином) не скорше як в 40-их роках XIII. століття. Написана в Гал.-Волинським князівстві, котре жило незалежним від Київської Русі з другої половини XI. століття житєм, ся літопись подає головню образ княжо-дружинного життя. Автор, чоловік світський з княжо-дружинної верстви, котрої родоначальником був князь Роман, прославляє сего князя, а складом нагадує „Слово о Полку Ігоревім“ і болгарський епос, а се стає доказом народного світогляду у висших верствах суспільних Галицько-Волинської Русі. Крім того подає багато вістий про Західну Європу, з котрою Галицько-Волинська Русь сусідувала. В деім змінена при

пізнійших перерібках, ся частина зберегла менше більше свою початкову форму.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ми роками XIII. столітя, писана якимсь волинським літописцем, близьким дворови князя Володимира Васильковича і кінчить ся 1289. роком. За прикладом галицького літописця писав також волинський сю літопись без років. Хронологію (роки) вставив пізнійший редактор літописи, вже по злуці Начальної і Київської Літописи з Галицько-Волинською, досить довільно і хибно.

Галицько-Волинська літопись визначає ся мистецьким складом, як „Слово о Полку Ігоревім“, злукою умілих, книжних і народно-поетичних зворотів в одну цілість гармонійну. Про князя Романа говорять: „Кинув бо ся був на поганих як лев, сердитий був як рись і нищив як крокодилъ, а переходив усю землю їх (поганських народів) як орел, хоробрий був як тур“. Володимир Мономах „пів золотим шоломом Дон“.

Взагалі в Гал.-Вол. літописи бачимо сильний відгомін народних пословиць і переказів, чисто народних зворотів, а деякі місця взяті прямо з пісень.

Порівняне літописей від XI. до XIII. столітя що до змісту виявляє, що духовне живло переходом слабне, а скріпляють ся світські, мистецькі і народно-поетичні живла. Се стає доказом переродження, котре проявляє ся в усім тодішнім староруським письменстві. Спершу були письменниками лише духовні, в XII. ст. появляють ся уже князі і дружинники.

Автори Гал.-Вол. літописи були мабуть світські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень, користували ся вони оповіданнями самовидців історичних подій й урядовими актами. До таких повістей самовидців належить н. пр. оповіданє про напад Батія на Русь, Битва під стінами Ярослава (мабуть переповіджений епос), про останні хвилі Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо. Автор Галицької Літописи був вельми начитаний, освічений, знав грецьких хронографів (літописців), згадує і про Гомера, послугує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично, н. пр. про побут

кн. Данила в татарській Ордї, дише горячою любовю рідної землі, дорожить славою вітчизни і відчуває болючо всяку невдачу.

Гал.-Вол. Літопись не дійшла до нас у первописі, але в пізнійшій списку Іпатіївськ¹⁾, в котрім північні переписні в дечім позмінювали її мову що до звукової сторони, бо тоді вже різниці між язиком північних а полудневих земель Руси були значні; зате має вона велику цїну що до висловів і староруської складні. Язик літописи носить слїди західно-європейського впливу, бо стрічаємо в ній слова переняті з латинського язика: „пискупья“, „пробоць“, „риксь, рекомый король“.

¹⁾ Лише в сїм списку має Гал.-Вол. літопись хронологію. Гал.-Вол. літопись в інших списках (Хлібниківськ^{ім} і Погодинськ^{ім}), молодших що до віку, але старших що до редакції, не має хронології.

Друга доба (середня) староруського письменства (1453—1798).

1. Політичні і релігійні події.

З кінцем XIV. і з початком XV. століття важні історичні події спричинили на Русі новий зворот і політичного й умового життя народу. Галицька Русь вже за Казимира Великого (1340.), а Велике Литовсько-руське князівство за Ягайла (1386.) входить у державну зв'язь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на руські землі, хоч у письменстві він майже не проявив ся, бо і в самій Польщі вплив письменства був ще доволі слабкий. Галицька Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руським воєводством і тут списувано урядові грамоти в XIV. і в першій половині XV. століття переважно руським язиком, а доперва наслідком постанови сейму в Бдльні (1432. р.) майже виключно латинським язиком. Городельська унія (1413.) скріплює суспільно-політичний вплив Польщі в руських землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовсько-руські землі мало що не до половини XVI. століття мали окремих князів. До боротьби за самоуправу литовсько-руських земель виступив безуспішно Свитригайло, а відтак за права Русі вступають ся князі Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князівство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарами до руїни Київ і відновив Печерську Лавру. Але небагом по смерті Семена Олельковича Казимир Ягайлович почув ся так могутим володарем, що рішив ся зробити кінець існуванню окремого київського князівства, поставивши в Києві свого воєводу, Мартина Гаптовда.

Однак в дійсності не покориствував ся він злукою Польщі з великим князівством Литовсько-руським, щоби довести до визволення південної Русі зпід татарської кормиги і сповнити се посланництво. Союз, здавало ся, корисний для Польщі, заключений з Іваном III., віддає (1471.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецьких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся що раз більше в справу литовсько-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександр, з Єленою, донькою Івана III. Василевича, але се не відвернуло грази Московщини, котра в суперництві з Польщею змагає до володарства над Русію.

Останнім змаганем руських живел проти нового ладу в Литовсько-руським князівстві було повстанє під проводом київського воеводи, князя Михайла Глинського, коли єму король Жигмонт відобрав київське воеводство (1507. р.). Однак повстанє згноблено, а Глинський схоронив ся до Москви, де єго втручено до в'язниці і замучено.

2. На полі церковного і релігійного життя

проявляє ся на Русі в суперечности до Московщини певне змаганє до Заходу. Хоч Русь прийняла християнську віру з Царгорода, а Церква на Русі одержала відтам початки устрою, то се сягає тих часів, коли була ще єдність з Римом. Але й тоді навіть, коли вже настав розділ Церков, київські великі князі не хотіли мати нічого спільного з византийськими коромолами, оставали в добрих взаєминах з Заходом Європи й Апостольською Столицею, а змаганя до унії Руської Церкви з Римом не устають, як се вказують взаємини Данила Галицького з Інокентієм IV. Наслідком перенесеня митрополичої столиці із знищеного Татарами Києва до Володимира Суздальського, а відтам до Москви, владики удільних руських князівств гляділи зближеня до Римської Церкви. Тим змаганям пособляла злука деяких руських князівств з Литвою, а Галича і части Волині з Польщею. До визволу руських владик зпід зверхности московського митрополита причинило ся основанє руської митрополії в Галичі за Казимира Великого, котрій підлягали єпископства в Перемишлі, Володимирі Волинським і в Холмі. Але

також підвладні Литві руські владики намагалися визволити зпід зверхности московського митрополита, котрий звав себе київським і гнобив їх великими данинами.

Заходами великого князя Витовта засновано руську митрополію в Києві (на котру по його волі південно-руські єпископи вибрали митрополитом Григорія Цамвлака ¹⁾ 1414. р.). Тим способом руська Церква відділилася від московської митрополії й організувалася на самостійних основах, а руські землі визволилися зпід церковного впливу Московщини.

Київ став тим способом знов осередком релігійного і культурного життя на Русі і наслідком того виробився там перегадом инший характер умового життя і просвіти. Руська Церква мала самоуправу, київського митрополита вибирав вільними голосами церковний собор єпископату, коли тимчасом витворений в тогочасній Московщині крайно виключний національний і церковний тип із самовладними змаганнями не відповідав поглядам українського народу.

Вже на соборі в Констанції (1415. р.) являється згаданий в горі учений, київський митрополит Цамвлак, з легатом царгородського патріярха Ізидором, також прихильником унії з Римом. Колиж опорожнилася київська митрополія, вибрано порученого папою Ізидора митрополитом, котрий явився на соборі у Ферарі і Фльоренції (1439. р.), де проголошено зєдинєнє (унію) східної Церкви з Римом. Іменованій відтак київський митрополит Ізидор кардиналом (перший кардинал Руської Церкви) подав в архієрейськїм посланю фльорентийську унію до відома єпископатови на Русі, але коли явився в Москві для проголошеня унії, велів його великий князь московський увязнити і засудив на смерть на кострі. Видобувши ся з полону, утік кардинал Ізидор до Києва, а відтам до Риму, де й небавом помер.

Зблизєнню Руської Церкви до Риму пособляли історичні події на Балканськїм півострові.

¹⁾ Кн. Витовт послав митрополита Цамвлака на церковний собор до Констанци, де він був провідником 19-ти грецьких єпископів, котрі однак не хотіли злучити ся з Римською Церквою.

Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цісарство (1204—1261.) захитало повагу Византийського цісарства, витворило глибоку пропасть між Сходом і Заходом та промостило Туркам дорогу до овлади Балкану. (Сербія по бою на Косовім полі 1389. р., Болгарія¹⁾ 1393. р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453. р. у руки Турків).

Фльорентийська унія (1439. р.) скріпила також церковну звязь руських земель з католицькою Польщею і західною Європою, а руські митрополити входять у зносини з Заходом (Цамвлак був на соборі у Констанції 1414—1418. р., а Ізидор на соборі 1438. р. у Феррарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Русі щораз більші сліди західно-європейського впливу, культурна звязь Русі з південно-словянськими землями і з Царгородом перериває ся наслідком згаданих у горі подій на Балкані.

Якнебудь фльорентийська унія не була тривка²⁾, всеж таки скріпила церковну звязь руських земель з Польщею і західною Європою.

Московщина покористувала ся фльорентийською унією й упадком Царгорода (1453. р.), щоби московську митрополію визволити зпід зависимости царгородського патріярхату. **Московський митрополит приняв, отже титул патріярха**, а московський патріярх став зверхником всего епископату

¹⁾ Представником впливу Сербії на старинне руське письменство є митрополит Кипріян († 1406.), родом Сербин (проф. Ом. Огоновський називає его Болгарином); літописи величають его „вельми книжнимъ и учительнымъ“, чого доказом его Житія Святых (до 1380. був митрополит Кипріян у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Цамвлак (Самвлак), котрого визвав з Болгарії на Русь митрополит Кипріян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домаганє в. кн. лит. Витовта руські єпископи висвятили его на київського митрополита (1414. р.). З творів его замітні є проповіді, в котрих він виявив свій красномовний талант. Обидва вони були представниками відродженої в XIV. ст. церковно-словянської книжности, котрої твори ширли ся на Русі.

²⁾ На Русі всеж таки були люди прихильні унії, як н. пр. митрополит Мисайл, котрий написав „Соборное посланіє руского духовенства и міщанъ къ римскому папѣ Сиксту IV. з Вильни 1476.“ (видає А. Петрушевичем 1870. у Львові).

в Московщині і змагав також до підчинення собі київської митрополії. Однак самовладні змагання Московщини відвернули від себе і духовенство і міщанство Руси, а православні руські єпископи на соборі 1590. р. признали торжественно царгородського патріярха головою православної Руси. Царгородські патріярхи опікувалися з того часу справами південно-руської Церкви, церковними братствами і школами.

3. Люблинська унія (1569. р.)

Вона звязала нарештє Литву й руські землі тісно з Польщею, а всі руські землі, крім Берестейщини й Пинщини, що остали при Литві, і крім Чернігівщини, що піддала ся Московщині, дістались Польщі. Лит.-руське князівство перестало отже бути окремою державою, а ся злука Литви з Польщею відкрила весь простір на Руси впливам польської і західно-європейської культури. Оснований у Люблині трибунал яко вища судова настаня, заporučав Руси самоуправу, бо Литовський Статут постановив, що „писарь земській маєть по руску литерами и словы вси листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы“. Однак громадський самосуд знесено, обмежено права хліборобів до землі і тим способом розділено населенє на шляхту і посполитих людей. Шляхта взяла державну управу в свої руки і відсунула від неї також міщан. Через те і в міськїм житю настав цілковитий переворот. Королі надавали містам маґдебурське право, котрим вони правили ся самостійно і творили неначе відокремлену в собі державу. Сим правом одначе користували ся тільки католики-міщани, що сиділи серед городських мурів, а що руське міщанство було поселене поза укріпленнями, то переважно не хіснувало ся маґдебурським правом. Тільки в Церкві зберегли ся покищо останки колишнього вічевого, громадського устрою.

Руські князі і бояри входять у взаємини з польською шляхтою і з західно-європейською культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність і поступенно підлягала суспільному і політичному впливови Польщі, вона готовила ся серед того впливу до культурного поступу і розбудження своєрідного умового життя і письменства. Особливо коли царгородські патріярхи що раз

більше вмішували ся у внутрішні справи Руської Церкви та поставили руських владик під догляд церковних братств, руські владики довели до унії з Римом, званої Берестейською.

Берестейська унія (1596.), до котрої головний почин дав Іпатій Потій, єпископ володимирський, опісля київський митрополит, викликала, правда, роздвоєне в широких верствах руського суспільства, бо зносила громадський, виборний устрій Церкви на Руси і спричинила релігійні спори; однак се споводувало значний рух літературний і просвітний, а з тим і змагання до витворення власної науки. Серед руського суспільства найшли ся люди, що стали горячими оборонцями народности і ся боротьба доставляє головного змісту руському письменству протягом XVI—XVII ст. До тої боротьби виступає галицьке, а передовсім львівське міщанство в обороні „благочестивої“ віри, а се стає покликом до розбудження широких верств народних, головно селянства.

4. Початки козаччини. Визвольні змагання українського народу.

Після зруйновання Византийської держави повстав на Кримі хіжацький ханат Гирей, а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовсько - руської держави. За Витовта вї межі сягали до берегів Чорноморя. Він укріпив Канїв, оснував Черкаси і Кременчуг, построїв твердиню на місці давнішого Очакова, пристань на місці нинішньої Одеси і замок при устю Дністра (проти Акерману). Але за Казимира Ягайловича, занятого більше спорами з Польщею, як обороною границь, Литовсько - руська держава втратила ті південні окраїни. Менглі Гирей знищив пограничні твердині, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землі, так звані Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між українськими поселенцями з одного, а татарськими хіжаками з другого боку. Проти татарських наїздників, що безнастанно нищили Україну, витворює ся в другій половині XV. і протягом XVI. століття козаччина, котра виступає також проти заведеного наслідком люблин-

ської унії економічного і суспільного ладу на Україні. (Замість громадського самосуду заведено шляхотський, хліборобів закріпощено, отже нарід кидає ся туди, де уряд і шляхта не мали над ним власти, в незаселені степи і там пристає до вільного **Запорожа**).

Крім економічних і суспільних відносин берестейська унія зробила великий вплив на нарід наслідком знесення в Церкві виборного ладу. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за допомогою до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним прапором лучила ся в справах „руської віри“ з представниками вищих українських верств, з їх останками — з міщанством, духовенством, а навіть із шляхтою. Релігійним прапором заступає ся прапор національний, під окликом справ релігії веде ся боротьба задля національних, політичних, суспільних і економічних питань. З тою релігійною поволокою доходить до розгару польсько-козацьких війн. Довголітні війни польсько-козацькі, що заповнили другу половину XVII. століття і страшно зруйнували правобережну Україну (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна), довели до розриву України на право- і лівобережну (в Андрусівському мирі 1667. р.) і спричинили також значні суспільні і національні зміни. Але хоч наслідком польсько-козацьких війн занепали на Україні засновані там попереду огнища умового і літературного життя та спинили єго розвиток, то серед воєнного козацького суспільства проявляє ся поетична творчість, котра видає козацький епос — думу.

5. Початки гуманізму.

Змагання до зєднання Східної Церкви з Західною, унадок Царгорода, в слід за тим переселенє учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Європи, мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Середньовічні погляди і форми пережили ся, в супротивности до закріпощеної схоластичної учености проявили ся змагання до свободного образования і свободних дослідів на полі науки до визволення людського духа з закріпощеної шкільної системи. Провідником в тих змаганнях

мала стати клясична старинність, письменні і мистецькі твори старинних Греків і Римлян. З відродженем наук і умілостей клясичної старинности укладають ся наукові досліди і мислене на нових основах висшого наукового і мистецького образования. Взірцем тих умових змагань служать літературні й мистецькі твори клясичного світа. В половині XV. століття дістали ся на Русь ті нові струї наукові і житеві з Заходу, а сї струї названо гуманізмом. Гуманізм проявив ся головно пильним виучуванем старинних клясичних язиків (латинського і грецького) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдешню вселюдську просвіту (звану в латинській мові *humanitas*, відси і назва гуманізму) і справдешній смак письменський у християнських народів. Сей новий культурний напрям вийшов з Італії, де грецькі учені після овлади Царгорода Турками нашли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італійськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Правда, і в середних віках читано у висших школах децю із староклясичних творів, як се опісля робили гуманісти, але в середних віках плекано більше латинський язик. Та середньовічна наука звала ся схоластикою (від латинського вислову *schola* — школа). Головною задачею схоластики було узасаднювати й утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, а мислити, розумувати (діалектика) і доказувати правду учено на основі писань грецького філософа Аристотеля (котрого виїмки знано з лихих перекладів латинських). Але схоластика, котра була спершу хосенною умовою гімнастикою, перегодом тратила що раз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулах і сухім, високопарнім розумованю.

Тимто з відродженем клясичних літератур і наук почав ся спершу в Італії, а відтак і в західній Європі новий зворот в умовім житю, званий гуманізмом, а головною єго прикметою було змаганє до свободних самостійних дослідів і свободи думки. Сей напрям звернув і красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях.

Сей новий напрям дістав ся також до **університетів у Празі** (заснованого 1348. р.) і в **Кракові** (1440. р.), в котрих висшу просьвіту побирано також богато Русинів. Королева Ядвига ¹⁾ оснувала своїм накладом в пражськїм університеті окремий інтернат (бурсу) для студентів Литовців і Русинів, а такий сам інтернат відкрито опісля при Краківській Академії). Побирали там науки між иншими Адам (опісля Іпатій) Потій і Касіян Сакович. Через Польщу війшов гуманїзм і на Русь, відки богато заможнійших і талановитих Русинів їздило в Італію, щоби набратися висшої осьвіти у тамошних учителїв - гуманїстів. Першим Русином, що поїхав учити ся в Італію, був **Франц Скорина** з Полоцка. Спершу учив ся в університеті в Кракові й осягнув там степенъ бакалара, а відтак на університеті в Падуї осягнув він степенъ доктора лікарських наук і філософії.

Імовірно православної віри, своє хрестне імя „Георгій“ скрив він під католицьким іменем „Франціска“, щоби міг учити ся в Академії, до котрої православні не мали приступу.

Визначний вплив у напрямі гуманїзму на Руси мав **Максим Грек** (родом з Альбанії ок. 1480. р., † ок. 1556. р.), котрий здобув собі широке образование в часі процвіту доби відродження і гуманїзму у Фльоренції і Венеції, а класичних письменників називав першими своїми учителями. Там мав він нагоду ознакомити ся з класичними язиками і літературами і близько придивити ся духови нової італійської просьвіти. Ширина умового світогляду лучила ся в него з силою і глибиною релігійного чувства. Він слухав знаменитого ученого Грека **Константина Ласкариса** та ознакомив ся із славним проповідником і настоятелем Домініканів у Фльоренції, **Савонаролею**, котрий був єму близький духом яко строгий проповідник аскетизму, як італійські гуманісти, а відтак у монастирі на Атоні вчитував ся пильно в тамошних рукописах. Одушевлене, викли-

¹⁾ Як засвідчає київський архимандрит Захар Копистенський в присьвяті кн. Четвертинському свого видання бесід св. І. Золотоустого (1623.), „королева Ядвига читала Біблію словенську, а для впрозуміння її мала виклади Отців святих словенським язиком, котрі з Біблією читала“.

кане в Італії класичними науками (до чого немало причинила ся основана Медицеями у Флоренції Академія), пірвало християнських учених до того степеня, що мріли про воскресенє грецької мітології, обожали Плятона і викликали рівнодушність до християнських засад та довели тим до занепаду моральности і попадали в поганьство. Як Савонароля виступав проти такого вибуялого односторонного одушевлення класичним сьвітом і був противником осьвічених, але мало релігійних італійських гуманістів, так Максим Грек на Руси остерегав вірних християн перед подібними змаганнями і написав „Обличительное слово на елипску прелесть“, в котрім старинній мітології протиставить ідеали і засади Христової науки. Хоч чужий походженєм, він не тільки своїми творами (видав Толкову ю Псалтир, справляв богослужебні книги), але і впливом своїх моральних поук на погляди тогочасних людей належить до Руси, дарма що поріканєм многих московських обичаїв і поглядів наразив собі московських черців і ухвалою синоду за те, що пібито псував текст сьвященних книг, зачинено єго в монастирі, де й помер. Він перший на Руси явив ся з богатим засобом знання не тільки в богословських, але й у сьвітських науках, а своїми трудами і змаганнями приготував виданє Острожської біблії і діяльність Греко-словенської Острожської Академії.

Під впливом гуманізму повставали на Руси висні школи, вправді ще з церковно-схолястичним напрямом, але з європейським устроєм, а се розбудило живий літературний і науковий рух і рішучі прояви умового і народного життя.

6. Реформація,

викликана Лютром у Німеччині (1517. р.), відбила ся також значним впливом на Руси. Лютер списував свої науки німецькою мовою, переложив нею сьв. Письмо, складав нею релігійні пісні і виробив її на літературну мову. Латинський язик, яким досі майже виключно послуговували ся в письменстві в тогочасній Європі, уступав місця живим народним мовам. Реформація обгорнула не тільки західну й середню Европу, але стала ширити ся також у Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінізм, соцініянство, або

так зване антитринітарство [науку о сьв. Трійці супротивну католицькій науці], або так званий аріянізм). Сю науку проповідував Лєлїй Социн, а відтак єго братанич Фавст Социн, в Польщі, а осередком социнїян був Пинчів і Раків. Ся наука розширила ся також у литовсько-руських землях. Найзнатїйші вельможі, між тими Радивили, а також міщани, переняли ся сею наукою і видали численних письменників. Прихильником социнїян був також князь Константин Острожський, хоч держав ся православної віри, і тому атонський чернець Іван Вишенський, вважаючи се шкодою для православної віри, картав у своїх посланнях прихильників социнїянства, що „поверитчѣли вси обительницы Малой Росїи и отъ Бога далече устраниша ся“. Відозвав ся давний рух чеський з часів Гуса, а ся наука проникала заходом чеських братів і інших некатолицьких сект у Польщу, а відтам на Литву і на Русь.

Сей релігійний рух спонукував з одного боку до дослідів релігійних питань, а з другого побуджував ревних прихильників Церкви готувати оружє до оборони. До сеї оборони треба було таких самих засобів образования, якими орудували противники. Освічені люди сьвідомо відчували потребу образования і тим вирізняло ся освічене суспільство на Руси від Московщини, закостенїлої в застарілих поглядах і в темноті. Але сей просьвітний рух не остав опісля без впливу і на сусїдну Московщину, де білоруська і кївська освіта положила також культурні підвалини.

Наслїдки сего релігійного руху проявили ся небавом наглядно на просьвітнім і літературнім полі. Хоч український нарід втратив державну самостійність, однак розвинув мимо того своєрідне жите, яке многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова, що проявила ся доволі чистою в грамотах другої половини XIV. столїтя (з прикметами білоруського говору) щораз більше виступає в творах, котрі відносили ся до житєвих потреб, і мішає ся з церковно словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодатних книгах значну перевагу бере жива народна мова і з старо-

словянським та польським відтінком стає урядовим язиком на Литві.

Наслідком політичних і суспільних відносин черпав сей урядовий язик не тільки з церковно словянського і живої народної мови, але й з латинського і німецького язика під впливом школи, торгових взаємин із Заходом і винаходу печаті. Літературна діяльність у тогочасній Русі проявила ся головно на релігійнім полі, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками та уніятами з одного боку, а православними і протестантськими сектами з другого. Сі спори творять протягом XVI. і XVII. столітя головний зміст тодішньої руської літератури так званої полемічної (так називано твори, в котрих прихильники одного ісповідання поборювали представників иншого ісповідання), а хоч та полеміка була доволі односторонна і виходила головно на заговоренє противника, всеж таки ожила значно тогочасну літературну діяльність і причинила ся до розбудження самосвідомости спорячих сторін.

7. Книгопечатанє.

Винайдеє в Німеччині в половині XV. ст., а відтак розповсюднене також у Польщі, на Литві і Русі, воно пособляло вельми тогочасному літературному рухови. В Кракові по-являють ся з кінцем XV. столітя (1491. р.) церковно-словянські книги кирилицею в печатні Швайпольда Фіоля, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности православію і візвано на суд перед краківського єпископа. Він був приневолений покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань Скорини в Празі 1517—1517. р. і у Вильні 1525. р.) заходами московських виходців Івана Федорова (або Федоровича, як єго називали на Русі) і Юрія Мстиславця починає ся на Русі правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI. столітя. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (виленського каштеляна і гетьмана великого князівства) в Заблудові, на українсько-білоруським пограничу (в Городненщині), повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утікати з Москви

наслідком заворушення, викликаного там першими їх печатними виданнями. Однак недужий і підходящий віком Ходкевич не довго пособляв тим печатникам, задлятого Метиславець переніс ся до Вильна і там з підмогою багатих міщан Заріцьких і Мамоничів (в домі сих останніх) заложив нову печатню¹⁾. Федорович тимчасом переніс ся до Львова і тут з підмогою спроваджених з давньої заблудівської печатні помічників заложив першу руську печатню (р. 1573.) недалеко Св'ято-Онуфрейського васпільнянського монастиря (на Підзамчу).

Задля недостатчі потрібних засобів понав Федорович у довги і був приневолений прийняти службу у князя Острожського (1575. р.). В Острозі в 1570-тих роках зібрала ся заходами князя Острожського громада образваних людей, рід грецько-словенської академії, і тут підготовлено та протягом двох років випечатано славну **Острожську Біблію** (в р. 1580. і 1581.) на основі копій сьв. Письма зібраних з сербських, болгарських, грецьких та італійських монастирів. Се перше повне старословянське виданє Біблії було виконанєм найбільшої тоді видавничої роботи. Князь Острожський написав передне слово до сего видання, а друге Герасим Смотрицький, підскарбник князя, що належав до редакції Біблії. Силябічними віршами описав він герб князя, а такимиж віршами зложив друге своє „предисловіє“ для ослави князя.

По випечатаню Біблії вернув Федорович до Львова і тут умер. По єго смерті викупило заставлену у жида печатню Ставропігійське Братство і в початках XVII. століття приняло на єї управника литовського Русица **Михайла Сльозку**, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропігійська, найдавніша у Львові українська печатня²⁾, є тут і до нині. Окрім сих печатень розповсюднили ся печатні на Литві і на Русі так, що находили ся

¹⁾ Лука Мамонич був скарбником великого князівства, а Кузьма Мамонич виленським бурмістром. В сій печатні вийшло 1574/5. Євангеліє, а 1576. Псалтир. Іван Заріцький (Зарецький) був скарбником і старостою унітським, а брат єго Зиновій бурмістром виленським.

²⁾ Король Володислав IV. надав Ставр. братству виключне право печатати словянсько-руські книги, а сей привілей потвердив також король Михайло Вишневецький.

не лише по важнійших містах і монастирях, але і по селах¹⁾, що став вимовним доказом розбудженого умового життя серед тогочасного українського суспільства²⁾.

Але коли в Московщині печатане обмежає ся лише церковними книгами, на Русі пробудило ся живе почуття народности й умові потреба в змаганю до перекладів св. Письма живою народною мовою, проява, — якої не бачимо в Московщині. Згаданий в горі **Франц Скорина**, полоцький міщанин, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі „Біблію Руську“³⁾ (1517—1519. р.), „Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму наученію“, а в перекладі, що визначає ся примішкою білоруських і руських висловів, користувався чеською і церковно-словянською Біблією. Ціль сего видання поясняє Скорина просвітною і народною потребою, бажаючи послужити своєму народови „къ наученію (правд віри) людемъ посполитымъ руського языка“ (тим, що говорять по руськи), „своему прироженому руському языку къ науце всего доброго“. Але в переднім слові до Біблії і в замітках Скорини не находимо ніякого натяку про якунебудь звязь єго праці з протестантським або яким небудь іншим релігійним рухом, так що єго змагання являють ся зовсім незалежними і самостійними (Лютер виступає із своїми тезами на передодні Всіх Святих 1517. р.⁴⁾). Прихильником і помічником у Скорининих змаганнях був

¹⁾ Крім Вильна, Києва, Львова й Острога засновано печатні в Несвижі (в Миньщині) заходом маршалка і канцлера в. кн. Литовського кн. Миколая Радивила Чорного, опікуна кальвіністів, де 1562. р. напечатано кальвінський Катехизис С. Будного; крім того в Почаєві, в селі Стратині (в Рогатинщині), в Євю (у Виленщині), в Кутейні (в Могилівщині), в Крилосі (коло Галича) й в ин.

²⁾ Числа виданих у Московщині і на Русі книг дають наглядний образ розвитку книжної діяльности і культури там і тут. До 1600. року з московських печатень вийшло 16 книг, з українських 67; до 1625. р. з московських 65, з українських — 147; до 1650. р. (до злуки України з Московщиною) з московських 275, з українських 300.

³⁾ Видання повної „Руської Біблії“, судячи з того, що донас дійшло, не довершив, хоч в переднім слові з 1519., говорить про цілу Біблію.

⁴⁾ Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх протягом XVI. і XVII. ст. в Білій Русі і на Україні. (Відпис Василя Жугачевича з Ярослава (1568.), Луки з Тернополя (1569.), Дмитра з Зінкова (1573.) й ин.

імовірно старший виленський бурмістр **Яків Бабич**, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню ¹⁾, а се кидав гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змагання, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщаньство більших білоруських міст (Мамоничі, Заріцькі й ин.). Наклад на Біблію і Псалтир дав Богдан Оньків (Онькович, син міського радника виленського, мабуть університетський товариш Скорини).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне **Пересопницьке Євангеліє**²⁾, зладжене накладом кн. Настасі Гольшанської в пол. XVI. ст. За радою пересопницького ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сьніцького протопопа (декана) з допомогою архимандрита Пересопницького Григорія з „болгарського язика на руську мову“, „для лепшого вирозумлення люду християнського посполитого“, при чім перекладник, як і Скорина, користували ся у своїй роботі чеським перекладом, але мимо того зустрічаємо прояви руської звучні, складні і форм. З початку XVI. століття маємо також рукописний переклад **Пісні Пісень** з поясненнями і моральними поуками, зроблений невідомим по імені перекладником, а мова перекладу виявляє також сліди чеського первовзору. На жаль та „посполита мова“ була дуже мало подібна до дійсної, живої, чистої народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цінили і майже і відчутти не вміли. Тоді йшло головнo о „правди віри“. Крім того є ще деякі инші переклади частин Біблії, як рукопись писаря Дмитра з Зінкова (місто на Поділю за Збручем) і Луки з Тернополя, імовірно переписані з біблійного перекладу Скорини.

З XVI. століття маємо крім того в так званих Учительних Євангеліях різні взірці перекладів біль-

¹⁾ В тій печатні видав „Апостоль“ (1525.) і молитовник „Малая по дорожная книжица“.

²⁾ Пересопниця на Волині, між Ровном а Луцком, де нині ще є останки старинного монастиря, побудованого Хведором Чорторийським, де було написане Пересопницьке Євангеліє. Опісля дісталось се євангеліє гетьманови Мазепі, а він передав у бібліотеку семінарії Переяславської. Часть рукописи Пересопницької (Єванг. Луки і кілька взірців з других євангелистів) видав проф. П. Житецький у Києві 1876.

ше або менше зближені до народної мови, а деякі дуже гарні і старанні „Учительні Євангелія“ (т. є. „з викладом“, з поясненнями) зберегли ся саме в Галичині. „Учительні Євангелія“ подають крім євангельських текстів на всі неділі року і важніші свята, до кожного євангелія духовну науку (в Польщі називали такі видання „postyle“).

Сі переклади є лише дальшою низкою тих „перекладів“ сьв. Письма на „посполиту мову“, що появляють ся на Білоруси ще перед реформаційною струєю, а хоч не можна заперечити, що й реформаційні впливи опісля причинили ся до спопуляризованя сьв. Письма і богословського письменства, то всеж таки стягали вони правдиві почутя релігійні на рівень пустого говореня і тим більше завзятих спорів, а навіть кровавих уособиць.

Змаганя до розповсюдненя протестантських ідей підняв **Симеон Будний**¹⁾ (імовірно Мазовшанин) в 40 літ після Скорининих видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною руською мовою в Несвижі „Катехисіс то єсть наука стародавняя християнская“ (1562. р.). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язык і польською Біблією здобув собі імя в письменстві. З пізнійших его товаришів унітарської секти намагав ся ще руською мовою розповсюднювати протестантизм **Василь Тяпинський**, Білорусин з роду, і видав катехисис для „науки дітий“ і текст євангелій. В тім самім часі появляє ся переклад Нового Завіта на білоруську мову (імовірно з польського перекладу) невідомого нам ближше соцініянина **Валентина Негалевського** в селі Хорошові на Волині (в 1581. році) з виразною унітарською ціхою.

Книгопечатанє вельми причинило ся отже до видань перекладів сьв. Письма, Отців Церкви, богословських полемічних творів, церковно - словянських богослужебних книг, з передмовами, доповненнями і поясненнями білоруською мовою, а хоч властивої літературної діяльності в тих часах на Руси не замічаємо, всеж таки наведені видання стають

¹⁾ Будний був спершу кальвіністом, відтак унітаристом, а на останку перейшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напряду).

певним доказом висшої рівені осьвіти і підготовляють та промонуєть дорогу народній мові в інших вітках письменства. Білоруська і київська ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви.

Після фльорентийської унії помічаємо кілька дуже замітних явищ. А іменно зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури на Руси, визначив ся побіч князя Константина Острожського також князь **Андрій Курбський**. Родом Москаль, утік Курбський перед жорстокостю Івана Грізного на Литву й оснував у селі Миляновичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побіч Острога чимало причинило ся до розбудження умового життя на Руси. Ученик грецького ученого богослова Максима Грека, Курбський громадив коло себе всяких учених, а вважаючи помножене книг головним способом до оборони віри і народности, перекладав церковно словянською мовою твори грецьких церковних письменників, писав письма до українських вельмож і до міщан та ремісників, щоб їм утвердити в православній вірі. Книги і листи Курбського писані церковним під впливом московщини зміненім язиком, а деякі знов писаня уживанім тоді на Руси книжним язиком, перемішаним польськими і латинськими висловами. Він у старости вичив ся латинського язика і заохочував молодіж здобувати собі висшу осьвіту на європейських університетах і вчити ся грецького і латинського язика.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя **Юрія Слуцького** на білорусько-українським пограничу третім подібним огнищем культурним.

Але переходом, коли українські вельможі почали переходити на латиньство (чому і дім Острожських служив знаменним прикладом), українське населенє не могло числити на їх поміч у будучині. Тимто почала середня верства українського населеня, свідомійше міщаньство по більших містах, організувати свої сили до нового культурного і народного руху. В сім культурнім і народнім руху ведуть тоді перед у Галицькій Руси міста Перемишль,

Львів, а на Білоруси Вильно, переходом Київ і ин. Протягом XVI. столітя помічаємо зріст матеріяльних заєобів українського міщаньства, а рівнобіжно з тим іде зріст горожанської і народної свідомости. Не маючи в Галицькій Русі виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівське міщаньство до організації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств, а також взором міських а особливо цехових організацій. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братська була релігійним осередком, що лучив вірних громади у релігійний союз. Братства, котрі спершу займали ся ділами милосердя та християнської любови і побіч перкви удержували домн для убогих і шпиталі для хорих та устроювали братські служби церковні, похорони й інші діла побожности, розширили опісля обсяг своєї діяльности. Поперед усього старались о церкву і святищенника (похорони, вінчання членів братства, богослуження в неділі і свята і т. ин.). У тісній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити народним цілям і піддержувати просвіту на церковно-релігійній основі. Учителі в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаסקали) і були тісним злучником школи і церкви. По більших містах заможнійші братства вели висшу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки учених людей, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменство і науку з підмогою висших шкіл (ставропігійська школа у Львові була неначеби ліцеєм, у Києві з братської школи повстала академія) і печатень. Церковно-братських шкіл повстало тоді багато більше, як їх було опісля коли небудь на Україні прилученій до Московщини. Козаччина дбала також про школи (в Гадяцькім договорі вихованій за границею Немирич домагав ся заложення двох університетів і інших шкіл).

Така організація братств давала їм супроти правительства законну основу для зєдинення не тільки міщан, але й замісцевих людей різного стану в союз, вирабляла в них почутє суспільної і народної карности та заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової ор-

ґанізації опертим, було міське братство при церкві Успенія Пр. Б. у Львові, котрого початок сягає другої половини XV. ст.¹⁾ Вже в останній четвертині XVI. століття, під впливом католицького відродження, спору католиків з протестантами, підготовлення церковної унії і занепаду православної Церкви, заняло Успенське братство у Львові впливове становище, до чого причинилося значінє Львова яко столиці та культурного осередка Галицької Русі і повага львівського міщаньства. До сего братства належали не тільки міщани й люди „посполиті“, але й деякі вельможі.

На таких основах зорґанізувалося також братство при монастирі св. Трійці у Вильні (засноване 1588. р.), котре відіграло важну ролю в тодішніх культурних і релігійних змаганнях на Русі. Орґанізація сего братства була потверджена патріяршими грамотами, а також королем Жигмонтом. Окрім тих братств на взір львівського і виленського повстали ще братства в Києві, в Рогатині, в Городку, в Перемишлі, в Берестю й ин. містах.

6. Школи.

Вельми важну діяльність виявили братства заснованєм шкіл, котрі були взагалі першими правильно улажненими українськими школами. Давнійші школи на Русі не відповідали вже тогочасним вимогам, отже треба було дати їм новий устрій, зовсім нову наукову програму. Освічені люди тодішні зрозуміли, що (як висловився автор „Перестороги“) „коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыя погибели“ (занепаду).

¹⁾ В 1586. році Антіохійський патріярх Йоаким потвердив новий змінений устав братства, а патріярх Єремія надав йому 1593. р. права Ставропігії. Знаменем Ставропігії був трираменний патріярший хрест, заткнутий в братській церкві (відси і назва *σταυρός*, *stauros* — хрест, *πίτυρις*, *pegnini* — застромити, заткнути). Ставропігія була неначе ареопагом у справах релігії і моральности, а єї доглядови підлягало на основі сего патріяршого привілея — все духовенство й єпископат, коли тимчасом Ставропігія підлягала прямо царгородському патріярхови. Із сего виринули опісля спори між Ставропігійським братством і єпископами.

Боротьба за віру і народність з більше образованим народом приневолювала Русь для самозбереження напружити всі свої сили, по зможі як найширше розвивати народну культуру, двигнути народну просьвіту.

Цілюю основуваних братствами шкіл було — подавати релігійне образование і підготовляти борців богословської полеміки. Задля того братські школи прийняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-слов'янського, руського і польського язика, граматики, реторики і поетики (після Ціцерона і Квінтіліяна), діалектики і богословія (після системи тогочасних католицьких академій, головнo сьв. Томи з Аквіну, найзнаменитшого ученого італійського і схоластика з XIII. столітя і західно-європейських підручників). Це була середньовічна наукова, т. зв. схоластична (шкільна) система. Схоластика визначала ся формально-льоґічним характером, утверджувала і розвивала готові вже основи віри, добирала до виводів докази і зводила всю роботу мисли до штучних поділів, опреділень і арґументів. Вона розвивала лише зверхні діалектичні здібности, дбаючи не так про се, що доказувано, але більше про се, як доказувано.

З творів найбільшого старинного філософа Аристотеля учили ся мислити, розумувати і доказувати розумово се, чого вчила християнська наука. Ся наукова система подавала до релігійної боротьби засоби, яких перед тим не доставало українському суспільству. Схоластична наука вирабляла учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. З богословськими системами стали появляти ся книги і підручники з різних предметів знання — іменно філософії, історії, мітології і природних наук.

Першим огнищем нової просьвіти, нового умового життя, була заснована кн. Василем Константином Острожським у місті Острозі (між 1570. а 1581. р.) перша виспа школа, Грецько-слов'янська Академія, котрої ректором був Герасим Смотрицький. Науку церковно-слов'янського язика, котра в давнійших школах не сягала понад науку читання і писання, поставлено на глибшій, науковій основі, а доказом сего стають граматичні праці вихованця сеї

школи, **Мелетія Смотрицького**¹⁾, сина Герасима, котрі становлять нову добу в граматичній обробці церковно-слов'янського язика. Ті стилістичні методи і правила старала ся Острожська Академія приложити і до вироблення тогочасної книжної руської мови (з прикметами білоруського говору).

Крім слов'янсько-руської мови вчили там латинського і грецького язика, письменства, філософічних і богословських наук. Около Острожської Академії згромадив ся цілий кружок учених Греків (між ними був ректор Академії славний **Кирило Лукарис**, що став оісією царгородським патріархом), котрі поставили там науку на тій висоті, яка підготувала поправу церковних відносин і просвіти у православних і послужила взірцем для устрою інших братських шкіл. При Острожській Академії утворила ся біблійна комісія, котрої заходами появилася Острожська Біблія й інші видання, а кружок сей видав першого українського літерата у повнім того слова значіню **Герасима Смотрицького**. До того кружка належав і печатник **Іван Федорович** не тільки яко організатор печатні, але й учасник до певної міри літературно-наукової роботи. Окрім того видала Острожська Академія таких учених письменників і полемістів, як **Леонтій Карпович**, **Мелетій Смотрицький** і ин. Із сей школи вийшов також гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**, що пособляв чимало просвіті на Україні. З сею школою лучить ся отже поважна частина всего того, що появилася у сучаснім богословським і полемічним письменстві на Україні і на Білорусі і в сій літературній творчості головна заслуга припадає Острожській Академії, а пособляла їй вельми печатня, котрої найживіша діяльність припадає на 1580—1590. рр.

Львів став побіч Острога **другим просвітним огнищем**, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на цілу східну Європу. Члени львівського братства побіч будови нової церкви подбали про будову братського дому, в котрім мала пайти приміщення крім печатні також школа перестроєна на нових основах. А що у Львові була вже мі-

¹⁾ В сьвітї звав ся Максим, оісією яко чернець прийняв імя Мелетія, був відтак полоцьким архієпископом.

ська латинська школа, отже львівське братство, щоби не викликувати трудностей і спорів, оснувало грецько-слов'янську школу і відкрило її в осени (1586.). Для науки грецького язика придбало братство дуже доброго учителя Арсенія, архієпископа власонського, котрий був zarazом управником школи ¹⁾ і видав спільно із своїми учениками першу і найліпшу на той час „Граматику Єлино- (грецько)- слов'янського язика“ (1591.), під заголовком *Δεξιότης* (то значить братство), що причинила ся до граматичної обробки слов'янського язика. При єго участі уложено Порядок шкільний або Устав Ставропігійської школи. До науки „слов'янського язика“ покликано добру учительську силу „даскала ²⁾ Стефана“ (Зизанія Тустаповського), котрий вже перед тим визначив ся як проповідник і полемічний письменник, а Лаврентій Зизаній видав церковно-слов'янську граматику з коротким словарем і буквар.

Ціллю школи був (як і у сучасних педагогів європейських) — релігійний і моральний підєм суспільства, а вихованє і наука мали релігійний характер. Наука мала бути приступна для всіх дітей, всякого стану і тому до сеї школи ходили діти львівських міщан, передміщан і духовних, а крім того і замісцеві. У школі мали діти займати місце відповідно успіхам, а не по багатству або становищу родителів. В суботу подавав учитель науку моральности про обовязки перед Богом і людьми і не щадив при тім „памятного по чаші шкільній“, міг у потребі карати не по тиранськи, а по учительськи ³⁾. Наука мала починати ся від складання букв; відтак слідувала наука граматики, при тім наука церковного читаня і співу. „Діти мають питати оден другого по грецьки, щоби відповідали по слов'янськи, ті знов питають по слов'янськи, а їм мають відповідати „по простій мові“, однак „ті не мають із собою мовити простою мовою, але слов'янською і грецькою“. Опісля приступають до даль-

¹⁾ Після Арсенія учителем грецького язика й управником братської школи став Кирил Транквіліон-Ставровецький, знаменитий богослов і піддержав у повні славу братської школи.

²⁾ грецький вислів дідаскалос — учитель.

³⁾ Чаша шкільна або березова каша — різки, котрими вбивали в пам'ять всякі науки і накази.

ших наук: діалектики, реторики, а сі науки, переведені по словянськи, у львівській школі списано „руським язиком“. Окрім святаго письма (євангелія й апостольських книг) подавано ученикам дещо з чужосторонніх філософів, поетів, істориків і т. п.

Ставропігійська школа своєю програмою й організацією зближала ся до взірця західно-європейської схоластичної школи (як і всіх тодішніх єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подати ученикам основне теоретичне і практичне знанє грецького і словянського язика і так званих „вільних штук“ (trivium і quadrivium) з засобом літературного знаня з письменників, котрих тоді читано в школах. Була се найліпша і найбільша з тодішніх українських шкіл і для того також із України багато талановитих „спудеїв“ (учеників) приїздило до неї для висших наук, котрих тоді не могли набути у Києві, а опісля ся школа дала учителів київській Академії. Але важною прогалиною у львівській школі була з початку недостача латинської мови, так неминучо потрібної в тодішнім життю. А обмненю її в „шкільнім порядку“, щоби не викликати спору з міською латинською школою у Львові. Та небавом (1592. р.) повело ся кн. К. Острожському і новгородському воеводі Тишкевичеві випросити на варшавськй соймї грамоту короля Жигмонта, котрою він не тільки потвердив права і привілеї Ставропігійського братства, але й печатню і „школу свободних наук“ і на тій основі була латинська мова введена у програму братської школи.

Мимо запопадливости львівського братства і дбалости про школу та мимо деяких навіть значнійших жертв на ту ціль¹⁾, матеріяльні засоби братства наслідком будови й украшеня церкви вичерпували ся, а школа почала підупадати.

Вильно стало третім **огнищем** української просвіти і письменства. Там рівночасно, а може навіть раньше, як у Львові, оснувало братство школу „гречеського, латинського, польського і руського язика“ й осягнуло для школи

¹⁾ Константин Корнякт, член братства, жертвував 4.000 золотих, гетьман Конашевич-Сагайдачний 1.500, купець Афендик 2.091 зл., а митрополит Йов Борецький 1.500 зл.

і печатні потверджене патріярха Єремії і короля Жиг'монта III. Між иншими учителями визначив ся в сій школі Мелетій Смотрицький (опісля полоцький архієпископ), автор Церковно-словянської Граматики¹⁾, котра протягом двох століть була знаменитим учебником не лише на Русі, але й у Московщині, Сербії і Болгарії. Виленська школа під проводом добрих учителів розвивала ся гарно, так що і в ній „почали плисти струї свободних наук“, як висловлював ся її управник і до сеї школи приїздили учити ся навіть з віддалених міст.

Київ виступав около 1620. р. як четверте огнище умового і літературного руху, здобував собі перворядне в тім напрямі становище і держить ся на ній майже до половини XVIII. століття. Архимандрит Печерської Лаври, Єлисей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав повних 25 літ, закупив Стратинську печатню²⁾, перевіз до Києва і розширив (около 1615.), згромадив тут чимало літературних сил і розпочав видавництво книжок, так що Печерська печатня дала протягом п'ятнадцяти років більше, як усі инші печатні українські за весь час свого існування. Печерська Лавра тим способом здобула собі становище майже одинокого і найбільшого огнища церковного видавництва, малярства, ритовництва й ілюстровання не тільки в українських землях, але на цілій південно-східній Словянщині. Під проводом Плетенецького (й його наслідника Копистенського) зібрав ся в Печерській Лаврі цілий кружок літературних і наукових сил, котрі утворили тут рід богословської академії³⁾. Рівночасно з заснуванням печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирського маршалка Стефана Лозки) всенародну фундацію з дібр своїх дідичних на ставропігійський монастир із школою. Братство основане там на лад львівського і виленського одержало благословенє цар-

¹⁾ видана 1619. р. в Євю.

²⁾ заложена була єпископом львівським Гедеоном Балабаном, але в розгарі спору із Ставропігійським братством занедбана.

³⁾ між ними визначали ся Копистенський, братанч перемиського владики, Намво Беринда (автор Словаря), Лаврентій Зизаній Тустановський, а в звязи з ними стояв Йов Борецький (опісля митрополит київський).

городського патріярха, а до него крім печерського літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся багато інших духовних і світських людей, міщанства, між ними гетьман Конашевич-Сагайдачний з усім козацьким військом. Се братство злучило ся з фундацією Гулевичівни та заснованим на її ґрунті (в Києві, на Подолі) Богоявленським монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь), а першим ректором школи став Йов Борецький, ученик львівської школи; по нїм був Мелетій Смотрицький до посвячення на архієпископа половецького.

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропігійської, а царгородський патріярх Теофан, котрий в році 1620. прибув до Києва і висвятив на православного митрополита Йова Борецького, надав братству права Ставропігії, а в грамоті своїй називає її „школою наук єлино-словянського й латино-польського письма“. Київ став отже по довгім занепаді церковного життя столицею митрополита і православного єпископату на всю Україну і першим та найважнішим культурним огнищем. Але з того часу, коли молодий і рішучий воеводич молдавських земель, Петро Могила, став наслідником Копистенського (1627. р.), архимандритом Печерського монастиря, Печерська Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київським братством. Могила заснував колеґію при Печерській монастирі, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих вислав на науку до заграничних шкіл, головню до Франції. Наукові сили спроваджував він головню зі Львова (прибувши там в 1631. році) і надав своїй колеґії в супротивности до київської братської школи напрям західно-європейських колеґій з перевагою латинського язика, котрий був тоді орудєм західно-європейської науки, і польського яко державного над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного життя; але при тїм не занедбувано також тогочасного книжного руського язика, потрібного до викладу катехізму і складання шкільних драм. Хоч напрям у Київській Академії від часу переїзду київської братської школи в латинську колеґію і до початку XVIII.

століття був схолястичний, а що йно з початком XVIII. століття почали до нас проникати ідеї відродження класицизму та гуманізму і надали живійший напрям київській науці і літературі, то всеж таки і та схолястична наука не була зовсім мертва і непригідна для життя. Се була наука формальна, що давала київським ученим формальні оруддя для оборони віри і народности та хоронила українське життя від чужих шкідливих впливів.

Першим ректором Могиллянської колегії став львівський професор і перший руський доктор богословія Ісає Трофимович-Козловський, а около сеї колегії громадиться цілий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісає Копинський, Сильвестер Коссів, Касіян Саківич, Захарія Копистенський й інші). Ісає Трофимович-Козловський учився в академіях за границею, а вернувши до краю, вступив до монастиря і почав свою педагогічну діяльність спершу у львівській братській школі, а відтак Петро Могила покликав його на становище ректора київської могилянської школи, де викладав філософію. Був він однак передовсім богословом і написав з поручення Петра Могилы катехизм під заголовком „Православное исповѣданіе католической и апостольской Церкви восточной“, приписуваний П. Могилі.

Але небагом дійшло до порозуміння в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Конашевич з козацтвом упросили Петра Могилу перенести основану ним колегію до братства на Подолі і злучити фундацію Петра Могилы з братською фундацією Гулевичівни, що послідувало в другій половині 1632. року. В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під його сильною кермою зєдинилися три головні огнища просвітні і релігійні: Печерська Лавра, Богоявленське братство на Подолі і митрополія в оден культурно-релігійний осередок, а по занепаді Острожської Академії (із смертю Януша Острожського † 1620. р.) з ослабленем культурного життя у Львові й у Вильні, став Київ першим і найбільшим огнищем культурного життя всеї України. Київська Колегія (від 1701. р.

Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Європи, а світло цивілізації, „свѣтлость умѣтности правды“, як висловлює ся Копистенський у „Палінодії“, осіняє не лише Україну, але проникає відси і в Московщину та в південні краї, у Волощину і Сербію¹⁾.

З кінцем XVII. століття введено у Київській Академії також виклади богословські, а Стефан Яворський видав перший підручник богословія „Камень вѣры“, приладжений до потреб сучасних православної Церкви (1728.). Побіч того київська наука знижувала ся із шкільних стін у низші верстви українського населення і намагала ся приноровити до розуміння простолюда і промовляти до них їх мовою. Так в 1670. р. появилася св'ященика Симеона Тимофієвича „Наука Християнська зъ евангеля... барзо простою мовою и діалектомъ, ижъ и найпростѣйшему челоувѣкови snadно понятная“. Київським школярам приписують навіть участь у творчості українських історичних народних дум, — про що буде згадка даліше.

Новим духом повіяло у Київській Академії з початком XVIII. століття, а на чолі того нового напрямку стоїть професор поетики, реторики, філософії і богословія Теофан Прокопович, ознакочений добре з відродженими класичними науками в часі свого заграничного образования в Італії. В своїх учебниках і викладах вказує він на взірці старої класичної особливо латинської літератури або на визначніших представників доби відродження і гуманізму в західній Європі, н. пр. Еразма Роттердамського й ин. Сей засновок відродження класицизму приложив Прокопович і до богословія і поручав між иншими в богословію користувати ся св. Письмом і творами Отців і учителів Церкви, Григорія Назіанзена, Августина, Василя В. і ин., що жили перед розділом Церков, а очищене філософії від схолястичного „смѣтѣя“, почате Прокоповичем, провадив

¹⁾ Молдавські господарі користували ся українськими печатнями і давали їм грошові підмоги, братства даром посилали книги в Сербію, в київській Колегії учило ся багато Сербів, а українські учені ішли навіть до Сербії і там засновували школи.

дальше український філософ Сковорода, хоч його твори такі що до форми дивоглядні.

Послідовником у тім напрямі Прокоповича був Георгій Кониський і ині.

Язиком Київської Академії й тоді не перестав бути латинський, але очищений від середньовічних варваризмів. а Прокопович приложив се змаганє і до тогочасного літературного язика та дав почин до нинішнього літературного московського язика. Але при тім своїм змаганю звертав він бачність на се, що сказане ним про латинський язик і його чистість треба розуміти і про всякий инший язик. І се очищуванє тогочасного літературного руського язика довело до його розділу „на високий и низкій стиль или слогъ“. До сего останнього зачислювано український язик, котрому Г. Кониський витичив окреме призначенє. По його думці комедія повинна бути написана „слогомъ простымъ, плебейскимъ и мужицкимъ, каковыя и лица имѣтъ“, а трагедія повинна „бути повна потрясень, важких мислей, звучних слів і майже царського перифразу“. Крім комедій народна мова проявляла ся у вертепних виставах, що вийшли з київської шкільної драми, в поздоровних віршах на Різдво і Великдень, в наслідованях народних пісень. В шкільних збірниках, котрі собі складали ученики київської Академії з висловів знаменитих мужів старинности, попадали ся також народні пословиці, н. пр. баба з воза — колесам лекше; здав ся циган на свої діти і т. п. Тим способом до Академії входило народне живло.

Хоч різні доби в розвитку київської науки і літератури в XVII. і XVIII. столітїю мали деякі окремі прикмети, то всеж таки проявляли народне житє місцеве в різних формах. Історичне житє України було сильнїйше від науки і різні фази розвитку сего житя відбивали ся відгомонам навіть у схолястичній науці.

Окрім тих головних значнїйших огнищ, било духове житє в українських землях живїйшим живчиком також у поменших місцевинах, як Луцк, Корець, а навіть оддалїк сих огнищ трудили ся монахи Атонської гори — Іван Княгиницький, званий Йовом, основник Скита Манявського (коло Богородчан), та Іван Вишен-

ський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь і остерегав український нарід перед всякими ересями та накликавав до морального життя. Щойно під кінець XVIII. і з початком XIX. століття повстають новітні школи російські, як **університет у Харкові** (1805. р.) **у Києві** (1833. р.), в **Одесі**, або **ліцей у Ніжині** кн. Безбородка.

а) Перший відділ II. доби (1453 — 1569.).

На основі дотепер відкритих і виданих творів письменства можемо впевнити ся, що перший відділ II. доби був часом застої й ослаблення літературної творчості, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжності остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими придбаннями перекладних писань і первотворів. Сей прилив нових книжних творів був викликаний відродженням болгарської книжності, починаючи від Кипріяна і Цамвлака, а на основі тих південно-словянських, а головню болгарських перекладів, появляли ся нові переклади давнійших творів. З упадком Царгорода була **Атонська гора** таким **головним огнищем**, відки наші письменники черпали засоби книжності і культури. Там проживали і наші черці, списували книжки, обмінювали ся своїми творами з паломниками і черцями сербськими та болгарськими і приносили сі книги на українські землі, де їх розповсюднювали.

1. Церковні твори.

Були се твори головню змісту моралістичного, збірники перекладні і первотвори, в роді Ізмарагдів, Золотих ціпий і т. п. Вельми розповсюдненими були так звані Учительні євангелія (збірники наук на неділі і свята на основі євангелій), приладжені до зрозуміння вірних, оживлені вставляваними оповіданнями. Крім того вельми популярними були доповнення давнійших Житій Святих, перерібки і доповнення Печерського Патерика, що вказує на непереривну і живу звязь із староруською традицією. Появляють ся також Послання і полемічні твори, а все те стає певним доказом, що і в пер-

шій половині другої доби не бракло людей з богословським образованием і письменським хистом. Не було лише понуки до літературної творчості, не було духового руху, щоби побуджував людей до сміливіших поривів і се вказує на певну застою в умовій і письменській діяльності.

Замітно, що у зближеню українських учених XVII. ст. до народа послужили їм основою польські взірці літературні. Петро Скарґа, котрий у борбі з протестантами послугував ся їх оружжєм і в проповідях та творах своїх відзивав ся до народу рідним ему язиком, написав *Żywoty Świętych*, котрі мали і на Україні для православних важне вначинє, бо стрічаємо наслідованя або навіть прямі переклади его проповідий і житій на руський книжний язик у першій половині XVII. столітя. Его Житя Сьвятих, написані взірцевим язиком, містили життя Сьвятих східної Церкви із східних жерел зачерпнені і звертали на себе увагу українських духовних, котрі ще не мали повних Четий-Миней. Йоаникій Голятовський переложив, а в дійсности мало що лише змінивши, переписав руськими буквами Житя Сьвятих Скарґи, признаних східною і західною Церквою, а також до православних збірників Житій XVIII. столітя вийшли такі, як чудо сьв. Николая з Половцями, о сьв. Володимирі, о сьв. Борисі і Глібі і т. п. В інших тогочасних збірниках Житій і Учительних евангеліях проявляє ся жива народна мова для потреби і розуміння простих людей.

Маємо з тих часів також рукописи оповідань звязаних з Троянською війною, Александром В., Індійським царством, вельми популярних повістей (про Варлаама й Йоасафа), апокрифічних повістей і поем.

Завіщання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського [† 1566. р.], луцького городничого і ключника й его сина Василя, волинського каштеляна, князя Богуща Корецького, волинського воєводи) кидають цікаве світло на релігійно-моральний світогляд і культурні відносини в половині XVI. столітя. Особливо завіщанє Василя Загоровського про вихованє его дітей і науки давані дітям що до літературної стійности навіть можна поставити висше поученя Мономаха. Коли

діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в єго домі „руської науки в сьв. Письмі“. Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків“. А коли дійдуть до доброї науки „в своїм руськім язиці, в сьвятім Письмі і в молитвах“, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знанє латинської науки, милость-панове приятелі єго мають дати їх у службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руським письмом і мовою та чесними і покірними руськими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королєви і речипосполитій.

2. Історичні твори.

З XV. і з початків XVI. ст. маємо літописні перерібки (компіляції), оперті на староруській літописній традиції і продовження київських і новгородських літописних збірок місцевими самостійними записками.

І. Литовсько-руські літописи се найважнійший витвір тогочасного письменства з прикметами білоруського говору. **Найдавнійша редакція** литовсько-руських літописей займає ся подіями останньої четвертини XIV. і першою половиною XV. столітя. Її основу творить прагматичне (без років писане) оповіданє талановито написане про взаємини Витовта й Ягайла, доведене до 1382. року. Літописець боронить становища Витовта супроти Ягайла й обжаловує єго. До того оповіданя долучені відорвані вістки, як н. пр. Похвала Витовту. **Середня редакція** (в двох групах) подає казочну історію великого князівства Литовського давнійших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовського народу,

з патріярхами виднійших литовських родів, і веде історію великого князівства Литовського аж до Гедимінових часів, сплітаючи подібні книжні історично-генеалогічні фантазії з відгомонам руських літописей і з різними переказами. Та редакція має дві групи: в першій групі її основа — історія великого князівства Литовського сягає до часів Свитригайла і Жиґмонта Кейстутовича (із згаданим казочним вступом) і доведена дуже короткими записками до XVI. століття. В другій групі її продовження далеко ширші і мають уже певну закраску. Місцями виступають тут політичні і партійні погляди вельмож великого князівства Литовського й їх аристократично-олігархічна політика та ворогованє проти Жиґмонта Кейстутовича за його політику проти аристократії.

Третя (ширша) редакція, список із бібліотеки Биховця (президента суду), представляє дальший розвиток литовсько-руського писання і літератури й обрібки предмету. В тій редакції літопись розширена вістками з письменних і устних жерел і вступна легендарна її частина й часи Ягайла; а відтак самостійно описані часи від смерти Жиґмонта. Оповіданє її живійше, має повістевий виклад, оживлене часто легендами, але там, де зачерпнене з устного переказу. Вельми цінне воно яко відгомін живого життя XV. століття і поглядів на тодішніх людей і події скрізь призму вельмож (н. пр. про становище князя Глинського супроти вельмож). Рукопись уриває ся на 1507. році. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку або про убийство великого князя Жиґмонта князем Чарторийським).

Литовсько-руські літописи визначають ся зовсім новим стилем, відмінним від руських літописей княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю великого князівства Литовського, ніж до староруського книжного, має прикмети світського стилю, свободного від церковного впливу і византийського красномовства, а улягає впливови польських висловів і складні, н. пр. гуф, реща (grzesza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословського письменства другої доби.

До старого літописаня є зближена коротка **Літопись Супрасльського монастиря** (на білорусько-українським погра-

ничу в Гродненщині). Вийшла вона очевидно з церковних кіл, а короткий витяг із давніших літописей продовжений у ній новими сучасними волинськими і поліськими записками з кінця XV. століття. До сего витягу з давніх руських літописей додана цікава повість сучасника про литовсько-руську війну з 1515. р., а на закінчене подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичеві Острожському. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігоревім“ або закінчення українських народних дум XVII. століття.

„Великославному государю королю Жикгимонту ¹⁾ Казимировичу буди честь и слава на вѣки.

побѣдившему недруга своего великого князя Василія
[московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу
[Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал сильную рать татарскую,
проливаячи кровь ихъ бесурменьскую“.

Автор сеї повісти і похвали, імовірно чернець Суспрасльського монастиря, залюбки згадує про се, що король Жигмонт „съ многими вельможами своими“ слухав церковного співу й оглядав церкву з монастирем.

II. **Львівська Літопись** є літописню братською, що творить перехід до пізнійших літописей XVII. і XVIII. століття (починає ся 1498. р., мабуть недокінчена перериває ся на 1649. році), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI. століття з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацькі заворушення Підкови і Наливайка), а хоч згадує з одушевленням про Хмельницину, не промовчує і відомних сторін козацьких змагань. Їго оповіданє щире

¹⁾ в тогочасних творах руських подобиємо *ка* = *ж*.

і простодушне, виявляє гумор і ясний світогляд. Язык тогочасний книжний руський з примішками польських висловів ¹⁾).

3. Урядоване і законодавство.

В урядованю руське письмо й язык в тих краях були уживані ще в початках XV. столітя, побіч латинського, але пізнійше уступають зовсім місця латинському урядованю. Литовсько-руські землі менше улягали польському впливови. Основане Люблинського трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руська мова, вироблена у великокняжій канцелярії з білоруською закраською ²⁾, держить ся ще в повній силі до Люблинської унії (1569. р.) а обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні пам'ятники правничого і законодавчого письменства: Судебник великого князя Казимира Ягайловича (1468. р.) і Литовський Статут ³⁾, наданий королем Жигмонтом (1530. р.).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав (28 артикулів), виданих для обезпечки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерті. Також строго карано за напад на сусіда, відбиранє єму батьківщини, або захоплюванє чужої скотини. Взагалі Судебник мав метою оборону слабших людей проти сильних задирак. Язык Судебника похожий на язык

¹⁾ Львівську Літопись видав А. Петрушевич в „Науковомъ Сборнику“ Гал. Рус. Матиці й окремо 1867. р.

²⁾ старословянському **ѣ** відповідає **е**, **є** н. пр. въ повете зам. **по-вѣтъ**; вечный зам. **вѣчный**; **є** зам. **я**. н. пр. светый, память, мѣсяць (мѣсяць) і т. п. Сею мовою ведено також дипломатичні міжнародні пересправи з Московщиною, з Татарами і з Молдавією, в котрій руський язык був також урядовим.

³⁾ Лит. Статут уложенный 1522—29., а прийнятий соймом 1530 р. був списаний тодішнім книжним руським языком і містив звичаєві постанови лит.-руських земель, хоч дещо там ввійшло і з польського права. Друга редакція (1566. р.) була зроблена з деякими змінами в польським і руським язиці, а третя редакція руською мовою (1588. р.) за Жигмонта III.

Руської Правди, але проявляє ся вже вплив канцелярійного язика, який опісля уложив ся в Литовським Статуті.

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Русі й останків звичаєвого народного права. На сім руським збірнику законодавства відбив ся вплив римського права, але основою єго послужило таки давнє громадське право на Русі. Народне сільське зборище (віче) або копа відбуває суд і розправу по давньому звичаю на случай шкоди в чужім селі, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор падав на ціле село. Сі постанови про копні суди (першої редакції) potwierдив другий статут, а також третій, одначе сі постанови громадського ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхетської управи. — Язик Статута канцелярійний книжний руський з білоруськими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користували ся німецьким маґдебурським правом на основі королівських привілеїв і мали самоуправу, що визволяла їх із старостинської і воеводської власти. В українських судах уживано сего права в польській редакції, поки єго під кінець XVI. столітя не переложено на руський язик. Се право було в уживаню на Україні ще в XVIII. століттю, а на Литовське і Маґдебурське право покликуює ся ще Воєзний в Наталці-Полтавці.

б) Другий відділ II. доби (1569—1798).

З Люблинською унією проявляє ся могутий вплив західно-європейської і польської культури в житю і в письменстві Русі. Передовсім сему впливови піддала ся литовсько-руська шляхта. Вже з початком XV. столітя гуманістичні і реформаційні струї поривають за собою молодих людей, котрі в західно-європейських університетах (у Празі, в Кракові, Падуї й ин.) гляділи ширшого й основнішого образования. Литовсько-руська шляхта не могла оперти ся впливови польських звичаїв і двірського життя, а все те втягало її до католицької Церкви. Розповсюднений поміж литовсько-руською шляхтою протестантизм із усякими се-

ктами приневолив польське правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викоринив іновірців у Польщі, а в основаних ними академіях у Вильні і в Полоцку почала формуватися молодь литовсько-руської шляхти. Крім того проповідями, прилюдними розправами і богословськими писаннями поборювали вони іновірців, а се було тим легше, що протестантизм не закоринився в широкіх народних верствах. З наверненням литовсько-руських вельмож і шляхти до католицької віри упадала могутня підпора українського народу, котрий найшов захист для „благочестивої“ віри й української народності в церковних міщанських братствах, основаних на підставі свобод, самоуправи і самосуду, запоручених містам маґдебурським правом.

Виобразовані заходом братств у заграничних і в братських школах українські учені богослови і письменники, заправлені там в логічним і філософічним мисленню, стали уоружені середньовічною схоластичною наукою, але з європейським напрямом, до боротьби з католицькими богословами.

Наслідком тогочасних умовин і положення української народності проявляв ся отже в українських землях у другій відділі II. доби головно діяльність на полі церковного письменства. А що тоді вела ся боротьба за найважніші питання української народності, найбільше улюбленою літературною формою була богословська полеміка (учений спір). Особливо довершене Берестейської унії було головною понукю до живого богословсько-літературного руху з обидвох сторін. Унії встоювали за свою справу, а православні поборювали унію і католицизм. Спершу ведено полеміку на історичній основі, пояснюючи подію церковної унії, а спори про догми, що відріжняють православ'є від католицизму, займали друге місце. Але перегодом, коли церковна унія стала довершеною подією, перейшла полеміка від історії до догматики: питання про походження унії стало другостепенним, а головну увагу звернено на спір про догми. Однак обидва ці напрями полеміки звязані тісно з собою.

1. Полемічні твори.

Берестейський собор (1596. р.) і поява короткої історії діяльності сего собору викликали з обидвох таборів горячу полеміку, в яку вмішався також знаменитий польський проповідник Єзуїт **Петро Скарґа**, а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в книжнім руським перекладі, а ще 1577. року напечатав „O jedności Kościoła Bożego“), відказав євangelічним права вмішувати ся в церковні справи. Протів сеї оборони видав шляхтич - протестант **Христоф Броневський** під прибраним іменем **Христофора Филалета** (т. є правдолюба) твір „Апокризисъ albo отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ“ (в польськiм і книжнім руським язикi), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сiм творі Броневський доказує права євangelічних людей до участі в справах Церкви і віри її обстоює ідею демократичного устрою Церкви. Проти Броневського, котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій**¹⁾ зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599. р., „*Ἀντιρρисиς*“), богатим на історичні матеріали, що в неоднім вияснюють приготування до унії. Він був також автором твору: „Унія albo выклады преднейшихъ артикуловъ“ (1595. р.), і полемічного твору „Гармонія восточной Церкви съ Костеломъ римскимъ“ (1608. року), приписуваного давнiйше Йосифови Веляминови Рутському.

Між оборонцями унії Потій, єпископ володимирський, опісля митрополит київський, оден з найліпших знавців тогочасного язика (внoбpазoвaний на твopax Скарґи), напи-

¹⁾ Адам Потій походив з визначної сенаторської родини, науки відбував у німецьких академіях, а відтак заявив на королівськiм дворі впливове становище і сенаторське достоїнство. Князь Острожський, бажаючи в нiм мати підпору в боротьбі проти унії, наклонив его зректись сенаторства і прийняти єпископство Володимирське і Берестейське. Потій, повдовівши, висвятив ся, прийняв імя Іпатія і став єпископом Володимирським і Берестейським. Опісля став Потій вельми ревним і здібним пособником віднови унії Руської Церкви з Апост. Столицею, а крім того чималі заслуги положив яко церковний письменник і проповідник. По смерті київського митрополита Михайла Рагози засів Іпатій Потій на митрополитичім престолі.

сав також багато проповідий, що остали непечатаними, а опісля появили ся в польськїм перекладї (а крім того багато цїнних обємистих листів). З православного табору вийшов про унію важний твір під заголовком „Пересторога“¹⁾ (около 1605. р.), котрого автор, член львівського братства **Юрій Рогатинець**, впливовий і багатий купець львівський і вельми освічений та талановитий, визначає ся як популярний письменник.

В „Пересторозї“ оповідає Рогатинець про змагання до заведення унії і про Берестейський Собор 1596. року, а відтак виступає проти верховодства Папи, послугуючись православними і протестантськими доказами. Крім того Рогатинець написав народною мовою Статут Ставропігійської школи (першу половину, другу церковною мовою написав багатий міщанин Іван Красовський), в котрім подав розумний плян устрою школи і бурей. — Побіч Потія можна поставити **Йосифа Велямина Рутського**, опісля київського митрополита, автора знаменитого пропам'ятного письма в латинськїм язичі, поданого до Риму в обороні уніятів і української народности, реформатора чина сьв. Василя В., котрий писав польською і латинською мовою і дав почин до багатого василіянського письменства на польській мові в XVII. і XVIII. ст.

Оден із знатїйших учасників у сїй боротьбі був **Мелетій Смотрицький**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Слов'янською Граматикою. Учений монах і православний архієпископ полоцький побирав науку спершу в єзуїтськїй колегії у Вильні, а відтак на німецьких університетах²⁾. Спершу був ревним оборонцем православної Церкви і видав (1610. р.) по польськи книгу під заголовком „*Θεῖος το jest Lament jedynej, świętej powszechniej apostolskiej wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary; pierwiej z greekiego na słowieński, a teraz*

¹⁾ Одна копія лат. буквами „Перестороги“ находить ся в бібліотекі Оссоліяньських, друга в бібліотекі київського університету. Основну розвідку про сей твір написав проф. др. Студинський.

²⁾ Про образование Смотрицького дбав кн. Конст. К. Острожецький. Отця Мелетія, Герасима, що служив спершу у війську, а був вельми освічений, поставив князь Острожецький начальником Острожецької школи і там брав він участь у виданю Острожецької Біблії 1581. р.

з słowieńskiego na polski przełożony przez Teofila Ortologa“, т. є. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви на Литві і відступство від неї знатних шляхотських родів, а се спонукало самого Скаргу виступити проти него в творі: „Na Treny i Lament T. Ortologa do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga“. Але описля Смотрицький виїхав на Схід, подорожував три роки, а вертаючи, поступив до Риму і там прийняв унію. Після повороту на Русь взяв він знов участь у полеміці, але вже проти православія, і видав по польськи „Apologia“ (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся із Західною. Апологія Смотрицького викликала з обидвох таборів ще кілька творів (митрополита Йова Борецького „Аполлія“ т. є. погібель), а на соборі у Києві відрікав ся Смотрицький своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніятим (1633. р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захарія Копистенський** (умер 1627. р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою [написаною проти книги Виленського ігумена Кревзи „Оборона унії“] „Палінодія“ (т. є. поворот), в котрій розібрав всі питання про унію, але сеї книги тоді печатно не видано¹⁾. В „Палінодії“ зібрані всі спірні точки між Східною і Західною Церквою. Знаменитими полемістами, а zarazом визначними проповідниками на Україні XVII. столітя були **Йоаникій Голятовський** (Молочко), ректор київської Академії, і чернігівський архієпископ **Лазар Баранович**. Голятовський писав полемічні твори книжною руською і польською мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з его творів особливо замітний „Мессія Правдивий“, в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією, а крім того подає перекази з тальмуда, народні повір'я і перекази Жидів, що наїшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сеї твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всі его твори визначають ся багатством ріжпородних подробиць, що дають ясний по-

¹⁾ „Палінодію“ з пізнійшого списку напечатано в Петербурзі в „Историч. Библіотекъ“ VIII. т.), а первопис єї є в Бібліотеці Замойських у Варшаві.

гляд на характер тодішньої учености і виказують єго широке читанє. Баранович писав багато польською і книжною руською мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головно на протестантських жерелах, а уніятські письменники писали під впливом багатої католицької літератури XVI—XVII. ст.

2. Проповідні твори.

З розвитком богословської полеміки на Україні лучив ся також розвиток проповіді. Педагогічне значінє проповіді зрозуміли передові люди на Україні, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутнім способом утвердження і розповсюдження католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на висіість католицького духовенства перед православним, бо у православних не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім Київська Академія, обняли своєю програмою також науку проповідий, а шкільні підручники подавали правила для їх укладу і готові взірці. Наука реторики, котра мала також схолястичний характер, підготовляла головно проповідників, щобі могли йти навзаводи з католицькими церковними бесідниками. Писанє проповідий було услівєм зрілости, а учителі мали в неділі і свята давати катехитичні науки і виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Україні служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Почавши від класи, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий, а протягом усіх курсів уважано проповіді найважнішими виробами.

Сі проповіді визначали ся уміlostю і вимовою, богатством метафор, порівнань і уподоблень, дуже часто натягнених і дивоглядних.

Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіді, був Голятовського „Ключь разумѣнія“, де находить ся „Наука албо способъ зложеня казаня“, з додатком „казань“. Тут виложені майже всі, але доволі недоладні правила і способи пропо-

відий, що витворилися з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірнів латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді установлено при монастирях і церквах окремих „проповідників“ і постановлявано на єї місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в руській Церкві майже всі опісля визначні і славні достойники церковні на українських землях.

Оден з перших українських проповідників був **Кирило Транквіліон Ставровецький**, бувший учитель львівської Ставропігійської школи, а відтак чернігівський архимандрит, основник руської схоластики, що видав „Євангеліє Учительное“ т. є. „Поученія на дни воскресные и празники всего года“. Але до процвітання і найширшого розвитку довели тогочасне красномовство своїми проповідями **Голятовський**, **Радивилівський** і **Баранович**.

Йоанникій Голятовський († 1688. р.) назвав свій збірник проповідей „Ключъ разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачый“, бо єї проповіді, по єго думці, відчиняють двері до неба. Уложений ним підручник під заголовком „Наука або способъ зложенія казаня“, доданий до одної і до другої часті проповідей — (перша часть містить проповіді на господські і богородичні празники, друга на празники Святих) — відчинить, по єго думці, проповідникам двері до складання нових проповідей.

Єей підручник є збірником поук і теоретичних правил для проповідників. Одні і другі є характеристичні для української схолястичної проповіді. Кожда проповідь має ділитися на 4 часті: ексордіум (вступ), препозицію (предлогу), наррацію (виклад) і конклюдію (закінченє). Всі ті часті мають бути строго підчинені темі: „Як з малого русла випливає велика ріка і вода в єїї ріці зливає ся з тою водою, що находить ся в руслі, так з малої теми витворює ся велике слово, котрого часті повинні згоджувати ся з темою так, щоби се, що є в темі, було також у вступі й у викладі і в закінченю. Предмет для наук треба брати не тільки з духовної, але й із світської літе-

ратури. Основою проповіді повинно бути вияснене імені Сьвятого або покійника (Володимир — володів миром, Христофор — носив Христа, Василій — цар, Николай — нобідник, Стефан — вінець). Для зацікавлення слухачів треба подати якийсь займавий вступ і хитре закінчене або обіцяти оповісти якусь нечувану або невидану повість або якесь чудо. Чисто механічний умільний характер проповідий впливає з зго ради, що проповіді можна переробити з давніших, змінивши імя Сьвятого, а тема, вступ, виклад, закінчене буде таке саме. Можна проповідь скоротити або розширити додатками нових прикладів і т. п. в „більше слово“. У Голятовського важливіша є форма і збережене установлені методи та чисто зверху не прилаштоване до сеї або іншої теми. Про внутрішнє, духовне значінє проповідий він майже не згадує, радить лише проповідникам не доводити слухачів до розпучки, пострашати їх, а відтак потішити і подати надію на спасенє.

Викладаючи науку складання проповідий, зсилає ся Голятовський все на свої проповіді. Єго проповіді зложені після тих правил і визначають ся прикметами тих богословських систем, котрі викладав тоді в школах. Деякі єго проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними у проповідь. Крім того видав він збірку „Небо новое“ присвячену чудам Пр. Богородиці, „Месія Правдивий“ (головно критика тальмуду) і ин.

Антоній Радивилівський († 1688. р.), другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київсько-Микілаївського монастиря. Видав два об'ємисті збірники проповідий: „Огородокъ Маріи Богородици“ і „Въонецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожанныхъ сплетенный“. В єго проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Голятовського, але він не перевищає єго сьмілостю порівнянь. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітології і з клясиків (подає проповіді про Володимира В., Антонія і Теодозія Печерського, Бориса і Гліба і т. п.). Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між иншими оповідає відому історію про турецького султана Солимана, що послужила основою

для Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романських народів). Се доказ, як на Україні були розширені ті збірники оповідань, що туди через Польщу зайшли із західної Європи.

Лазар Баранович († 1693. р.), архієпископ чернігівський, був більше строгий, церковний і догматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Їго проповіді натхнені рішучим, воевничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть заголовки двох його збірників: „Мечь духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символічні й алегоричні образи, але зачерпнені з біблії й Отців Церкви; для того його проповіді ближші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Україні вимогами схолястичної науки, була доказом виспої осявіти проповідників, подобала ся осявіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про міфологію, історію, реторику й інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але його занесли опісля українські учені — **Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський** ¹⁾ і інші — у Московщину.

Найлив українських учених до Московщини в другій половині XVIII. століття викликав там горячу боротьбу прихильників старовини проти „новостей“. Характер образования українських учених видавав ся тим сторонникам старовини небезпечний і своїм духом вельми зближений до католицизму, а їх богословські погляди вважали в Московщині майже єретичними. Оборонці давного благочестія намагають ся українським ученим протиставити Греків,

¹⁾ Димитрій Туптало († 1709.) був митрополитом ростовським і відси его назвиско Ростовський. Він вєславив ся також спорудженням великого збірника Житій Святых, розложеного на 12 місяців, що для того зве ся Четїї-Миней с. є книга до читаня (мин, грец. вислів = місяць, отже Миней = місячні книги).

котрі являють ся тепер знов у Москві із добутками нової богословської і літературної діяльності, хоч і деякі українські учені, як Епіфаній Славинецький, були більше прихильні грецькому, ніж латинсько-польському образованию.

Зпоміж українських учених здобули собі в Московщині в XVII. століттю найбільше значінє вже названі три письменники.

Епіфаній Славинецький († 1675. р.) був вельми освітним на той час чоловіком, знав добре словянський, грецький, латинський і польський язик, і як висловлює ся оден сучасник про него, був „не токмо грамматики и рѣторики, но и философіи и самыя Θεολογiи испытатель и искусѣйшій розсудитель и опасный (обережный) претолковникъ (перекладник) еллинского, славянскаго и польскаго діалектовъ“. Він трудив ся над поправками текстів церковних книг богослужебних, провірював їх з грецькими оригіналами і спорудив два словарі (грецько-словянський і богословсько-філологічний) для поясненя малозрозумілих місць і висловів сьв. Письма. Впровадив він також у Московщині живу устну проповідь замість читаня вибору з творів сьв. Отців Церкви, що було війшло в звичай в часі занепаду просвіти.

Симеон Полоцький († 1680. р.) образував ся у Київсько-Могилянській Колегії і переселив ся в Москву 1664. року, де своїм освітєм, літературним талантом і зверхньою огладою звернув на себе увагу царя Олексія Михайловича і став учителем его дітей. Яко письменник визначив ся він незвичайною плодovitістю. Написав багато творів богословських („Вѣнецъ вѣры“, систематичний виклад християнської віри, схолястичним ладом), полемічних („Жезлъ правленія“, з великою різкістю звернений проти розкольників), ораторських (схолястичного напрямку н. пр. „Обѣдъ душевный“, „Вечера душевная“), драматичних і віршованих. Для письменства важні особливо сї два останні роди его творів, що внесли шкільну драму і на довший час впровадили в новій книжній поезії силлябічне віршованє і театральні вистави.

З західно-європейським театром (містеріями) познайомили Україну товариші подорожи митрополита Ізидора (на флорентійський собор). Скоморохи занесли на Русь деякі комічні вистави і маріонетний театр. В народній поезії було багато драматичного живла; було воно в зароді і в церковних обрядах (н. пр. похід патріярха на осляти, умиванє ніг у вел. Четвер і т. н.).

Полоцький написав дві комедії¹⁾: „О блудномъ сынѣ“ (після євангельської притчі) і „О царѣ Навуходоносорѣ“ (перерібка „пещного дѣйства“) — події про трех отроків неспалених в печі „халдеями“: Ананію, Азарію і Мисаїла).

Комедія о блуднім сині виказує сумні наслідки непослуху старшим, а ся ідея висловлена у прольоту ось як:

„Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добрѣ наставляють,
Ничто на волю младыхъ не спускають“.

Друга комедія зображає невіру і гордість Навуходоносора, а молодці неспалені в печі представлені ідеалом справдешньої віри і релігійного вихованя.

Симеон Полоцький переложив віршами „Псалтирь“ і „Мѣсяцесловъ“ і уложив два віршовані збірники вельми різнородного змісту — „Вертоградъ многоцвѣтный“ і „Річомологіонъ“. Як він висловлює ся, бажав він дати в них поясненє правдивої віри, моральну поуку, розповсюдити „въ нашемъ словенскомъ книжномъ языкѣ“ „річмотворное писаніє“, котре „въ инѣхъ языкахъ ведію честь имать и ублаженіє и творцемъ (авторам) его достойного не лишаєть отъ Бога и отъ человекъ возмездія и славы“. Віршами подає він цілі оповіданя і легенди (н. пр. про дбалість французького короля Франца о просвіту, про черця, що 300 літ слухав співу райської птиці

¹⁾ В стариннім театрі звали комедіями всякі театральні вистави, незалежно від змісту, котрий міг бути поважний, н. пр. з біблійних тем. Комедії ділили ся на „жалостні“ (поважні), „прохладні“ (шутливі) і т. н.

[пор. легенду українського поета Александрова] і т. п.), середньовічні відомости з наук природописних, молитви і т. п.

У вірші „Богоподобів“ говорять Полоцький:

„Демосейнъ вопрошенный, что уподобляеть
Богови человекъ, сице отвѣщаеть:

Подобить Богу, еже всѣмъ благотворити

И, лжу ненавидяще, истинну любити“,

а у вірші „Розга“ вказує на основне правило старинного виховання:

„Плевели отъ пшеницы жезлъ твердъ отбиваеть, —
Розга буйство изъ сердець дѣтскихъ прогоняеть“.

Вплив української науки і просвіти на Московщину.

Українська література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI. і початку XVII. століття, а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицького, Захарія Конистепського і Петра Могили. Але з половини XVII. століття, особливо від прилуки ліво-бережної України до Московщини, київська наука вдоманила ся в Москві і стала там дальше розвивати ся. В другій половині XVII. ст. трудять ся ще в Києві Голятовський, Радивилівський, Баранович і інші духовні письменники. Однак з кінцем XVII. століття переселяють ся київські учені Епіфаній Славинецький, великий знавець клясичних язиків, котрий яко учитель і учений вельми заслужив ся перекладами і поправками церковних і світських книг, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський (Туптало) і ин. в Московщину, щоб там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги.

До піонірів західно-європейської науки зачислити треба також Українців: Григорія Скибинського і Паладія Роговського, що вчили ся в Римі, а відтак були учителями в Москві. Дмитро Ростовський згадує у своїм дневнику „брата Теофана з Батуринського монастиря“, що учив ся в Парижі і Римі філософії і богословія. Теофан Прокопович виїхав з Київської Академії для довершення

народність не зможе остояти ся без висшої сьвітської освіти і промовляв за сьвітським прилюдним вихованем, Іван Вшненський обстоював більше пустинне, аскетичне вихованє.

Для того він також накликає земляків, щоби понехали косяди, щедрівки, пародні звичаї забави. При всім тим однак признає він таки потребу висших богословських наук. Їго посланія були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся пераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіння на тодішнє українське суспільство, а хоч крім одного безіменно виданого не були свого часу напечатані, розходили ся по Україні в численних рукописах.

4. Научні твори.

а) Богословські.

Около 1620. року, коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного життя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополитови Петрови Могилі. Син бувшого молдавського воеводи, **Петро Могила** (1598—1647. р.), вчив ся мабуть у львівській школі братській, а опісля у Франції, в колегії Єзуїтів. Служив у польськім війську (брав участь у бою під Хотином 1621. року), а відтак постриг ся в черці у Київській Лаврі, де став небавом архимандритом, а по смерті Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної Церкви перед уніятами — „*Litos abo Kamień*“ (по польськи проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архимандритом Дубенським, написав вірш на похорон Конашевича Сагайдачного, прийняв унію, а відтак латинський обряд і в творі „*Perspektywa*“ обвиняв православних в протестантстві) — видав для нікільної потреби „*Православное исповѣданіе вѣры*“, Катехизм великий і малий, що попадав навіть до сільських дяківських шкіл у Галичині і діждав ся перекладу на німецьку мову, а та-

свого образования до академії в Римі, де ознакомив ся з найвизначнійшими представниками доби відродження класицизму і став найвизначнійшим його представником опісля в Московщині. Знав він не тільки латинських і грецьких класиків, але також твори французького псевдокласицизму.

З того часу київські учені творять у Москві сталий кружок, около котрого скупляє ся тогочасна наука і письменська діяльність. Спершу в московській слов'янсько-грецько-латинській Академії передове місце займає грецький язик: однак коли нею став управляти київський учений (рязанський митрополит) Стефан Яворський, родом з Галичини, перестроєно її після київського взірця. Особливо великий вплив здобули київські учені на Петра В., котрий не любив духовних давного московського типу задля їх неприхильности до реформ, а хоч патріарх Доситей просив царя, щоби не настанавляв „чужинців“ митрополитами, а особливо Українців (їх називано в Москві „Черкасами“), лише родовитих Москвичів, „аще и немудріи суть“, всеж таки цар волів учених Українців. Цар віддавав їм важні єпархічні й інші урядові місця, а київські учені довгий час займали передові становища, що викликавало проти них ворогованє московського духовенства. Теофан Прокопович, проповідник і великий помічник реформ Петра В., служив безуслівно його змаганням, а Яворський, противник лютеранства, обвиняв о прихильність до того навіть Прокоповича. Як великий вплив мали українські переселенці на царськім дворі, свідчить се, що за цариці Єлисавети на дворі ввійшли українські звичаї, а з двох братів Розумовських старший став мужем цариці, а молодший став гетьманом. Однак через те пропало багато талановитих сил для України саме тоді, коли вона їх найбільш потребувала для свого подвигнення.

3. Посланія.

Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, трохи иншого, більш народного характеру, Іван Вишенський, родом з містечка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком

XVII. століття. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атонській горі та здобув собі таке поважане на Україні, що Київський собор рішив покликати єго з Атона яко одного з благочестивих людей „процьвітаючих жизнью і благословієм“. Він покинув на якийсь час Атонську гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгининьким, основником Скита Манявського, щоби і лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали єго Послання.

Єму приписують около 20 посланій, писаних до князя Василя Острожського і всіх православних християн, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита й єпископів, що прийняли унію і т. д. У своїх посланнях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але зате у него багато справдішнього красномовства, що проявило ся горячим чутєм, щирістю і талантом. Осуджує тих, що „поверетичьли и отъ Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим недостатчею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, а при своїм аскетизмі перенятий також демократичним духом. вступає ся за тими, що „сѣ одной мисочки борщъ хлебчуть и сами себѣ папове и слуги сугъ“ тай соли пераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полеміку з богословського обсягу на поле щоденного житя. Єго послання переняті щирими народними почуваннями, горячою любовю вітчизни і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревнѣ Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишенський радить духовенству проповідувати слово Боже живою мовою і признає їй широке місце в науці, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковно-словянський з усіх язиків Богу наймилійший і без „поганскихъ хитростей и руководствъ — се же є грамматикъ, риторикъ, діалектикъ — простымъ прилѣжнымъ (пильним) читаніємъ къ Богу приводитъ“. „Лѣпше изучити часословець: псалтырь, октоихъ, апостолъ и Євангеліє — и жизнь вѣчную получить, нежели постигнути Аристотеля і Платона и философѣмъ мудрымъ ся въ жизни сей звати и в геену (пекло) отъйти“. Коли Рагатинець виходив з того становища, що українська

кож замітну „Антологію, сирѣчь молитвы и поученія душеполезная“ (перше руське багато ілюстроване видане 1636. р. у Києві з передним словом Петра Могили). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, сьвіжий чоловік, що додав нових сил київській просвіті: около него починає ся новий рух, печатанє книг і просьвіта на Україні. Однак найважнїйшим ділом Петра Могили було розширене і вивінованє київської школи, що стала відтак (1631.) звати ся Київсько-Могилянська Колегія (опісля 1701. р. Академія). Вона була розсадником науки і просьвіти майже на всю Словянщину та надавала напрям тогочасному письменству до кінця XVIII. столїтя, в котрім письменники, о скілько не писали по польськи, послуговували ся „славяно-руським язиком“, віддаленим від живої народної мови. Ще бувши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаю Трофимовича-Козловського, Сильвестра Коссова, Гізелєя й ин.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колегії, улаженної в новім дусї. Науку викладано латинським язиком, котрий тоді в цілій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-європейської науки і релігійної полеміки. Могилянська Колегія була улажена на взорець тодішніх висших шкіл в Европі, а головнємь взуїтських колегій. Її задачею було з підмогою релігійного образования і духа відродити і піддержати українську народність і просьвітно зрівнати її з польською народністю вихованєм і наукою. При колегії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Русі розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти, а хоч схолястична наука була противна вдачі українського народу, всеж таки видала вона багато талановитих провідників і письменників.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словянським язичі, зробив **Кирило Транкевілон Ставровецький**, що був київсько-печерським черцем, опісля учителем львівської братської школи, а на останку чернігівським архимандритом і видав „Зерцало богословія“ (1618. р.), перший підручник богословський для сьвящеників на основі творів Василя В., Йоана Да-

маскина і сьвітських філософів. В переднім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всіх українських учених, що досягнули наукове образование, він крім богословських жерел, сьв. Письма й Отців Церкви, користував ся для пояснення і доказів своєї науки також сьвітськими науками — філософічними, природними й астрономічними. Він розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того видав „Учительное Евангеліе“ під заголовком „Перло многоцѣнное“, котре появило ся вже по його смерті й є цікавим збірником прозових і віршованих творів (Похвала Богу, Пр. Богородиці, Апостолам і Сьвятим, на Різдво і Великдень, страсти Христа і т. п.), а сї останні замітні складом вельми близьким до народних дум. (Перед смертю прийняв він унію). Замітно, що цар Михайло Федорович велїв у Москві спалити його твори.

б) Граматики і словарі.

Із заснованєм братських шкіл, де між иншими вчили церковно-словянського язика, показала ся потреба церковно-словянської граматики до науки сего язика задля застосування його знання, на що з докором вказав Скарга в творі „О jednotѣ Kościoła Bożego“. Крім того і відроджене класичних наук було понукою до писання граматичних і словарних творів. Руські письменники бажали доказати, що церковно-словянський язик може бути так само предметом науки, як грецький і що не так трудно його зрозуміти. Після схолястичного погляду тодішніх грамотіїв наукою граматики можна було дійти до знання инших свободних шук: діалектики, реторики і т. п. і тому ставили вони граматику на першій місці.

В 1586. році вийшла перша така граматика з печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали також „Граматіку єлино-словенського язика“ (Адельфотес 1591. р.), відтак появилася Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановського ¹⁾ (1596. р.), а найліпшою на той час була згадана вже Граматика М. Смотрицького (1619. р.). Всі

¹⁾ походив з Вільна, був учителем у львівській школі.

вони не основують ся на історичнім і фільольогічним досліджуваню звуків і форм церковно-словянського язика, лише на грецьких граматах і так стало ся, що церковно-словянському язикови накинено язикові правила грецької мови. — Із зростом письменства і впроваджуванем народної мови в письменних творах показала ся також потреба словарів. Короткий словенський словарець з поясненем слів народною мовою додав до другої книжки: „Наука въ читаню и разумѣню письма словенского“ (1596. р.) Зизаній (значить: Кукіль), яким користував ся опісля київсько-печерський монах Памво Беринда, печатник молдавського роду, видаючи „Лексіконъ словено-роскій и именъ толкованіе“ (1627. р.), де слова церковно-словянські пояснював тодішньою руською мовою.

в) Систематичні виклади історії.

З XVII. столітем з розвитком науки в Києві проявляють ся змагання систематичного викладу історії. В половині XVII. ст. виступають два історичні письменники, котрих твори все ще що до ладу писання і характеру визначають ся прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київського Михайлівського монастиря **Теодозій Сафонович** написав „Хронику“ на основі Початкової Київської і Галицько-Волинської Літописи про історичні події на Україні аж до 1290. р. (видана 1672. р.); ректор Київської Колегії а відтак архимандрит Печерської Лаври **Інокентій Гізель** (походив з лютерської родини з Прус, виобразований за границею заходом Петра Могили) скоротив і доповнив сю хроніку сучасними подіями, користуючи ся польськими хроніками Кромера, Бельського і Стрийковського, та видав під заголовком „Синоѳісѣъ (т. є. огляд) или краткое собраніе отъ различныхъ лѣтописцовъ“ (1674.). Хоч у сїм творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсїяні і т. и., всеж таки Синофіс Гізеля була одиноким на той час печатаним підручником історичним і учебником в цілій Росії, хоч головно подає події з української історії та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов України, котру бажав він бачити могутю в союзі

з Московщиною. Як Сафонович так і Гізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писання історії в також Патерик **Сильвестра Коссова** (що був першим префектом Київської Колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657. р.), написаний по польськи, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користувався не лише давнім руським патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжна українська поезія.

Вірші. В братських школах, а особливо в Київській Академії, звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. На основі поетики і реторики виправляли ся ученики в складанню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — неалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляють ся з кінцем XVII. і з початком XVIII. століття. Першим печатним виданем таких кантів був „Богогласник“, виданий 1790. р. (гл. нижше). Ученики виголошували або співали такі вірші у свята перед учителями. Найбільше таких віршів складали на Різдво Христове і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і Святих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителі латинських шкіл, часто навіть сільські учителі, що стояли ближше до народу, і тому ліпше знали народного духа і світогляд, знали народне життя не із слуху, а відчували єго власним серцем. Біблійні події виведені тут у прямій звязи з обставинами народного життя на Україні, в дусі і напрямі наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Вони розвивають головню тему про „спасенє від вічного полону нашого“, себ то визволенє Спасителем праведних душ із ада.

Такі вірші часто ставали основою для драми і навпаки часто з драм виділювали ся менші чи довші частини яко заокруглені вірші. Тим способом була тісна звязь між віршею і драмою. Коли осередком письменського руху став Київ, тоді Київська Академія стала неначе розсадником віршописців. Учени-

ки Академії складають такі вірші яко доказ висшої освіти і доброго виховання. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людей і співали під вікнами, за що діставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присвяти, написи до гербу, як н. пр. вірші на герб кн. Острожського, кн. Сапіги, Петра Могили і т. п.

Сі вірші складано після латинських і польських взірців, силябічним розміром, де розходило ся лише о певне число силяб (13 складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсім не схожий з духом української мови, а тяжкий навіть у польській. Найдавніші вірші не сягають дальше як кінця XVI. столітя, а в XVII. столітю находимо вже окремі збірники, як Памви Беринди „Вѣршѣ на Різдво Хр.“ (Львів 1616. р.), „Вѣршѣ“ Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного (Київ 1622. р.) присвячені „Войску Запорожскому“ і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквіліона Ставровецького „Перло многоцѣнное“ (видане 1690. р.) складає ся з віршів у похвалу св. Трійці, Пр. Богородиці, Ангелів, Апостолів, Святих і т. д., котрі він виразно призначив для школярів, щоби могли з тої книги вибирати собі вірші на свої потреби і на їх лад творити „орачі“ або духовні комедії¹⁾.

Вже в першій половині XVII. столітя появляють ся також вірші на світські побитові теми, а складачі і декламатори вносять у свої твори також політично-суспільні теми. Навіть у біблійних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіюване предмету. Деякі вірші приймають у закінченю форму привітливої промови в жартовливім тоні, інші знов мають від початку до кінця жартовливий

¹⁾ На збірники таких віршів з XVII. або XVIII. ст. вказав П. Жигецький в розвідці „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ. Стар.); оден такий збірник описав Найман (Київ. Стар. 1884., V.), а співаник з початку XVIII. ст. перепечатав проф. М. Грушевський в Записках наукового Товариства імени Шевченка том 15. і 17. Інші описав Іван Франко в розв. „Карпаторуська література“. (Зап. т. 37. і 38.); гл. Перетц „Истор. литер. изслѣдованія и матеріалы“ Т. I., де подані описи збірок пісених з 1729. і 1710—40. і „Начало съ Богомъ пѣсней“ въ Сводной Лѣтописи А. Петрушевича 1700—1772.

настрій. Появилися також книжні вірші і думи шкільної творчості з нагоди козацьких війн (н. пр. в діярію **Єрліча**, літописи **Грабянки** й окремих виданнях — гл. низше). Але найбільше розрослося чисто реторичне і ремісниче писане віршів. Так н. пр. **Іван Максимович** (архієпископ чернігівський, потім тобольський), написав віршований твір „Богородице Діво, радуїся“, що складався з 25.000 слябічних віршів. Всі такі віршованія не були в дійсності поезією, а все кінчилося звичайно на доволі нескладних римах. Віршоване ще довгий час водилося по бурсах, де що з того переймали народні співці, а де що вийшло в збірники псалмів і кантів. З підмогою старців або в рукописях переходили ці вірші поміж грамотне міщанство і ставали власністю народу, а імена авторів звичайно пропадали без сліду.

6. Вплив живої народної мови в українськiм письменстві другої доби.

В літературних творах II. доби народна мова виступає вже з такими виразними прикметами, які ледви проглядають у письменних пам'ятниках староруського язика I. доби. Правда, задержалося там ще багато форм і зворотів церковно-слов'янського язика, мабуть тому, що вони видавалися читачеві зрозумілими. В тих церковно-слов'янських формах збереглися многі черти староруського язика, питомі також старослов'янщині, але вже перемінені і перероблені в душі народної української звучні. Бачимо тут мов би стару будівлю, в котрій живуть нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть вони вже, як у давнину висловився літописець, що: „язик словенський і руський оден“. Навпаки вони трудяться „людемъ посполитымъ руского язика къ пожитку“ задля того, що ті люди „язика словенського не розуміють“. Українські письменники вже в XVI. століттю були свідомі окремішности української мови від церковно-слов'янського язика і признають потребу — витворити письменну українську мову яко окремішну цілість, відмінну від церковно-слов'янського і польського язика. Проявляє ся се змагане передовсім у світських творах. У грамотах і судових рішеннях проявляє ся старо-

руська актова й урядова мова Руської Правди і грамот до XIV. століття, але підлягає значному впливови живої народної мови що до звуків, форм і висловів. В литовсько-руських землях відбиває ся вплив язика виробленого в канцелярії литовсько-руських князів з білоруською закраскою. Особливо се замітно з кінцем XV. і в XVI. століттю (Судебник, Литовський Статут і т. ин.), а сим впливам підпадає не тільки канцелярийна, але й літературна книжна мова і то не тільки в литовсько-руських землях, але і в коронних (галицько-волинських), переймаючи білоруську закраску і польські вислови. Народна мова стала входити також переходом у духовні книги. В так званих, „Учительних євангеліях“ часто находимо переклади на народну мову виїмок із книг старого і нового завіта¹⁾ а відтак ще більше в збірниках проповідий у другій половині XVII. століття (н. пр. Голятовського і Радивилівського).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релігійних спорах не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Для того заходили ся вони виробити літературний язик на готовій книжній основі, а такою основою видавала ся їм церковно-словянщина.

Релігійна боротьба і релігійні спори, особливо після берестейського собору (1596. р.) понукували православних до щільнішого виучування церковно-словянського язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був у церковно-словянським слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але освячене слово віри, і готов був піддержувати церковно-словянський язик не тому, що він був для него зрозумілий, але задля того, що вивісшав ся понад уровень єго звичайного розуміння. Більшість суспільства змішувала ідею церковно-словянського язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Для того славний

¹⁾ До XVI. ст. відносить ся переклад „Піснї пісень“, а до тогож або троха пізнішого часу переклад Пеалтира на народну українську мову (досі в рукописі).

борець православія Іван Вишенський при кінці XVI. століття кличе: „Книги церковные все и уставы словенскимъ языкомъ не друкуйте; по литургіи же, для вырозумѣнья людского, по просту толкуйте и выкладайте“. Тим способом „простий“ себго народний язык відсунено знов на друге місце, а вибрано до релігійної боротьби готове оружє, яким видавав ся язык церковних книг.

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі.

Серед трудних обставин витворило українське суспільство в II. добі письменства просвѣту власними матеріальними жертвами українських вельмож, єрархії і церковних братств. Понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просвѣти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть пізнійшими строгими критиками. Тогочасне письменство приняло новий напрям, котрого не знали і не любили в Московщині: українська культура користувала ся самостійно новими жерелами просвѣти, а то як тодішньою грецькою наукою, так і латинською схоластикою, щоби собі здобути оружє, потрібне до боротьби.

Грецький язык займає передове місце перед латинським, церковно-словянський і книжний руський перед польським, а на се вказують вже грецькі наголовки більшости тогочасних творів, написаних церковно-словянським языком із значною примішкою української мови. Появляють ся твори майже зовсім народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і літератури проявляє ся в тісній звязи їх з народним життям у тім, що вони виходять з народного життя, черпають з него головну поживу і силу, виражають у більшій частини справи народу, єго релігійних змагань, єго різних верств. Під впливом грецько-словянських шкіл на Україні розвинули ся не лише богословські науки, але й історіографія і фільольогія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішніх українських письменників був вельми різнородний: — деякі з них визначалися глибокою наукою, інші знов були звичайними літературними робітниками, але майже у всіх проявляється виразна й ясна політична свідомість. Як глибоко учені діячі, так і дрібні письменники визначаються широтою політичних поглядів на відносини України до Польщі і на взаємні відносини різних верств українського народу. Силою народної свідомості стояли тогочасні освічені Українці високо, вище як у другій половині XVII. століття, не згадуючи вже про XVIII. ст. Найважливішим однак придбанем тогочасного письменства було вироблене книжного руського язика, язика літературного і наукового без міри ближшого до живої народної мови, як давня церковниця, при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однак зрозумілого на цілім просторі України, а навіть Білоруси. Язик сей виробився на основі білоруської мови книжної, уживаної у княжій канцелярії литовській, Литовського Статута і перекладу Біблії Скорини. Враз із Литовським Статутом, що обов'язував і на Україні, розповсюдився сей язик по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе щораз більше українських народних висловів, а церковних висловів для означення абстрактних розумінь і польських з прилюдного і державного життя. Язик сей був би неперечно скорше, як се сталося, довів до повної побіди живої народної мови, колиб не політичні обставини, про котрі нижче згадаємо.

В середині другої доби письменства проявляється перевага богословського живла над історичним у полеміці, в розвитку штучної схолястичної проповіді („казань“), в рішучій перевазі польського язика над церковно-словянським і українським. Значна більшість творів появляється в польській язичі, книжний руський язик проявляється в немногих творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвивається схлонність до віршованя і переходить опісля в манію. Схолястика щораз більше придавляє світлі і чисті впливи давньої української школи і літератури; однак у суспільній, науковій і літературній діяльності Барановича, Гізеля, Голятовського є ще багате цінного; посеред всякого схолястичного натовпу пробиває

ся ще сьвіжа думка, людське чутє, розумінє суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

8. Вплив української просьвіти на Московщину від прилуки до неї лівобічної України з Києвом.

Історичні і суспільні відносини після прилуки лівобічної України до Московщини. В 1648. році починає ся довголітна і далекоюсягла та страшна в наслідках Хмельниччина, а відтак часи після Хмельниччини (звані у народі руїною), що довели (1654 р.) до прилуки лівобережної України з Києвом до Московщини. Андрусівським договором (1667. р.) затверджено розірванє України на дві половини і стало прилучено лівобережну Україну та Київ до Московщини, а сим ослаблено звязь поодиноких земель України. Кровава Хмельниччина і слідуючі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила ся довголітною війною, ясиrom і переселенєм частини населеня в задніпрянські пусті степи. За сим господарським занепадом і політичним розділом України пішов також умовий і літературний занепад і роздвоєнє умового житя і письменства. З руїною многих міст, містечок та монастирів щезло багато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори мистецтва, щезли довголітні культурні придбаня. Правобережна Україна з Галицькою Україною втратила ту головну опору, якою з початку XVII. столітя був для неї Київ, але навіть серед тих трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина України, було там всеж таки ще місце для самодіяльности українського суспільства й українського народу. Тимчасом на лівобережній Україні що раз більше обмежувано ту самодіяльність, а протягом XVIII. ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українській народности й літературі ¹⁾.

¹⁾ Школи щезають особливо після виданої 1782. р. заборони дяко-учителям вандрувати. „чтобы не послѣдовало ни въ учителяхъ, ни въ иннигахъ какого разврата ко вреду общей пользы“ і тим усунено учителів удержуваних самим народом. До половини XVIII. ст. було на лівобережній Україні багато шкіл, а в середині XVIII. ст. їх було вже небагато.

В році 1685. підчинено київську митрополію московському патріярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселює ся з половини XVII. ст. у Московщину, де всі трудять ся для просвіти, кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури; справляють попсовані невіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царських дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перенесенє просвіти і науки на північ було тим легше для київських учених, бо вони писали, як і в Москві в тім часі, язиком витвореним на Руси на церковно-словянській основі, з якого аж від половини XVIII. століття заходом і талантом московських письменників, почавши від Ломоносова, став вироблювати ся нинішній літературний язик московський. Тим способом втратила Україна з просвітньо-наукової ниви багато робучих сил, котрі заманені блеском царського двора і визначними становищами, пособляли „обєдненню“ України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєднення улекшувала їм тодішня схолястична наука, вироблена на церковно-словянській основі. Так київські учені мимоволі в добрій вірі трудили ся для обєднення України з Московщиною і посередно причинили ся до занепащення її самоуправи.

Сему обєдненню мала пособляти що раз міцнійша централізація, котра мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра Великого після нещасливого для Мазепи полтавського бою (1709. року), починає ся систематичне змаганє до знищення самоуправи

бічній Україні 866 шкіл, а на початку XIX. ст. чернігівський архиєрей проїздом по губернії не найшов ніяких шкіл: так само щезли вони в Полтавині так, що запанувала на Україні безграмотність і темнота. Змаганє московського правительства до „єдинообразія“ довело до того, що з початком XIX. ст. заборонено ставити на Україні трибонаєсті церкви в українськїм стилі.

України й українського народу ¹⁾. З упадком політичного быту йшли Українці в московську урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і самоуправи.

9. Шкідний вплив прилуки України до Московщини на розвиток української літератури.

Сі історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві часті (1667. р.), відбили ся вельми некористно в українськім письменстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі; почали конфіскувати, а навіть палити українські книжки ²⁾, добачаючи в них західні вреси. Витворений і збогачуваний опісля московськими ученими і письменниками літературний язык, приймаючи в себе що раз більше московського народного живла, як і словарного засобу з чужоземних новочасних і старинних языків, віддаляв ся що раз більше від книжного языка на Україні XVIII. століття, а ще більше від живої мови української. Сей літературний московський язык наслідком свого державного становища з кінцем XVII. століття входить в урядове житє, в адміністрацію і висні верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим впріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московська цензура і синодальний указ ³⁾

¹⁾ В Глухові, столиці лівобічної України, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійскую колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманові (1722.); цариця Катерина II. знесла гетьманство (1764.), зруйнувала Запорозьку Січ (1775.); Україна стала провінцією Московщини, а крєпацтво затверджене царицею (1782.) віддало українських селян давній старшині козацькій, нобілітованій на „дворян“ московським урядом.

²⁾ З приказу патріяршого і царського веліли в Москві „на пожарьхъ ежечъ“ книги Ставровецького, а та сама доля постигла і ч. „Четій-Миней“ Дм. Ростовського; указом з 1690. р. патріярха Йоакима заборонено майже всі українські церковні книги т. зв. „польскіє і литовскіє печати книгъ“, а дальші видання переправлено „по великоросійской грамматицъ“.

³⁾ Київську печатню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ, не

(з 1721. року) виступають рішучо проти уживання „особаго нарѣчія“ (себ то українського язика) в письменстві і в книгах.

Українське письменство тодішнє починає отже уникати печатні, а пайзажійші твори другої половини XVII-го століття і першої половини XVIII-го століття (н. пр. Літопись Самовидця, Величка, і т. п.) остають в рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знайомих автора і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенням минувшини, наколиб були тоді побачили дневне світло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних поетик (з половини XVIII. століття) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла найти місце хіба в низших родах літератури, н. пр. в комедії.

10. Шкідний вплив урядового язика Московщини.

Злука України з Московщиною пересунула політичний осередок у Москву, а відтак у Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також верховладним не лише в московській державі, але й по часті на Україні. Тимто вплив сеї злуки міг у письменстві на Україні відбитися аж з початком XVIII. століття. З 30-тих років XVIII. століття появляє ся в книжнім руським язичі більше або менше замітна примішка московських слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковно-словянських і польських висловів і форм. В році

объявля объ оныхъ въ духовной коллегіи — въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было“. Крім того приказано всі книги з українських печатень прислати в „синодальную контору исправленія ради и согласія съ великороссійскими“ і від синоду настановлено окремого „протектора типографій“ (себ то цензора), котрий мав наглядати, щоби появляли ся лише видання, що нічим не різнять ся від „великороссійскихъ“ із заміткою: „сія книга въ конторѣ типографскоѣ изслѣдованна и по изслѣдованіи обрѣтесе въ всемъ съ великороссійскою сходна“.

1726. відкрито Академію наук в Петербурзі, а московський учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755. р.) підвалини до упорядкування літературного московського язика. Сі обставини причинили ся до того, що вплив московського язика став іменно в другій половині XVIII. ст. проникати у Київську Академію, котра тоді з Харківською Колегією і переяславською та чернігівською семінаріями служила розсадником просвіти для цілої України.

Сему пособляли багато київські митрополити, що або виховували ся на півночі, або були настановлювані зпоміж московського духовенства¹⁾. Коли ще в другій половині XVII. століття в Москві не зачіпали питання о „малоросійскомъ діалектѣ“, себ то української мови і відносили ся до неї прихильно²⁾, виступав в першій половині XVIII. століття заведена московським правительством цензура і синодальний указ³⁾ навіть виразно проти уживання „особаго нарѣчія“ (себ то української мови) в письменстві і книгах. Київські митрополити другої половини XVIII. століття намагали ся зрівняти і що до мови Київську Академію з московськими науковими інституціями. Вони звертали особливу бачність на науку московського язика, вимагали від питомців Академії, щоби на пам'ять учили ся Ломоносові оди, висилали питомців у московський університет із строгим приказом, щоби там учили ся московської мови і вимови, а по укінченню наук займали учительські місця у Києві. Установлені вже учителі по школах і бурсах мали строгий наказ учити молодіж московщини і дбати про

¹⁾ Вже за Петра В. московське духовенство домогало ся, щоби „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода“, а цариця Єлисавета наказала 1754. р., щоби св. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українців, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архиєреїв і веліла пильно наглядати, щоби вони „між простим народом не розсівали шкідливих засад“.

²⁾ Голітовський присвятив свій твір „Мессія Правдивый“ цареві Олексієви Михайловичу, а московський патріарх Адріян дозволив київському митрополитови завести нововиданий повний переклад православного ісповідання на „малоросійское нарѣчіє“.

³⁾ 1721. р.

„правильну“ (т. є. московську) вимову. Все те мусіло відбитися в письменстві на Україні. В міру розвитку літературний московський язик віддаляв ся що раз більше від української народної мови. Українці, щоби вийти в загальну струю культурного життя, були приневолені відречтися своїх питомих літературних традицій і присвоїти собі мову так званого образованого суспільства, що зложило ся після московського типу. Ті з них, що учили ся на півночі, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Україні, появляли ся з 70-тих років XVIII. століття підручні книжки для улекшенія науки московської вимови і правописи ¹⁾. Протягом XVIII. століття чимало київських вихованців переселило ся на північ, багато з них заняло місця в державній службі, чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзі і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменство на Україні.

Тим способом у другій половині XVIII. століття, особливо в лівобічній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руським язиком, на місце котрого входить московський навіть і в книгах духовного змісту.

II. Історичне письменство в XVII. і XVIII. століттю.

Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII. століття, довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя і спинили его розвиток, але мимо того видали нову галузь історичного письменства, що видобула ся тут самостійно, на основі нових обставин життя, зовсім незалежно від київського літописання. В першій половині XVII-го століття, котра видала тільки полемічних і релігійних творів, маємо лише короткі літописи з принагідними записками подій (як у горі згадана **Львівська Літопись**, крім того **Підгорецька**, **Чернігівська** і ин.). Окрім літо-

¹⁾ Видано в тій цілі також урядовий підручник для Українців „О произношеніи російскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“.

чисий мавмо спомини (мемуари) н. пр. Записки київського міщанина Боська Балики, діярій шляхтича **Євлашевського**, Русина-судовика з Новгороду, списані в XVI. столітю і т. п., з польських шляхтича **Йоакима Єрлича**, **Самуїла Твардовського**, **Коховського**, **Осьвеціма** і ин. Викликане козацькими війнами розбуджене народу витворило українське історичне письменство й окремий історичний стиль у козацьких літописях з виразною ціхою народного духа („простий стиль і наріче козацьке“, як висловив ся Величко). „Козаки писали, як каже Максимович, на боввищи збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Русі без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідніх земель. Зроблено також пробу зложити з українських і польських літописей перший учебник історії (Гізель). Козацькі літописці займають ся подіями від половини XVI. до кінця XVIII. столітя. Спершу були се короткі літописні записки з наголовком „Козацкіи кронички“, „Козацкіи літописцы“, про котрі находимо згадку в пізнійших українських істориків, н. пр. Самійла Зорки (гл. низше).

Коли в половині XVII. столітя появляють ся проби систематичного викладу української історії, а письменники в своїх творах послугують ся церковно-словянським язиком, творить мов би перехід до козацьких літописців чернігівський монах **Леонтій Боболинський**. Він написав (1699.): „Літописець сій єсть Кроника зъ разныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилу старої літописної компіляції уложена простора літопись, почавши від сотвореня світа до початку XVII. столітя, зібрана з біблїї, латинських, грецьких і польських істориків, литовських літописей, Початкової Літописи, Четь-Мінеї й ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданєм. З історії України находимо там дуже небогато, але зате важні подрібні вісти і документи.

Оповідання козацьких літописців обертають ся омоло Хмельниччини і слідуєчих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі сліди народного одушевлення тих ча-

сїє, натхнені горячою любовю рідного краю і народною свідомістю. Язик тих літописей є вельми зближений до живої народної мови з доволі значною примішкою польських а почасти і церковно-словянських висловів.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними і козацькими літописями передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних у літописи подій (відси і назва), був чоловіком єввітським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, котру годі було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, у посольствах і козацьких радах, мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важніші події свого краю, але й про політичні справи європейські. Тимто єго літопись, писана праґматичним ладом і простим викладом, з епічним спокоєм, має всі прикмети історії. Літопись Самовидця подає багато вірних подробиць до історії України і єї взаємин з иншими державами і з того огляду має первостепенне значінє. Характеристика дїєвих осіб вірна і плястична, а ціле оповіданє визначає ся предметовістю, однак літописець прихильний більше вишнім, як демократичним верствам. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницького 1648. р. аж до 1702. року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткое описаніє Малороссіи“. Самовидець пише зближенням до народної мови язиком, уживає чимало народних висловів і пословиць.

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., доведене до 1700. р., а написане 1720. р., появило ся печатно аж в половині XIX. столітя. Автор вийшов з Київської Академії, служив у Запорозьськїм війську за гетьмана Мазеви, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, а відтак на хуторі в Полтавині займав ся лі-

тературними працями. Їго „Сказаніє“ є не тільки оповіданням особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користувався не тільки всіми урядовими документами військової канцелярії й особистою знайомістю історичних подій, але й іншими жерелами, як німецька історія Пуфендорфа про Карла X., „Діяріуш“ Самійла Зорки з Волині¹⁾, поетичний твір Самійла Твардовського „Woyna domowa z kozaki i Tataru etc.“ і сучасними політичними та сатиричними віршами польськими й українськими. Величко намагався часто поетичними картинами прикрасити історичне оповідання і задля того його твір що до предметовості уступає місця Самовидцеві, хоч є безпристрастним. З кожної сторони його твору дише горяча любов України, котру називає „матка наша, мылая отчизна, отчизна наша Украинская“ і заявляє ся горячим прихильником „народа нашого козако-руського“, себ то козацтва, в котрім бачить борців „за древній вольности свої“. Рукопис украшений портретами десяти гетьманів, однак до нас не дійшла в цілості, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (а властиво Гребінка, ум. 1730. р.) є третій замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і свідуючий як і Величко. Був він судією а опісля Гадяцьким полковником, брав участь у депутації з жалобою на занепадення козацьких прав, висланий Павлом Полуботком у Петербург, де якийсь час просидів за те у в'язниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писаного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія саомытнихъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710.“ і оповідає дії України від найдавніших часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709.), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагався писати церковно-словянським язиком, але не знаючи

¹⁾ Їго „діяріуш“ загинув. Був він псарем запорожського коша за Хмельницького і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведєніяхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушъ своємъ оніе описалъ“.

его добре, часто вводить слова і форми з живої української мови. Окрім історичного оповідаця вдає ся автор у наукові розвідки про давню історію козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі **Димитрія Ростовського**, що писав свої дневні записки „Діаріушъ“ також язиком вельми зближеним до живої народної мови, не перериває ся низка історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московським літературним язиком або із значною его примішкою. Такою язиковою мішаниною писали **Стефан Лукомський** (Собраніє историческое 1770. р.), **Петро Симоновський** (Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ, (1765. р.) **Василь Губан** (Краткая лѣтопись Малая Россіи 1776. р.), **Олександр Рігельман** (Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи 1778.).

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенем імени автора, заслуговують на увагу ще **Літописні збірники**, а іменно Густинська літопись, так зваца по головній рукописи, збереженій у Густинськѣм Прилуцькѣм монастирі на Україні, з першої половини XVII. столітя (і кілька інших а також Спомини Ханенка, Маркевича й ин.).

Перехід від літописаня до критичних історичних творів представляє „**Історія Руссовъ**“.

„**Історія Руссовъ**“, приписувана білоруському архієпископови Юрієви Кониському, видана під его іменем заходом Ос. Бодянського (в Москві 1846. року), стоїть на межі між літописями і критичним писанем історії України. Ся історія, написана під кінець XVIII. столітя (імовірно около 1770. року¹⁾ зараз після занепаду самостійности України і зруйнованя Січи²⁾, (була відома на Україні в сотнях від-

¹⁾ На останку „Історіи Руссовъ“ пише автор: „въ началѣ 1769. года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣсть“ З того можна взнехити ся, що автор написав сю історію після 1769. р. бо инакше знав би, як скінчить ся турецька війна.

²⁾ Віднайдено її вперше около 1828. в бібліотечі ки. Лобанова-Ростовського.

писів, що кружляли посеред тодішнього суспільства), ви-кликала серед неї велике вражінє і мала великий вплив на многих письменників українських і московських (в. пр. на Метлинського, Гребінку, Шевченка, Ст. Руданського, на істориків Бантиш-Каменського, Миколу Маркевича, на Миколу Гоголя [Тарас Бульба], Пушкіна [поема Полтава], Рильєва [поема Войнаровський], на етноґрафа Ізмаїла Срезневського, видавця „Запорожской Старини“).

Новітні досліді вневняють, що сю Історію написав після всякої імовірности Григорій Полетика, поміщик у Полтавинні, депутат покликаний 1767. р. царцею Катериною II. до комісії для уложеня законів († 1784. в Петербурзі). Яко депутат мав Полетика боронити в комісії прав української шляхти і задля того потребував історичних доказів та певно в тій цілі написав сю Історію і деякі інші історичні твори (як Записки про Україну під польським володарством, Збірник прав і привілеїв української шляхти).

В переднім слові до „Исторіи Руссовъ“ названий вправді виразно Юрій Кониський спорудником, від якого сю Історію нібито дістав Полетика. Личність Кониського остає з дійсним спорудником Григорієм Полетикою в певній звязи, бо Кониський був учителем поетики, а опісля прєфектом і ректором Київської Академії в тім часі, коли Гр. Полетика був там перекладчиком і займав ся також історією та збиранєм історичних жерел, а з Полетикою переписував ся і був у дружних взаєминах. Григорій Полетика сам мав вельми цінну бібліотеку історичну і багато історичних рукописий (літописи Грабянки і Самовидця), котрими користував ся навіть видавець Несторової Літописи Шлецер. Ся бібліотека опісля впала у великій части жертвою пожежі, однак її старав ся доповнити син Григорія, Василь, котрий також займав ся історією України, був, як і его отець, перенятий справами української шляхти і любовю України. Василь Полетика згадує про вітця, що він бажав зобразити історію України, але ніякий такий твір не зберіг ся, тільки „Исторія Руссовъ“, котрої автором був імовірно Григорій Полетика. Передмову до сеї Історії написав імовірно Василь Полетика та приписав авторство Юрі-

єви Кониському, щоби сему творови іменем визначного владики надати тим більшої ваги.

„Історія Руссовъ“ навіяна вільнодумством під впливом сучасного вольтеріаньства (автор двічі покликуює ся на Вольтера яко автора історії Карла XII.) і виявляє нераз погляди суперечні з релігійним духом, чого не міг писати архієпископ і ся обставина промовляє за авторством Полетики, чоловіка свѣтського і вільнодумного, перенятого горячою любовю України й єї самоуправи. Твір сей починає ся від часів заселеня України слов'янськими племенами, вважає „руський“ нарід (так називає Українців) самостійним і окремішним від польського і московського, а з тим останнім він злучив ся (в переяславській угоді 1654. р.) „яко рівний з рівним і вільний з вільним“. З того становища самоуправи і незалежності українського народу зображає автор історію України і широко розводить ся про часи Хмельниччини. Вельми живо й одушевлено говорить про занепащенє самостійности України і невдачі після полтавського бою. В уста Полуботка вкладає горячу промову, котру він ніколи не виголошував до царя Петра, що знищив волю України, з великим роздратованєм говорить про кривди заподіяні народови так званою „Тайною канцелярією“ і вступає ся горячо за „давні права“ України. Докоряє різко висшнім верствам на Україні їх жадобою наживи і майна та зрадою й їм приписує також причини занепаду України і згадує про страшну нагінку на Українців задля самої „їх мови, що не вміли наломити ся до московщини“. На останку вказує на щораз більший занепад краю без виглядів на красшу будучину.

Так вільнодумна і з таким одушевленєм для самоуправи України написана історія не могла остати без великого впливу і розворушеня умів тодішньої освѣченої верстви на Україні. „Історія Руссовъ“, якнебудь некритична і перенизана ріжними видумками і подіями не згідними з дійсністю, подає нам образ рівночасного настрою посеред освѣчених Українців і стає певним доказом розвитку та поступу національної думки, любови рідного краю й єго самостійности. Вона неперечно вельми причинила ся до розбудження народної свѣдомости та змагань до осягнення волі і дала почин до відродження України і письменства,

котрим се відроджене проявило ся і до тих політичних струй, котрі проявили ся висилкою ґр. Капніста до Берліна, щоби там найти піддержку в боротьбі за самостійність України. Якнебудь отже „Історію Руссовъ“ не можна признати стійности історичного твору, то за те величезне значінє мала вона яко твір політичний, а хоч написана змосковщеною мовою, має в історії українського письменства визначне становище. Є виправді згадки, що на Україні кружляли також примірники сеї історії написані мовою зближеною до народної, однак автор головню в найбільш розповсюджених списках послуговував ся змосковщеною мовою, щоби вона найшла доступ також до міродатних кругів держави.

12. Драматичне письменство.

Вже в поганській старовині були обходи й обряди, при котрих із сьпівами і танцями приношено жертви богам або обношено також деякі усьвячені предмети. Також представлювано мітичні події, н. пр. боротьбу літа із зимою (у нас визначають ся драматичністю весняні ігрища, веснянки і гайвки — хороводи, купальні ігрища, паленє куки [жіночої — Марени або мужеської — Кострубонька], а також весільні та похоронні обряди). Однак властивий почин до драматичних вистав дало християнське богослуженє у романських і ґерманських народів. В євангельськім оповіданю великоднім про три Марії, котрі на Великдень вранці відвідують гріб Спасителя і від ангела довідують ся про воскресенє та з порученя ангела сю вість подають апостолам, лежить зарід найдавнійших духовних ігрищ. Такі духовні ігрища великодні сягають X. столітя, а біблійні теми давали їм основу. Відтак страсти Христові стали предметом вистав. Такі драматичні твори спершу написані латинською мовою, а виставлювані в церкві духовенством, були поважним снособом для поуки і побожного настрою народу. Але перегадом, вже в XIII. столітю сьміхованці і скоморохи вмішували до духовної дії також жартовливі і комічні вставки й яви, щоби розважити слухачів, бо сї духовні ігрища і діяльогі були вельми довгі і нераз скучні (так н. пр. домініканський діяльог, ви-

ставлюваний у краківським монастирі, мав більш сотні дій і тревав з черги три дні). Наслідком того духовні усунули ся від тих вистав і заборонили такі вистави по церквах і церковних подвірях (кладовищах, цвинтарах, що звичайно були коло церков¹⁾), а тоді такі вистави переносили ся на торговицю, на майдан перед широкі верстви народу і прибирали вже світські прикмети, світський світогляд і були складані народною мовою.

З занепадом рицарства з кінцем XIII. століття почало такими духовними виставами займатися міщанство, котре від рицарства перейняло плеканє ліричної поезії, а з підмогою духовенства надало тим виставам поважнішого вигляду. Особливо в страстний тиждень такі вистави відбували ся протягом кількох днів. Видно обнімало небо і землю, рай і пекло, а крім біблійних осіб виступала св. Трійця, патріярхи старого завіта, перші люди, хори ангелів, чорти і т. д. При тім вставлявано і комічні особи і дійства (інтермедії й інтерлюдії, вставки між явами) народною мовою.

Подібним способом з церковних молитов, похвал („величання“) і різдвяних обрядів і подій розвинули ся різдвяні драматичні вистави вертепні (jasełka, Kripenspiel).

Побіч духовних вистав годить ся згадати ще мясничні (запустні) ігрища, котрі відбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях і площах (венецький карнавал).

З XV. столітєм, з відродженєм класичних наук і їх впливом на житє, ученики устроювали по висших школах вистави, написані спершу латинською мовою. Так повстали шкільні драми, плекані особливо по єзуїтських школах під назвою єзуїтських комедій.

13. Початки української драми.

Початки української драми сягають другої половини XVI. століття. Згаданий в горі мораліст Іван Вишенський

¹⁾ у нас і по нині весняні ігрища, гаївки, відбувають ся коло церкви (на цвинтарі), або на сільським майдані.

докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедії і машкар“, „трудити ся в церкві не хочуть, тільки комедії строють і грають“ та помагають також на Руси „розширенню машкарського і комедійського набоженства“, полишивши давну руську простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори появили ся спершу в Західній Європі, відтам перейшли в Польщу, а відси на Україну в звичайній тоді духовній формі містерій. Назва містерія (тайна, таїнство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна викуплення людського роду, котра найшла вираз у двох подіях: у Різдві і смерті та Воскресенню Ісуса Христа. Почитанє Святих викликало окрему форму духовної драми, котрої основою були життя Святих а її змістом були особливо чуда тих Святих і для того сі драми звались міраклї (чудеса) і були схожі з духовними віршами. В духовних драмах не було іноді ніякої історичної основи, лише якась поучна, моральна гадка а на видні виступали уособлені алеґоричні розуміння (віри, надії, любови, милосердя або гордості, зазвисти, скупства) і задля того сі алеґоричні, моралізуючі духовні драми звали ся моралї (moralités). Опісля проникла в драму також і політична сатира.

Коли в духовній драмі зображувано не одну подію, а цілий ряд головних подій сьвященої історії, то така драма прибирала ціху сьвященно-історичної хроніки. З нею мають ґенетичну звязь історичні драматичні твори, котрі обрабляли події із всесвітньої або рідної історії на духовній основі. Сі головні типи містеріяльної драми розвивали ся головню поза церквою, одначе не забували історичної з нею звязи й удержували сю звязь у трех відділах містеріяльного видна: в землі, раю й адї, при чім рай призначений для зображення сьвятих місць і подій містив ся у самій церкві, а інші дві відбували ся в церковній загороді.

З містерією й її видами проявило ся в історії західно-європейського театру відродженє клясицизму, що почало ся в Італії в XIV. і XV. столітїю наслідованєм італійськими коміками комедії Терентія і Плявта, а відтак утвердило ся в Німеччинї в школах. В Німеччинї відтак поза школою почали сі комедії латинські перекладати німецькою мовою і наслідувати, а з появою реформації шкільна драма стала

виднѣм борби мѣж реформаціею і католицькою Церквою. В сій борбі видну ролю відіграв єзуїтський орден і зробив шкільну драму одним із середників ширення і скріплення католицької віри. Виставляли вони головнѣ містерії, міраклї і моралї, але вводили також символи й алегорії, а для приєднання володарів, вельмож і владик устроювали панегіричні драми (*ludi caesarei*) з великою виставностю.

В Польщі драма переходила такі степенї розвитку, як і західно-європейська драма і почала ся із драматизованих церковних обрядів та перейшла до літургійної драми і містерії, а ся знов перейшла всі переміни західно-європейської драми. Одною з найбільш повних змін що до форми містерії, являє ся діяльнѣ, що має ціху чисто збірної містерії, виставленої в краківськѣм домініканськѣм монастирі (1533. р.), що обіймає всі останні дні життя Спасителя від візду в Єрусалим. Перегородом входить у драму також комічне народне живло, що розвинулось особливно в XVI. столітїю у вставлених в містерії народних інтерлюдїях і в окремих комічних творах, н. пр. *Mieśopust* (1530. р.). Новий напрям у розвитку драми в Польщі проявляє ся з відродженєм класицизму, а представником єго являє ся Ян Кохановський у трагедії *Odprawa posłów greckich*. Представником протестантських ідей в польській драмі являє ся Миколай Рей з Нагловиц в *Castus Ioseph*. З кінцем XVI. століття почали в Польщі шкільну драму брати у свої руки Єзуїти, усунули з неї національну ціху, допустивши лише в своїх шкільних і прилюдних виставах комічні інтерлюдії в народнім дусі. Сї інтерлюдії давано не тільки по польськи, але навіть українською і білоруською мовою (гл. низше трагедію Якова Гаватовича).

Український нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго поганських ігрищ в часі Різдва, Великодня, Зелених свѣят і ин. Почавши від Нестора, всі духовні письменники згадують про „игрища между селы“ і до новіших часів жалують ся на „скомороховъ“ (штукарів), „личины“ (машкари), „игры и пѣсни бѣсовскіи“, а драматичні вистави ніколи не мали місця у східній Церкві. В Несторовім Житю св. Теодозія згадує ся, як сей свѣятитель, відвідуючи князя, застав єго окруженого спів-

цями, скоморохами¹⁾, що виправляли там веселі ігрища. Однак в XVI. століттю зрозуміли осьвічені Українці, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудження і розповсюдження релігійного життя і певних ідей. З початку XVII. століття зберіг ся „Діалогъ христіянскій, въ котромъ ся показуєть, кто єсть христіанинъ правдивый“, написаний у полемічнім тоні против унії, а у Львові 1630. р. появил ся „Хрістосъ Пасхонъ“, „Страдающий Хрістосъ“, написаний на основі грецької трагедії (приписуваної безосновно Григорію Богослову).

З тих часів походить також шкільна драма черця й учителя Ставропігійської львівської школи братської Йоаникія Волковича: „Розмышляне о муцѣ Христа Спасителя нашего, при томъ веселая радость зъ триумфального єго Воскресенія“ (у Львові 1631.) виставлена на Великдень школярами братської школи.

Такоюж страшною драмою була: „Містерія страстей Христовыхъ“.

Сі драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали ся близькими до містерій, так званими вертепними виставами, розповсюдженими в глибокій старовині в Азії, Африці й Європі, що відносять ся до Різдва Христового. Перегородом входять у вертепну драму інтермедії й інтерлюдії з народного життя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка (в польськім „szopka“), переділена на дві частини, мов би поверхи: в горішній відбувало ся дійство з сьв. історії, котре склало ся у Вєфлєємі (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королів, Іродова різня дїтий), картоновими або деревляними фігурками, котрими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч. В долішній частині видна відбували ся дїї з народного життя, з народними сьпівами, танцями, побитовими явами і т. п. (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хочуть єго затагнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. ин.). Сталою приналежністю „вертепної дїї“ був спір Ірода із Смер-

¹⁾ маємо до нинї села названі Скоморохами, з чого можна догадувати ся, що були там численні заводові сьміхованці і комедіянти.

тю, котрий кінчив ся тим, що Смерть відтяла єму голову косою, а Чорт тягнув єго тіло в пекло із словами:

„О проклятий Проде, за твої превеликі злоти
Поберу тя вь пренсподню бездну и съ кости“.

З вертепами ходили звичайно на Різдво дяки, школярі дяківських шкіл і бурсаки та устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, співали пісні, за що діставали якусь нагороду. Вертепні вистави зложили ся в західній Європі не раніше XVI. століття, а через Польщу в XVII. століттю перейшли і на Україну. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії із світського життя і комічні яви. Все те принадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. у релігійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618. році під заголовком „Tragedia albo Wizerunek Śmierci Przeświętego Jana Chrzciciela“), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицько-руського наріччя, хоч не без впливу церковно-слов'янського і польського.

В першій інтермедії штукар Клим продає господареві Стецькови kota в мішку замість лисиці і доводить до того, що обдурений Стецько розбиває свої горшки. В другій Денис з'їдає сам пиріг, на котрий були ласі три голодні, що умовились дати пиріг тому, котрому присниться ся найкрасніший сон.

Зберегли ся й інші драматичні твори польські, в котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії писані живою українською мовою і тим способом народна українська мова входила щораз більше в письменство.

Вертепні драми складали або перерабляли із шкільних драм приходські дяки з академічних недоуків з підмогою вандрівних учеників Київської Академії і подібних їй шкіл. Тим способом можна собі пояснити сю обставину, що у вертепних виставах находимо часто теми взяті з попере-

дних шкільних драм. А ся генетична звязь вертепних ви-став із шкільними драмами має особливе значінє, бо, завдяки сій звязи, вертепні драми являють ся менше біль-ше далеким відгомонам шкільної драми і творять необхідне звено в історичнім єї розвитку.

Відповідно часови і місцю свого походження і розвитку українська вертепна драма має загальні основні черти, котрі є доказом в частині походження з одного спільного жерела, в частині впливу редакції на інші драми.

Найдавнійша редакція вертепної драми по-ходить із кінця XVIII. століття з рукописного збірника пи-саного по польськи. Деякі частини єї писані вже україн-ською мовою найдено в рукописнім збірнику дяка Івана Даниловича з Гойсека або Гоцці, на Волині, де була пра-вославна колегія, відтак перемінена в уніятську, що бству-вала і в XVIII. століттю.

Гошанські учителі й ученики, проживаючи в межах Польщі, писали часто польським язиком, як н. пр. Лазар Баранович, Йоанникій Голятовський і ин. А що хлопці хо-дили з вертепом також по панських дворах, отже часто складали і вертепні драми в польським язичі, хоч первісний текст згаданої в горі драми імовірно був написаний укра-їнською мовою.

Найбільше зближений до шкільних драм Київської Академії XVIII. століття з інтерлюдіями список вертепа, ви-даний М. Маркевичем, представляє ся неначе популяри-зація шкільної драми. Складачі вертепного тексту пропу-скали із шкільних драм такі яви, котрі не відповідали ре-альній дійсности українського народного життя в певній місцевині а вводили за те нові місцеві або сучасні обста-вини. У поміщика Галагана зберіг ся також текст вертеп-ної драми в дечім відмінний (занесений там після зни-щення Січи 1775. р.), але всеж таки видно, що походить з того самого жерела.

Для прикладу наведемо тут частину монольогу Запо-рожця, зложеного силабічними віршами:

„Хоть дивись на мене; та ба, не вгадаєш;
Відкіль родом, і як зовуть, ні чичирк не знаєш!

Кому траплялось коли у степах бувати,
То той — може призвище моє угадати...
А в мене імя не одно, а єсть їх до ката, —
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
А ти — як хоч назови, — на все позволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, за те пополаю.
Тепер, бачу, на сьвітї біда,
Що мене одцурав ся рід.
Не бійсь, як був багат,
То казали — Іван брат;
А тепер, як нічого не маю,
То ніхто й не знає“. і т. д.

Яви у вертепній драмі (всіх 17) можна звести до тих точок: 1) поклін пастирів Спасителеви, 2) стріча волхвів з Іродом, поклін Христу і поворот домів, 3) приказ Ірода що до убийства всіх Вифлєємських хлопців, особливо хлопця Рахилї й 4) борба Ірода із смертю і поява чорта за єго душею.

Коли шкільну драму виперто із школи, почав ся її занепад, хоч вона дальше єстувала поза шкільними порогами. Однак її вид змінєє ся на мельодраматичний діяльог і поздоровну, драматизовану віршу, або вона приладжувала ся до маріонетного театру у вертепних виставах. Маємо з одного боку короткі діяльоги і драматизовані привітні сьвяточні вірші шкільного характеру, а з другого вертепні вистави, перероблені з давнійших шкільних драм. Оба ті роди драматичних творів були призначені для середних і низших верств українського населеня і були приладжені до народного побиту і говору та вельми розповсюднені в широких верствах народних вдоволяли їх невибагливим літературним потребам.

Сей напрям комічний тих драматичних шкільних і вертепних творів, розповсюднених по Україні з часів М. Довгалевського, котрі мали звязь із Київською Академією, вибрав Котляревський для обрібки своєї Енеїди, але підчинив її умілим взірцям і технічним формам виробленої нової літератури московської. То само можна сказати про початок нової української драми, котрої першими представниками в обсягу комедії були Котляревський з „Москалем

Чарівником“ і Василь Гоголь, батько знаменитого письменника Миколи, із своїм „Простаком“, котрих схожість можна пояснити походженням з одного жерела, бродячої поведі західно-європейського походження в московській обрібці. Обидва поети були в певних взаєминах з Київською Академією. Котляревський був учеником Переяславської семінарії, котра була філією Київської Академії, а перший видавець Енеїди Парпура й отець Василя Гоголя (а дід Миколи), Опанас, учили ся у Київській Академії. Так можна зрозуміти вплив сеї Академії на наших письменників нової доби.

Схолястична наука завела й у Київській Академії звичай, що учитель поетики обов'язаний був щорічно приготувати на мясниці і для трох маввих рекреацій ¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні рекреаційні драми) і з хвилию, коли Київ став знов осередком просвіти із своєю Академією, котру називали там нашими „Атенами“, там зосередилась також драматична творчість. Були се спершу наслідування шкільної драми польсько-єзуїтської; однак з часів Теофана Прокоповича, образованого в Римі на класичних взірцях відродження гуманізму, з початком XVIII. століття проявив ся рішучий зворот до свіжійшого і життєнішнього напрямку київської шкільної драми та зближив її до суспільного й народного життя і до вищих умових справ людства, хоч і в початкових, перших драмах Київської Академії їх творці вносили також місцеві історичні й етнографічні живла.

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу ²⁾ місце займає „Алексѣй челоуѣкъ Божій“. Сей твір оснований на легенді про св. Олексія, знаній на Україні із Житій Святих Скарби в перекладі Голятовського. Другий із збережених з XVII. століття драматичний твір „Дѣйствіе на страсти Христовы списанное“ може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бу-

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

²⁾ Лазар Баранович згадує про драму про „прекрасного Йосифа“, похожу змістом на драму Рея, однак ся драма не зберегла ся.

вало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Іменно зберегла ся з XVII. століття драма, котрої темою є новозавітне апокрифічне оповіданє так званого Нїкодемowego євангелїя про похід І. Христа по смерті до пекла і про єго збуренє. Є се зовсїм самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великій степені оригінальний, а списаний майже зовсїм чистою народною мовою, розміром українських дум. Сей твір визначає ся живим драматичним дійством. Особливо оживляє ся дійство, коли Христос приходить визволяти з пекла грішні душі, розбиває хоругвою ворота пекла і місця пекельні окроплює водою і Духом сьвятим. Драма кінчить ся комічною явою визволеня з пекла Соломона, котрий лякає чортів другим приходом Христа, а чорти самі виганяють єго з пекла, щоби не дїждати ся нової напасти. Твір сей мусїв бути вельми популярний на цілїм просторі України, коли рукопись найдено в Калушчині (в Галичині), а перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині; частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Угорської Руси аж по Кавказ.

Питомці Київської Академії походили з ріжних сторін, бували там і Галичани, що вертаючи по скінченю наук домів, приносили із собою сї драматичні твори або їх частини. Се вказує на широкі взаємини Київської Академії з ріжними околицями України не тільки в XVII., але навіть у XVIII. столітї, коли і з Галичиною взаємини не переривались.

Якнебудь у другій половині XVII. століття Україну поділено на право- і лівобережну, українське населенє обох половин жило все ще спільним житєм, мало участь у козацьких війнах XVII. століття і переселяло ся із одної частини України в другу, особливо з правобережної на лівобережну. Разом з тим, незалежно від посередництва Київської Академії, переходили з правобережної України у лівобережну також письменні пам'ятники, або діставали ся підчас козацьких війн з доби Богдана Хмельницького яко воєнна добича, або з часів заселеня лівобережної а особливо Слобідської України від половини XVII. століття виходцями з правобережної України а в части і з Галичини. Таким способом неперечно дістала ся з Галичини

у Слобідську Україну пасхальна вірша „Про збуренє пекла“.

До половини XVII. столітя віднести треба оден з найдавнійших творів драматичних, найдених у Галичині з інтерлюдію. Се містерія на Благовіщенє п. н. „**Архангелови вѣщанія Маріи**“, однак зберегла ся лише 5, 6 і 7 ява. Замітна вона не тільки тим, що дає образець містерії, але що взагалі мало маємо українських творів драматичних з XVII. столітя. Церковно-словянське живлѣ в ній досить слабе, польщини не тільки що до словні, але й звучні богато, а доволі замітне також українське народне живлѣ, як що до звучні (часта переміна **у** і **в**, повноголос: стережи, боронити), але й що до словні і форм. Після 7-мої яви поміщена інтермедія, котра відноситься ся імовірно до посередних „поважних“ яв. Інтермедія основана на анекдоті оброблюваній також у західно-європейській літературі. Являє ся Жид, покупок тхіячих шкірок і воску (воскобойник) Тараско, а до него впрошує ся Русин-сміхованець яко товариш подорожи і починає з ним спір про віру, а вважають сю віру красшою, в котрій більше сьвят. Тараско вичисляє небогата сьвят, а Русин перечисляє неділі, сьвята, вириваючи Тараскови поступенно волосє з бороди, а на останку за сьвято Всіх Сьятих вириває єму всю бороду. Тараско розводить великий лемент за бородою і відходить.

Автором сего твору обчисленого не на велике число акторів для вистави навіть у нелюдних місцевинах, був імовірно якийсь вихованець українських шкіл Могиланського типу.

До половини XVII. столітя відносять ся також прольог і епільог до драми на Рождество Христове, найдені в тім самім рукописнім збірнику, що уривки попередного твору. Прольог і епільог творять неначе би оповістку або програму драми на Рождество Христово, котрої змістом є гріхопадєнє прародичів, Різдво І. Христа, славословія ангелів і пастирів новонародженому Спасителю і поклін волхвів. Місцем вистави була неперечно церква, як се можна здогадувати ся з прольога й епільога, бо в західній Україні за прикладом сусідної Польщі з різдвя-

ним богослуженням лучено додаткові вистави також у церкві, котрі мали ціху містерій.

До містеріяльних творів в часті зачислити треба „Діалогъ о страданіи Спасителя“ (Dialogus de passione Christi) з XVII. столітя, найдений у рукописнім збірнику в селі Смерекові коло Львова. Діяльог сей, як автор зазначає, писаний „рускимъ діалектомъ“, а головний его зміст зачерпнений з євангельських оповідань і церковних пісень у страстний тиждень, однак автор мимо того умів добачити і влучно виставити деякі драматичні подробиці в психічнім настрою не тільки Спасителя, але Богоматері й ангела, що приносив Спасителеви чашу страстей.

До кінця XVII. столітя відносить ся „Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судіи справедливого Христа Спасителя“, найдена в Харківщині, а вельми схожа з недавно найденою „Успенською драмою“ Дмитрія Ростовського й его драмою п. н. „Грѣшникъ кающійся“, в котрих так само грішник виступав на видно і подібним способом піддає ся судови Божему. Різниця лише та, що Дмитрій Ростовський вибрав вихідною точкою для своїх драм передсмертний суд, а в „Розмовѣ“ зображений суд посмертний. Автором „Розмови“ був неперечно приходський свѣященик, добре ознакочлений із усіма змінами стану грішної душі, що умів промовити за нею і проти неї. Нагодою до єї написання міг послужити щорічний спомин про другий прихід Спасителя і страстний суд, котрий Церква лучить з мясопустною неділею. Язик „Розмови“ похочий на „барзо простую мову и діалектъ“, котрим написав свѣященик **С. Тимофієвич** своє учительне євангеліє в 1670. році і може бути доказом правобережного походження автора.

Більше займавим твором у напрямі вникнення науки в народне житє єсть „Бенкетъ духовный“, шкільний діяльог з кінця XVII. або початку XVIII. столітя, найдений у неповнім списку в Підгорецькім василянськім монастирі, в Галичині. Твір сей виставляли, як можна здогадувати ся з его епільога, перед якоюсь сільською „громадою“, в котрій були неграмотні люди і ледво сотий давав дітий своїх до школи, а представляли его школярі якоїсь дяківської або монастирської школи під проводом „пана-бака-

ляра“, себто дяко-учителя, яко представника сільської му-дрости, до котрого селяни звертали ся за поясненнями незрозумілих для них справ. Головна ціль сего твору була високопатріотична: спонукати селян, щоби віддавали своїх дітей до школи і тим способом підняти в гору народну просвіту.

Крім того деякі драматичні твори в формі діалогів виявляли життєві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелістичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклі).

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор зближав ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Україну черезъ Богдана Хмельницького свободившая“, написана в демократичнім вільнодумнім напрямі учителем поезики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофанови Прокоповичеві).

Автор звертає ся в своїм творі доволі різко проти козацької старшини, котра при всіх своїх самоуправних змаганнях кунулась „привлащати“ хутори біднійших і заводити крѣпацтво між поспільством. Сей голос автора тим ціннійший, що був майже самотнім у тих часах. Основою сего твору є побіда Богдана Хмельницького над Поляками. На Україні настали тоді деякі пільги (за короткого володарства Петра II.), а хоч не повернено всіх прав „для удовольствія и приласканія“ України з огляду на можливу війну з Туреччиною, то всеж таки знесено „Малоросійську Коллегію“ і позволено вибрати гетьмана, котрим став Данило Апостол. Ся зміна відбила ся корисно на шкільних драматичних творах Київської Академії. До сеї доби отже відноситься одна з замітнійших драм „Милость Божія“ Теофана Трофимовича, котрий окрім потрібного знання яко учитель поезики мав також відповідні до того часу жерела, іменно літописи Грабянки і Величка. Сі літописи подавали багатий матеріал для зображення доби Б. Хмельницького і закріплювали українське народолюбство автора („Жив Бог і не умерла козацькая матка!“ як каже автор). Автор користувався не тільки сими літописями, але

деколи зближає ся в зображеню подій навіть до історичних народних дум.

Трагікомедію „Милость Божія“ треба вважати поступом у розвитку київської шкільної драми.

Талановитим і плідним на тім полі письменником був **Митрофан Довгалецький** в 30-тих роках XVIII. століття, учитель поетики у Київській Академії. Він радить у своїй поетиці виводити на виднó особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, Запорожця і т. ин. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають вони в его інтермедіях, в котрі він вводить побитове живло навіть з суспільно-політичним відтінком.

Теофан Прокопович, учитель поетики у Київській Академії, посунув вперед шкільну драму в єї розвитку о дальший степень у своїй поетиці і в так званій трагікомедії дав взорець єї в творі п. н. „Владиміръ“, котрий є драмою в новійшій розуміню того слова, хоч ще придержує ся класичного триєдинства дій. Прокопович поручав у своїй поетиці придержувати ся Сенеки, яко взірцевого трагіка, а Плявта і Терентія яко взірцевих коміків і сам ішов слідом тих письменників, а сей вплив класичних взірців проявляє ся і в змісті его твору „Владиміръ“. Дієві лица являють ся там живими людьми, він виводить також на виднó тїнь Ярополка, наслідуючи Сенеку (що пригадує тїнь Танталя в трагедії „Тієст“). Трагікомедія „Владиміръ“ Прокоповича й его теорія драми в поетиці виложена мали сильний і довгий вплив на дальше київське драматичне письменство.

Ціль сеї драми, котрої повний наголовок „Владиміръ, славенороссійскихъ странъ князь и повелитель“, є така, щоби словянському поганьству протиставити християнство, а се останнє оправдати розумним способом та виставити яко основу справдешньої просвіти і культурних успіхів Руси. Трагікомедія закінчена хором апостола Андрея Первозванного з ангелами (привітом гетьманови Мазепі і ин.), котрий предсказав наверненє Руси до християнства, що виповнив опісля князь Володимир.

Драматичні твори „Владиміръ“ Теофана Прокоповича і „Милость Божія“ Теофана Трофимовича посу-

нули драматичну творчість вперед у напрямі ународовлення драми що до змісту і характеру. Одначе неприхильні обставини за часів дальших володарів Росії (як цариці Анни), котрі знов повернули до політики Петра І. супроти України, стали перепоною дальшому розвиткови драматичної творчости у згаданім напрямі та драматичному оброблюванню української історії. Київська шкільна драма приймає знов на себе давний духовний характер, хоч деколи і тепер наводить собі дорогу до заглиблення в змісті історичного і сучасного життя України, користуючись з одного боку успіхами західно-європейської освьіти і науки, а з другого оживленем українського життя запорожською козащиною.

До того часу відносять ся твори **Мануїла** (в чернечім чині Михайла) **Козачинського**, котрого разом з иншими вихованцями Київської Академії покликано в Сербію для устрою шкіл, де він був ректором і учителем реторики в Карловицях. З сербської історії написав він драму „Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя Уроша V. и о паденіи Сербского царства“ (1733. р.), неперечно під впливом драми „Владимірь“ і „Милость Божія“, а вернувши до Київської Академії на становище професора, написав „Образъ страстей міра сего образомъ Христа исправи ся“ з легкими натяками на історичні події України.

В драматичних творах **М. Довгалецького** (в різдвяній драмі „Комическое дѣйствіе въ честь... Христу Господу“ (1736. р.) і пасхальній під заголовком „Властотворній образъ челоуѣколюбія Божія“ і т. д. (1737. р.) представляє ся вельми коротка що до змісту і проста що до складу драма лише верхньою покришкою шкільних дій; нею закривав ся живий і займавий зміст інтерлюдій з народного життя, що являють ся вже не пародіями на простий нарід і безцільними над ним насмійшками, але реальними картинами побутовими доволі драматичними, а до того вони зложені „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“, як він сего вимагає у своїй поетиці. Тим способом, справді він творив шкільну „комедію“. Творцем інтермедій комічних був імовірно не сам Довгалецький, але ученики Академії під єго проводом,

між котрими особливо визначався гумором Сава Лебединський, козацький син, котрому Довгалевський виставив свідочество: „Magister comoediae, salis sermonisque urbanitate abundat“. Замітно, що в тих інтермедіях Литвини промовляють білоруським говором.

В тих інтерлюдіях старалися ученики Академії припорівити їх зміст до змісту драми. Подібно волхвам-звїздохотам у драмі виводять також в інтерлюдіях астронома або астрольога - Поляка, а мужикови сниться, що велика звїзда бє ся з місяцем. Як волхви приносять дари новонародженому Христу, так селяни Литвини приносять дарунок своєму панови-Полякови.

Цікава є в сій інтерлюдії що до зображення пісня, з якою козак виходить на виднє:

„Мати моя старенькая, чи ти мні раденькая
моєй молодости? (2)

Був у Турка під руками, а в Татарів з кайданами
у самої жалости (2)

Да вже правда тепера нема добра всюди

Дармо працюєм, виставляєм груди.

Бог виручив мя оттуда, а тепер місця не найду.

В дома не сидіти:

Ліси, поля спустошені, луги, сіна покошені,

Порозпускав діти. (2)

Тількож правда, що треба взирати на Бога;

Той всім єсть в добичи проста дорога.

Пойду знову на Січ, мати! пойду долі в низ шукати,

Козацкая доле! (2) і т. д.

В комічних інтерлюдіях до пасхальної драми М. Довгалевського так само приновлюєся їх зміст до пасхальних подій, як і в різдвяних інтерлюдіях. Н. пр. в першій інтерлюдії Литвин воскресає з мертвих і оповідає о тім, що видів на тім світі. В пятій відповідно до визволення праведників з ада козак визволяє мужиків з неволі. Деякі пасхальні інтерлюдії вельми схожі з українськими народними переказами й оповіданнями.

В пятій інтермедії намагаєся автор станути на історичній основі й описує бунт хлопів і козаків проти Польщі; імовірно відносить ся се до доби Б. Хмельницького,

однак згадує ся там також про роботи на каналах (над Ладогою) з часів Петра I.

Загальний а бодай переважний характер всіх інтерлюдій до драм М. Довгалецького є побутовий, сучасний. Вони обіймають не тільки лівобережну Україну під владою Московщини, але й правобережну в межах Польщі. Нераз виводить ся на видно Білорусинів (з назвою Литвин), а також циганів і Волохів з їх питомим язиком і Греків, що вказує коли вже не на Молдавію, то на російсько-подільську губернію з мішаним населенєм. Сей широкий світогляд інтерлюдій, що захоплювали широкий простір тодішньої України і Білоруси, можна вважати певним доказом, що ці інтерлюдії були збіркою роботою учеників Київської Академії, котрі там опинили ся не тільки з різних околиць України, але й із заграниці. А що ці ученики походили з різних верств народних, отже і вдатно зображали побутові картини життя дійсного і тому можна їх назвати першими українськими етнографами. Деякі картини схоплені так удатно й уміло, що й досі можуть мати стійність побутових картин. Характеристики Білорусинів, Поляків, Москалів, козаків, Жидів і т. п. згідні з народним світоглядом, хоч деколи пересадні. Деколи автори інтерлюдій підіймають ся і до політичної точки погляду і натякають на політичні взаємини козаків, Москалів і Поляків, тимто інтерлюдії в драмах Довгалецького стоять висше, як інтерлюдії в драмах відродження клясицизму — Прокоповича і Трофимовича.

Під їх впливом і після їх взірця складано й пізнійші шкільні інтерлюдії, як н. пр. в драмі учителя поетики у Київській Академії еромонаха **Георгія (Юрія) Кониського**, „О воскресеніи мертвых“ і т. п. Інтерлюдії Довгалецького мають навіть децю схожого з українським народним вертепом. Але й самі драми Довгалецького не мало важні у загальнім розвитку київської шкільної драми. Були вони зложені навмисне коротко, щоби дати більше місця комічним інтерлюдіям, чим вони стали вельми популярні поза академічними стінами, а крім того оперті були на реальній основі сьв. Письма і переданя.

Вправді після 30-тих років XVIII. столітя, за впливом учителя поетики **Теофана Прокоповича**, убогі бурсаки Київ-

ської Академії занехують вертепні вистави (студентські „міркованя“), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займатися дячки. Однак тим не перервався дальший розвиток комічних яв з народного життя, але ще більше розширився, входячи в виді інтермедій до пасхальних і рекреаційних драм. Хоч ці інтермедії не мали такої великої стійкості, однак вони в широких верствах народних популяризували справу драматичних вистав і кляли підвалини під розвиток народного театру.

Окрім пасхальних драм Довгалевського, що займають одне з перших місць у сучаснім драматичнім письменстві, згадати ще треба драму й інтермедію **Варлаама Лашевського** († 1774. р.), котрий у драмі „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ обмежуєся моралізованим і картанням личних хиб і гріхів та безвір'я. В тій цілі Лашевський намагаєся з одного боку доказати безсмертність душі чоловіка й одвічальність его в загробнім життю, з другого картати розпусту сучасних обичаїв і здержати її погрозами кар у загробнім життю, а разом піддержати праведників у їх неволі. Наслідком того вся „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ має строгий і суворий характер.

Київські учені занесли із схолястичною наукою в Москву також і шкільні драми, котрі там появляються вже з кінцем XVII., а входять у звичай з початком XVIII. століття. Два письменники, що були ученими посередниками між Україною і Московщиною, були також авторами драм, а іменно **Симеон Полоцький** написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносорѣ и о тріехъ отрочѣхъ, въ печи не сожженныхъ“, а **Димитрій Ростовський** (Туптало), що в своїй діяльності проявив стільки українського живла, написав „Успеньскую драму“ і „Грѣшникъ кающійся“.

Про зверхню звязь комедій **Симеона Полоцького** із шкільними драмами Київської Академії XVIII. століття свідчить уже сама форма і зверхня їх обрібка. Обидві комедії написані після правил київської шкільної поетики і силлябічними віршами. Однак що до внутрішнього характеру его комедій доволі різко відрізняються від українських шкільних драм. В них нема ніякої алегоричної постанови, а самі історичні личности, основані на реальній

підставі. Приписати се треба обставині, що Симеон Полоцький користувався не єзуїтськими жерелами, але польськими народними, а крім того на реалізм його творів впливало і знаомство з сучасною німецькою драматичною літературою. Треба однак признати, що й київська шкільна драма не була зовсім лишена реалізму в зображеню дівчих лиць, як се видно із занесених у Галичину і Слобідську Україну шкільних драматичних творів. Тимто реалізм С. Полоцького можна вважати природним розвитком реалізму київських шкільних драм.

Ростовський у своїх драмах шкільних відносить ся ближше до життя, виводить на видно живих людей і виявляє спочуванє для тих людей, а твори його основані на історичних документах, взятих із сьв. Письма і житєвої літератури і мають переважно вид міраклів. Інші драми, як „Комедія на Рождество Христово“, приписувані Дм. Ростовському, написав не він сам, а імовірно учителі його ростовської школи, хоч не без його почину й указок. Тимто всі драми, звязані з іменем Дм. Ростовського, мають спільний їм усім індивідуальний характер.

За царниці Єлисавети, прихильної Україні, привернено права, загарбані Петром I. і дозволено вибирати гетьмана, котрим став г-р. Кирило Розумовський, а се викликало оживленє в тогочаснім українськім письменстві, котре стало потрохи переймати ся московськими змаганнями і взірцями московського письменства. Тимто в тогочасних українських творах, отже й драматичних (трагедії, комедії і трагікомедії) відбивають ся відносини не тільки українські, але й московські.

В сих творах письменники тогочасні картають хиби релігійно-моральні і суспільні висших верств українських, котрі користують ся дарованими їм монаршими милостями для збогаченя, для обиди козаків і простого народу і для обезпеки своїх личних привілеїв, а до того переймали ся заношеними із західної Європи ложними науками і розпущою. Тимто в творах тодішних письменників щораз більше проявляє ся сатиричний напрям, до чого доставляли предмету з одного боку темнота широких народних верств, а з другого зіпсутє висшої верстви суспільства.

Се, оживлене письменства виявило ся також чисельно (всіх драм з тих часів доси найдено 11), отже на короткий час 20-літнього володарства доволі значне число.

Від половини XVIII. століття проявляє ся в українськім драматичнім письменстві вплив Московщини, що почавши з Ломоносовом щораз більше віддаляє ся від тогочасного руського язика книжного. Один з ревіційших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносових взірців, був **Юрій Кониський**, автор розповсюдненої трагікомедії „Воскресеніє мертвых“. Хоч не так різко, як Трофимович у „Милость Божія“, дорікає також Кониський козацькій старшині, що кривдить бідних людей, але велить покривдженім сподівати ся правди після страшного суду і стає по стороні покривджених. Цінною прикметою его драми є інтерлюдії, в котрих світогляд автора охоплює не тільки внутрішні, домашні відносини Українців, але й історичні їх відносини до Польків. Сі інтерлюдії писані чистою народною мовою (Литвин говорить білоруським говором) і мають звязь з інтерлюдіями Довгалецького.

Але Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносових взірців „въ важномъ и высокомъ слога“, як висловлює ся в своїй поетиці, лише пять інтерлюдій в его драмі, котрих автором мав бути „славний Танський“¹⁾, „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, (хоч і сам Кониський визначав ся гумористичним талантом), написані чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим у поетичних творах, що силлябічний розмір віршованя уступає тонічному (основаному на наголосі — ритма). Юрій Кониський наводить у своїй поетиці тонічні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб,

¹⁾ Танський був посвоячений з родиною славного опісля письменника Миколы Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого міністра Троцьинського й автора комедії „Простак“). А що вірші сих інтерлюдій вичувано на пам'ять і виголошувано, то вони стали традицією родини Танських посвояченою з Гоголями і так становлять звязь з новочасним письменством.

а у віршах XVІІІ. ст. і в Енеїді Котляревського находимо 4-стопний ямб).

Основою української драматичної поезії послужили отже, як і в цілій Європі, два живлі: церковно - обрядове і народно - побутове. З церковно - обрядового виробили ся духовні містерії, а народно-побутове живлі втворило комічні яви, звані інтермедіями та інтерлюдіями, що мало-помалу ввійшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучний уклад. Взаїмний вплив сих двох основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній частини свого змісту виводить мотиви містерій і міраклів, а в інтерлюдіях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма се наче другостепенна формація драматичного письменства.

Шкільна драма є вельми характеристичною чертою в житю української школи, а дістала ся до неї з польських єзуїтських шкіл, де їх виставляли в латинським язиці переважно з поучним напрямом. Формою вони були близькі до старинних трагедій, але зміст черпали звичайно з біблійних оповідань, з життя Святих і з благочестивих легенд; з того згляду вони зближали ся до середньовічних містерій. Велику ролю грало в них алегоричне живлі, котре проявляло ся тим, що на видно (сцену) випроваджувано всякі вчоловічення чеснот, хиб, пристрастей і ріжних абстрактних понять. Після взірців тих єзуїтських шкільних драм виставляли в Київській Академії твори духовного і поучного змісту в українським язиці.

Народне житє одначе, виражене ярко з усіма характеристичними прикметами в інтерлюдіях, перервало поважну ходу схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного життя находять відгомін у річах дієвих осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сили скрити свої почування під холодною, ученою алегорією. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми, а особливо інтерлюдії виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність у широких верствах народних і кладуть підвалину під дальший розвиток народного театру. Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних місте-

рій, що прийняли у нас форму вертепа. В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійну часть вистави, котра поступенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перше місце. Тим способом інтермедії являють ся животворним живлом, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Шкільні твори Київської Академії стали переогодом проникати поза шкільні пороги в ширші верстви, особливо в нарід, до чого чимало причиняв ся їх зміст, а в тій цілі їх упрощувано і надавано їм більше народну закраску. Таке приладжуванє й упрощуванє шкільних драм для розуміння ширших верств почали робити ще у Київській Академії самі єї ученики, складали невеличкі драматичні твори в роді деклямацій¹⁾ і діялогів, а також драматизовані привітні вірші на Різдво, Великдень й інші сьвята. Такі деклямації представляли доволі реальний і живий образ побутовий сільського тогочасного життя, а особливо образ взаємин між прихожанами і школярами дяківських шкіл. Н. пр. зложена на Волині деклямація на Великдень (1719. р.) з інтерлюдією відгравала ся на цвинтарі (себ то на церковнім подвір'ю), де збирали ся люди в трех днях Великодня, щоби поговорити і придивляти ся великодним ігрищам молодежи. Ся деклямація зложена з поздоровних віршів, в котрих також натякає ся на нужду школярів, щоби випросити тим способом якусь поміч для них. У деяких віршах навіть картають тих, що остали дома, а не прийшли в церкву, дорікають ситим скупарям, ситим міщанам і селянам, що оглядають ся „на бакаларів, як вовки половії“ або „як сови лісовії“. В сих творах виводять автори не тільки живих людей на видно, але й мерців з того сьвіта, котрі після вірувань українського народа раз в рік являють ся на землю на одень день, щоби сьвяткувати свій „мертвецький великдень“ (пор. Гр. Квітки „Мертвецький Великдень“). Однак се народне віруванє втратило в інтермедії (на 3 особи: дід, баба і чорт) своє поважне значінє й автор надав єму прикмети простаковатого жарту.

¹⁾ Декламаціями називали тоді шкільні вирази учеників у складаню драматичних творів, виконуваних ними не прилюдно, але в класі.

До того рода творів зачислити треба „Інтермедію о богачѣ и Лазарѣ“, котра визначає ся реалізмом серед нивших творів на таку тему.

Визначним представником тих привітних вірш є пасхальна вірша написана силлябічними леонинськими віршами згаданого вже Танського, а хоч вона має вид ліричної поезії, однак визначає ся драматизмом дії і тому можна її назвати драматизованою поздоровною віршею. Автор зображає в ній святкування Великодня, смерть Юди, утечу Чорта і Смерти та несмисливий вихід старозавітних праведників з ада. Зложена около 1746. р. мала вона зобразити обставини Великодня відповідно козацькому народному світоглядові і тим довести Тайну Воскресення до зрозуміння козацтва. Але опісля її перероблювано, вставлявано суспільні мотиви, а в більшій частині списків пропущено частину про смерть Юди, котра стала самостійною віршею. В однім списку додано при кінці цікаву частину звернену до Адама, що виходить із ада:

»Веди в сад усею громаду, веди, щоб селилась
Тут в покою і з тобою вічно веселилась.
Зара тая серед рая свобода засіла:
Тут тишина, вся старшина не має к їм діла;
Тут сіпуга, вийт-п'янюга вже не докучає
І в подводу тут із роду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли сільській нахали,
Подеречи, колотнечи всі уже пропали.
Зникли збори, вже позори не правлять кварталу.
Сказав Адам, що не подам людей на поталу.
Утік кураж, здирства немаж, пропали всі драчи,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі,
Погибла власть і вся на рясть вилізла голога,
Вийт не ворчить, і не стучить десятник в ворота.
...Ні вже не жури ся!
Маннаж з неба, все що треба — їж, пий, весели ся!
Райські птиці, ластовиці весело співвають,
Жайворонки, соловейки як в орґан іграють.
Всяких музик пичий язик не може сказати,
Мудрий писак і пером так не може списати,
Дай, Боже, нам, щоб сії там музики іграли.
Щоб більше нас, хоть у той час, сіпаки не брали.
Ти, Боже, бач кровавий плач і горке риданє
За тее нам покажи там вічне пануванє«.

Сей додаток зложений якимсь учеником Київської Академії з „посполитого званія“, яких було тоді там чимало, зображає лад, збережений у правобережній Україні, де ще задержали ся побори чвертьрічні („квартал“) в містах старостинських. Старости обовязані були до скарбу давати часть доходів з паданих їм королівщин, але вони здирали се з населеня. Війт був урядовою личністю, а сїпуги, сїпаки і десятники були органами старостинської власти. Вимаганє підвод і всякі „побережи і колотнечи“ були звичайними проявами селянського життя XVIII. столїтя.

Так само живо в народнім дусї зложений діяльог пастухів Свирида й Овдія на Рїздво Хр.

Всі ті й їм подібні драматичні твори подавали лише поодинокі образи суспільного і народного українського життя і не освічували его повним сьвітлом, а тільки слабо припоровляли ся до него. Але під кінець XVIII. столїтя бачимо також такі драматичні твори в українськїм народнім дусї, що являють ся вислїдом довшого, систематичного вичування народного побуту і зображають его доволї повно і вірно, хоч і з суспільного становища. Сюди зачислити треба твори сьвященника з Вишеньок у Чернігівщинї, Івана Некрашевича, й его послїдовників.

Некрашевич писав короткі розмови й яви та поздоровні драматизовані вірші українською мовою в реальних обставинах життя в припоровленю до важких его потреб. Тимто его твори є кроком вперед у порівнаню з попередніми творами того рода. Він був учеником Київської Академії, котру скінчив 1763. року, був чоловіком всестороннім і самостійним, спосібним і з повним академічним образом. Пильно придивляв ся він сїльському житю і намагав ся зобразити его в своїх творах, щоби в пастирськїм дусї впливати на се житє.

З его діяльогів і окремих яв відомі доси три: 1. „Споръ души и тѣла“; 2. „Ярмарокъ“ і 3. „Исповѣдь“, а до них можна віднести також ще 4. „Супплику або замысль на пона“. З поздоровних драматизованих его віршів маємо 5. „Письмо къ Гнѣдиньскому сьвященнику Іоану Филиповичу и къ сыну

єго Петру и къ дячку Стефану Крипѣцкому“ на Різдво Хр. Всі твори з кінця XVIII. ст.

„Спiр душі з тілом“ се віршований діяльог, зложений живо, доволі чистим язиком з незначною примішкою церковно-словянщини, ужитої особливо в закінченю в парафразі Отченашу, є чисто шкільним твором, звичайним у тодішнім українським письменстві. Тема давня, оброблювана в усіх європейських письменствах і розвита між иншим у галицькій містерії на Благовіщенє з XVII. столітя. Душа докоряє тілу, що веде її до погуби, а тіло оправдує ся і вважає душу одвічальною за грішне житє. Спiр кінчить ся появою чортів, що виганяють душу до пекла. Однак Некрашевич перевів сю тему самостійно так, що на останку душа заявляє згоду з тілом творити добрі діла, щоби наслідити царство небесне й обоє звертають ся до Бога з парафразованою молитвою Господньою.

Розмова п. н. „Ярмарок“ не має практичної ціли, а є лише побутовим образцем з життя українського селянина; однак вона має важне значінє для розвитку самого Некрашевича в народнім напрямі і стає доказом єго змагання до виученя народного життя й язика. Ярмарок написаний чистою українською мовою.

Автор виводить на виднó селян: Хвилона і Хвеська.

»Хвил. Отже да й здоров! Хвесько! Що ти ярмаркуєш.

Що добре тут продасш, або що купиєш?

Хвесь. Та мовчи, бра Хвилоне, продав свою клячу.

Хвил. А ну, бра, за що ти збув ту шкуру собачу?

Хвесь. Да оцє за повпєта і зойкнув на силу

Аделе купив собі за повпєста кобилу.

Хвил. Яж тобі давно казав не держати.

Сіна зовєім не вкуєть і стала хромати«.

Діяльог „Исповѣдь“ представляє яву з дійсного життя тодішнього приходського сьвященика. Попередники Некрашевича на приході сповідали своїх прихожан усіх разом, задаючи їм загальні питання (щось у роді протестантського покаяня), а не кожного з окрема. Некрашевич завів одиночну сповідь, що не сподобало ся прихожанам, котрі намагали ся єго усунути з приходу. Однак науками довів він їх до втихомирення і привчив до одиночної сповіди. Твір Некрашевича стає доказом, як занепало було на Укра-

її духовенство, вибирає на приходи самими прихожанами, звичайно зпоміж тих самих і тому від прихожан зовсім зависиме. Сю сторінку церковно-приходського життя розкрив Некрашевич у діяльогу: „Супліка або замышль на попа“ або „Прозба на попа слободи *Неруш* мене оть парафіянь“.

Супліка схожа вельми з Ісповідню Некрашевича і веде дальше річ про се, на чім закінчила ся Ісповідь.

В супліці або просьбі виступає 8 селян слободи »Неруш-мене« і радять ся:

»Як би там того попа гарно у шори убрати.
Тот він силоміцьки вліз в нашу парафію;
Підиж ти, яку над нами крутить веремію,
Чого наші діди і батьки не чували.
То щоб ми йому на ісповіді те елебезовали«.

Просять отже дяка написати їм просьбу до Владики, щоби віддалив сього сьвященика.

Дяк написав се, але старші і досвідні люди не радили посылати сеї просьби до Владики і справа закінчила ся могоричем, на котрий запрошено дяка.

В супліці вникнув отже Некрашевич глибше у відносини й обвиняє у релігійній невірі не тільки сам парід, але й сьвящеників давної доби, що не мали систематичного шкільного образования. Супліка став отже по стороні приходських сьвящеників нової доби, котрі намагають ся визволити від зависимости темних прихожан і утворити окремий духовний стан. Численні збережені списки супліки стають доказом, що сеї твір Некрашевича мав найбільший успіх і тому був так розповсюднений на Україні задля цікавого опису релігійно-морального стану українського народу й етнографічних подробиць, а також задля практичних указок для сільського приходського сьвященика і сатиричного зображення сільських сьвящеників давної доби.

„Письмо до Гнідинського сьвященика“ належить до поздоровних сьвяточних вірш і є виразним наслідуванням пасхальної вірші Танського, так, що повтарає навіть деякі єго вислови і звороти (тут підчеркнені) н. пр.

»Отець Іван, Петро й Степан з своїми жінками,
Просили до нас хотя на час приїхати сьвятками,

Будем гулять і зухвалить рожденного Бога,
Уже от вѣе просто до нас зроблена дорога» і т. п.

Вірші Некрапевича і деякі інші з тої доби сатиричні твори, що відносили ся не тільки до самих священиків старої доби, але й до діяльності самих архиєреїв та їх відносин до духовенства, мають сильну духовно-суспільну закраску, а коли дотеркують ся також українського селянина, то зображають его яко чисто страдальну личність. Без міри самостійним являє ся сей селянин у своїх поглядах на его окружене у вертепних виставах.

14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства.

Літературна драматична творчість, виперта із шкільних стін, переходила в суспільні і народні верстви і поступово приймала місцеву українську народну закраску. Традиційна українська штучна література, лишена сама собі, клонила ся бистро до занепаду, але в самім мнимім своїм занепаді мала вже зарід будучого відродження. Вироблені в Московщині умілим письменством форми приноровляють ся до змісту й язика українського письменства і тим способом витворює ся нова доба в українськім письменстві, се, що називаємо українським народним письменством, котрого батьком вважаємо І. Котляревського.

З занпащенєм самоуправи України й її політичного самобиту змагала московська управа також з підмогою просвіти й письменства а також Церкви до обединення української народности з верховладною народністю московською. На київську митрополію назначувано від половини XVIII. століття, правда, Українців, з роду, однак виразних прихильників московських порядків і московського язика в письменстві, а противників давних традицій Київської Академії. Крім того багато молодих Українців почало переходити тепер з Київської Академії в московські університети й академії і вони причиняли ся до розвитку московського письменства. Українці Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич і інші виступають яко письменники на московській ниві в псевдокласичнім напрямі і вносять до

московського письменства помітне українське етнографічне живло, але виявляють також іноді сильне почування в душі української народности.

Українське дворянство бажало тепер вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писаннях, а відтак і в розмові сей язик, яким послуговувало ся московське правительство, управа, освічена верства суспільства і новочасне московське письменство. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Україні на два табори, що відрізняли ся від себе переогодом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крпаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало докірливим і насмішливим висловом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Для письменних людей учебником того особого політичного звичаю т. є. доброго тону в товариськім життю була книжка з н. „Пенка ієрополітика“ дуже популярна до кінця XVIII. ст., а в перше видана в печатні Печерської Лаври у Києві 1712. р.

Сі внутрішні відносини на Україні відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій Зіновійв**, сучасник Мазени, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся життю всіх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенцій ладом силябічного віршованя XVIII. столітя, мовою зближеною до народної, з примішкою польських і церковно-словянських висловів. У сих віршах, віднайдених з початком 60-тих років XIX. столітя, починає він філософічним розумованем про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріал про сучасне життя на Україні, хоч бовид єго, з яким усе те оцінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховладній верстві суспільства, як се вказує в горі наведене єго реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В єго творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крпаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всі визначні прикмети народного характеру, але не

мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворянство, що освітою не високо вибило ся понад крепаків та не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише про свої власні користи. Такі вірші, як Климентія або Івана Некрашевича підготовляли літературні форми, котрі опісля більше уміло розвивали ся в новочаснім письменстві. В Галичині стрічаємо також подібні типи віршотворців, головню дяків, котрі окрім релігійних і моралізуючих віршів, перелицьовували коляди, а навіть Службу Божу. Тип такого дяка зобразив нам Д. Млака (Гриць родом з Коломиї).

Але поруч сего академічного віршованя і таких віршотворців, як Климентій і т. п. добувало ся жерело справдешньої народної поезії, що виявляла віру в жите і будучину народа та погляди на сучасні невідрадні відносини або сатиричними творами, або ліричними піснями про людські почування. Виринали сі твори з кругів не запаморочених академічною схоластикою і не звязаних єї правилами, а се було тим лекше, що вірша своєю формою підходила до справдешних народних творів, котрих вплив очевидно відбив ся на вірші. Творцями сих зближених до народної поезії віршів були люди близькі до народу, звичайно без шкільної освіти, з козацької або міщанської верстви, навіть з козацької старшини. Імена їх по більшій часті запропастили ся, однак зберіг ся переказ, що пісню „Ой не ходи, Грицю“ зложила **Маруся Чураївна**, а **Гетьман Мазепа** пісню „Бідна моя голівонько“ і „Всі покою щиро прягнуть“, козак **Семен Климовський** пісню „Іхав козак за Дунай“ і т. п. Богато з таких творів перейшло в нарід і стали народними піснями.

Прилука лівобічної України до могутчої держави з суплементною народністю й однаковою вірою загладжувала вправді помалу племінні ріжницї, а верховладна управа, звичаї, нова просвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всі ті обставини не були в силі об'єдинити і засиміювати українського народу з московським. Вдача і прикмети українського народу так вирізняли ся від московського, що самому наро-

дови кидала ся в очи та ріжниця ¹⁾. Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в язиці, в переказах, у народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давній культурно-історичній основі Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на крєпаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім житю з крєпаками ²⁾. Поміж осьвіченою верствою українського суспільства замість і побіч давньої академічної схолястичної осьвіти починає ширити ся помалу західно-європейська осьвіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі висшу осьвіту на університетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільнодумні погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“, віршований переклад одної новелі з Декамерона Воккація ³⁾, або сатира г-р. В. Капніста ⁴⁾ з нагоди заведення крєпацтва Катериною II.

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковинських Пилиповів, що заїздять до Галичини копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Основаценка).

³⁾ Славний італійський поет і гуморист з XIV. ст.

⁴⁾ Родина Капністів грецького роду, зукраїнічена, опісля змосковлена. Автор сатири на заведення крєпацтва на Україні з н. „Ода на рабство“ (1783.), В. г-р. Капніст, їздив яко відпоручник України до Берліна 1791. р., щоби з пруським правительством (канцлером Герцбергом) переговорювати про війну з Росією і тим способом довести до припинення самоуправи України.

Збірники „фацецій“ переходять на Україну головню через Польщу, збірники шутливих оповідань і анекдот, „апофеєгматъ“, висловів знаменитих філософів, „словесъ царей, королей, князей, воеводъ, сиклитикъ (властий) и иныхъ старѣйшинъ“ і „гадательствъ честныхъ женъ и благородныхъ дѣвъ непростыхъ“. Серед „фацецій“ багато є оповідань про хитрі жінчини (пор. тему до „Москаля-чарівника“ Котляревського або „Простака“ В. Гоголя).

Суспільство на Україні, що змагало ненастанно до привернення самоуправи, відчувало вельми важку зависимість від Московщини і тому у висших верствах українського населення політизованє не сходило з ума. Там уже процвітало також письменство з політичним пятном і настроєм, котре відносило ся до взаємин України з Польщею і Московщиною. Особливо віджили надії на самоуправу серед суспільства на Україні за володарства молодой і перенятої спершу вільнодумними західно-європейськими струями цариці Катерини. Вправді сї надії розвіяли ся, всеж таки зробленю дещо для поправки внутрішнього устрою України. В 1767. році утворено комісію, до котрої покликано також українських депутатів з правом заяви про місцеві потреби українського населеня. Однак наділенє упривілейованих верств українських правами „російського дворянства“, забір духовних дібр у користь державного скарбу і навертанє уніятів після останнього розділу Польщі на православіє змагало до повного обеднаня України з Московщиною.

Се викликало в тих часах цілий ряд політичних памфлетів і сатир. „Розмова Великороссіи съ Малороссією“ висловлює надії і домаганя українського суспільства про потреби України, „Розмова священника съ еромонахомъ“ вказує на потребу поправки положеня і просвіти білого духовенства, „Плачъ лаврскихъ монаховъ“ висловлює жалі по поводу відобраня монастирських дібр у користь державного скарбу, а „Комедія уніятівъ съ православными“, сьвященника Сави Стрілецького, котрий сам був спершу уніятюм, намагає ся сю зміну унії на православіє оправдати неуміло і грубими зворотами, однак виявляє партійну тенденційність і односторонність.

Всі ті твори, зложені в більшій часті бувшими вихованцями Київської Академії, мають метою висші справи політичного і церковно-суспільного життя України, писані в часті московщиною, в часті по польськи і зложені силлябічними віршами.

З усіх згаданих творів заслугує особлившої уваги „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, викликаний обставинами під кінець XVIII. столітя. В 1763. році українська козацька старшина виробила начерк петиції до цариці Катерини II. про поверненє Україні давних її прав і привілеїв та про потвердженє наслідного гетьманства в родині тодішнього гетьмана Кирила Розумовського. Обурена сим начерком цариця, знесла 1764. р. гетьманський уряд і постановила завести на Україні загально прийнятий у Московщині устрій державний. Мимо того й опісля не заглухли на Україні змаганя до самостійности. В 1767. році візвано українське суспільство, подібно як і інші провінції Московщини, вибрати своїх депутатів і так звану „комиссію уложенія“ (себто укладу статутів для державної управи) та дати їм інструкції або так званий „наказ“ в справі місцевих потреб і домагань і тоді українські народолюбці знов висловили домаганє поверненя давних своїх прав, вибору гетьмана і т. п. До того отже часу треба віднести сей „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, в котрім Великоросія випитує Україну про її походженє, історичну долю і заслуги для Московщини, а Україна, оповідає свою історію і вчисляє заслуги свої для московського народа і держави, що дають їй право на самоуправу.

Більшу часть сих історичних подій наведених у „Розговорі“ взяв автор з „Краткого описанія Малороссіи“ невідомого спорудника (1734. р.) з деякими доповненнями з інших жерел. Але головне змаганє автора „Розговору“ не лежить у подаваню нових подій а в укладі відомих уже і в їх освітленю. Вже само „Краткое описаніе Малороссіи“, котре є основою „Розговору“, не є вже хронікою, але систематичною короткою історією краю, а єї метою злучити козацьку добу історії України в пряму звязь з великокняжою добою. І з того висновує автор, що Україна заслугує повного признаня і справедливости від Мо-

сковщини та привернення самоуправи і рівности з Московщиною:

„Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ“.

Таким способом „Розговоръ“ є не тільки рішучою засторогою проти гноблення України і нищення єї самоуправи, але й виявою високого політичного розуміння і національної свідомости осьвіченого українського суспільства. Однак Катерина II. не вдоволила домаганням українських депутатів, з комісії нею покликаной не вишло нічого, а українська старшина, зустрінувшись з таким рішучим змаганем правительства до знищення самостійности України, вдоволила ся суспільними привілеями і вигодами та помирила ся з утратою самоуправи. Одиноким проблеском дальшого змагання до самостійности України була висилка маршалка українського дворянства г-р. В. Капніста в цвітні 1791. р. до пруського канцлера Герцберга в Берліні, „щоби виеднати поміч Прус для визволу України з московського гнобительства“. Не відомо, які предлоги подав Капніст пруському правительству, однак се певне, що Україна, подібно як за Мазепи глядала помочи у Швеції, так і тепер звернула ся до зростаючої в силу нової європейської держави, коли в тім часі Франція й Австрія мали діло з внутрішніми ворохобнями і війною. Однак між Прусами і Росією взаємини не були так заострені, щоби могло дійти до воєнної розправи і тому посланництво г-р. Капніста розвіяло ся на нічім.

Серед того суспільства появил ся і був цікавим виразом єго тогочасних поглядів і думок — **Григорій Сковорода**. Син простого козака (ур. 1722. р. в Чернухах, у Полтавинці, † 1794. р.), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав єго в Київську Академію, а звідтам дістав ся він до надворної капелі. Опісля знов вертає він у Київську Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправив ся по Європі і звідав пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познайомив ся з многими ученими. Зазнайомивши ся з ідеями західно-європейської науки і філософії, вернув Сковорода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Єму була по мисли пе-

дагогічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики й написав „Руководство о поезіи“ на основі нових поглядів. З того вийшло непорозуміння з архиєреєм і Сковорода покинув це місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправився до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свobodно передумувати свої думки і почування та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізніше бачимо його учителем поезії в Харківській Колегії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишився в Колегії; однак він того не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів.

„Пізнай себе“ — було основою його світогляду і з того виводив Сковорода правила праведного життя, а се його самопізнання проявлялося любов'ю правди й осоружністю зла. Найважливішою, найкориснішою і найвеличнійшою справою по думці Сковороди є: пізнати себе самого і відчутти в нашій тілі погребану іскру щастливості. Зарід усіх наук криєся у внутрі чоловіка. Царство Боже є внутрі нас, найпотребнійше для себе найдеш сам у собі. До тих основ звертаєся Сковорода в усіх своїх філософічно-містичних і в поетичних творах.

Колиж Катерина II. дозволила в Харківській Колегії завести додаткові класи і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики з наголовком: „Начальная дверь къ христiянскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Сей учебник пішов у рукописах по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшлися й такі, що в його учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав.

З того часу пустився він на вандрівку по Україні і став для неї справдешною „вандрівною академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки: „Нарцис —

спізнай себе" та „Книга Асхань — про самопізнанє". Се були перші єго поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по Україні, з одної хати до другої, не відріжняючи ся від народу простого ні одежею ні щоденними потребами з сопілкою у руці і торбою на плечах, та учив людей своїм власним житєм і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почував він себе в своїм кружку лише між простим народом, любив горячо єго мову, пісні і звичаї. „Освіта, каже він, повинна переходити на весь нарід, ввійти в него і засісти в серці і душі тих, що мають дізнати ся правди". Знанє й освіта повинні переходити на весь нарід, ввійти в нарід і поселитись у серці чоловіка та душі всіх тих, що мають право сказати: „і я чоловік і мені се, що людське, не є чуже". Личну моральність лучив Сковорода з громадським ладом, личні обовязки з громадськими. „Панська думка, ніби простий нарід є чорний, здаєть ся мені сьмішною". Мудрують: „простий нарід спить і нехай собі спить міцним сном". Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвеччина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхає ся, а як пробурхає ся, то й покаже ся добрим". Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле житє Сковороди, є першим протестом проти наживи виспих верств, що мали нарід за робучу худобу, проти крєпацтва, що почало тоді розвивати ся на Україні, проти принижєня селян урядовим назвищем „чорного народа".

Він перший вказав виразно на ідею національності, яко необхідну підвалину вихованя. Вихованє повинно бути народне, треба єго виробити з нашого житя, щоби знов єго повернути до нашого житя. Тимто єго значінє в історії розвитку української народної сьвідомости і народної думки є важке, бо він любив свій край і нарід. „Мати моя Малороссія і тітка моя Україна", висловлює ся він про свої відносини до народу і сего вчив він не тільки словом, але й своїм житєм.

Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій незалежній волі, та по цілком правдивому розуміню народу, котре він скрізь виявляв.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб його життя дали привід до того, що його звали звичайно українським Сократом. Як сей, так і той присвятив усе своє життя, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почування і змагання до ідеалу. Пів життя свого присвятив Сковорода на просвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї його діяльності й його впливу на суспільство було, що тодішня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до засновання Харківського університету.

Філософія Сковороди й його світогляд ще мало вивчені, бо його твори ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стільки, о скільки відносять ся вони до головної мети його філософії, до етичних його поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що свої теоретичні засади виявляли ділом та власним життям. Замітно також, що Сковорода виступав з проповіддю **ідеї національності** в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Його твори списані книжною руською мовою, але що українське дійсне життя було для него так близьке, тимто і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних його віршах, в яких він також виступав проти тогочасного ладу на Україні. Богато його псалмів і творів сьпівають лірники-сліпці, не знаючи їх творця.

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII. століття, збережені в рукописах або в пам'яті українського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея ¹⁾.

¹⁾ В Київській Академії, особливо за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, звертали бачність учеників на класичні вірші і з того часу часто перекладано або перероблювано і наслідовано твори класичних письменників н. пр. Вергілія. Такі наслідування, перероблення.

Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні. В Правобережній і Галицькій Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне жите після розриву України у Переяславській умові, а відтак в Андрусівськiм договорі. Хоч унія зближила український нарід до західно-європейської культури, однак літературній ниві не приспорила вона визначнійших творів. Та культура за далеко вже була відстала від давньої спільної основи (з XI. до XVI. столітя). Гуманізм виродив ся в псевдокласицизм, реформація не поправила церковних відносин а довела до руїни після 30-літньої війни і до різкої та пустої полеміки, а Руссо в розвідці відзначеній академічною нагородою з наголовком „Чи відроджене наук і умілостий причинило ся до відродження або поправи обичаїв“, вказав на шкоди заподіяні людству цивілізацією.

Дбалість українських владик про образованє і подвиженє духовенства. Низше українське духовенство (православне й уніятське) було убоге, темне і погорджене, бо не було відповідних інститутів для образованя і вихованя клиру. Тимто під кінець XVII. і у XVIII. столітю уніятські владики глядали ради й охорони в Апостольській Столиці і старали ся своїми письменними творами і відповідним вихованєм та образованєм клиру двигнути Церкву із занепаду. Між тими заслугує на згадку уніятський холмський єпископ **Яків Суша** (в другій половині XVII. столітя), котрий образував ся в Оломуці і Римі і живо займав ся василянськими монастирями, видав цінні для історії уніятської Церкви твори латинським язиком, а крім того також у книжнім руськiм язичі з наголовком „Наука Собо-

пародії і травестії появляли ся і в московськiм письменстві. На 20—30 літ перед Котляревським **Атанас Лобисевич** перелицював „Віргілієвих пастухів в малоросійський кобеняк“ (імовірно Висоліса), так що єго можна назвати напередовцем Котляревського. Доси однак сего твору Лобисевича не найдено.

Лобисевич учив ся в Академії в Петербурзі, служив відтак при гетьмані Розумовськiм і став полковником, а відтак виступив із служби і поселив ся на Україні, де займав ся письменством. Можливо, що своїм перелицюванєм Віргілієвих пастухів, хотів він приподобати ся гетьманови Розумовському, котрий за молоду пас вівці, а відтак обставинами був видвинений на становище гетьмана.

ровая“, в котрій дає духовенству цінні поуки що до береження обичаїв, научуваня парохіян і закладаня парохіяльних шкіл.

Побіч Суші єп. **Іннокентій Винницький**, котрий підготовив Перемиську єпархію для унії і відтак (1691. р.) злучив її з католицькою Церквою, видав між иншим „Нравоученіє“ (Етика) для читаня сьвященикам. У сїм творі вказує він на обовязки духовенства та високе достоїнство духовного стану і дає поуки сьвященикам ладом схоластичних проповідників XVII. столітя.

Замітне становище в уніятській Церкві займав **Лев Кишка**, котрий скінчив науки богословські в Римі, став опісля архимандритом Василян у Вильні, відтак володимирським єпископом, а на останку кївським митрополитом. Він довів до скликаня церковного синоду в Замостю (1620.), від котрого починає ся нова доба в розвитку уніятської Церкви. Їго обємисте рукописне „Manuale“ є спробою зібраня всего матеріялу для написаня повної історії України.

Незвичайно великі заслуги коло утвердження унії на Русі ранішш положив **Йосафат Кунцевич**. Походив із зубожілої пляхотської родини литовської, а переслідованє уніятів православними у Вильні розбудило в нїм велике одушевленє для унії з Римом. Він визначав ся аскетичним житєм і вступив до василянського монастиря сьв. Трійці у Вильні в хвилі, коли сей чин находив ся у великім занепаді. В монастирі здобув собі Кунцевич пильним читанєм основне богословське образованє і в тім часі написав розвідку „Про хрещенє сьв. Володимира“, в котрій доказує, що первісно Руська Церква була католицькою, відтак дві розвідки про духа й обовязки чернечого життя і про безженність духовних. Крім того написав катехизм, виданий в новітших часах у болгарським язичі, а також багато инших розвідок про спори між православними і католиками. З тих єго писань чимало затратило ся, однак свого часу мали вони благодатний вплив на справи Церкви. У **Йосифі Велямині Рутськім** мав він ревного помічника і почав з ним трудити ся над поправою чина сьв. Василія. Смерть Іпатія Потія (1613. р.) відкрила Кунцевичеві шлях до ширшої діяльності. Рутський, котрий перед тим став архимандритом сьв. Троїцького монастиря у Вильні, вступив по Потію

на митрополичий престіл київський, а Кунцевич обняв по нїм архимандрію у Вильні. Митрополит Рутський перевів обнову чина Василян і Кунцевич став архієпископом у Полоцку. Він завів лад і карність у своїй дієцезії, обновляв церкви, дбав про образование богословське духовенства і утвердив унію. Однак ревність его викликала проти него вороговане православних, котрі его убили (1623). Яко сьвященномученика католицької Церкви зачислено его між Сьвятих (1867. р. за папи Пія IX.).

Більш як 100 літ минуло від часу віднови унії Руської Церкви з Римом на Берестейськїм соборі, поки також львівська дієцезія вернула на лоно католицької Церкви після розділу протягом цілого XVII. століття. Аж коли єпископом львівським став вихований на дворі пізнійшого короля Собієського **Йосиф Шумлянський** і прийняв (наконе́чно 1700. року) унію з Римом, та коли (1708. року) також Ставропігійське Братство у Львові піддало ся зверхности Апостольської Столиці, зєдiniла ся з Римом вся Галицька Русь. (Остав лише Скит Манявський при православію, поки цїсар Йосиф II. не знїс сего монастиря 1785. р.). Єпископ Шумлянський полишив твори, котрі на тогочасні обставини мають доволі важне значінє, а іменно **Метрика** з поукою духовенству в переднім слові її історична **Дума** про відсїч Відня.

Окрім перших подвижників унії, **Потія і Рутського**, їх наслідники, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною осьвітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу. Міщанство не мало в рідній мові духовної поживи і польщило ся, а селянство попадало в темноту.

Окрім церковних книг на Правобережній Україні мало появляло ся таких письменських творів, котрі продовжалиб народні почини зроблені в XVI. і XVII. століттю. Василянський чин, з котрого покликувано людей на висші духовні становища, видав тоді доволі учених і письменників, однак їх твори були печатані польським або латинським язиком. **Ігнатій Кульчинський** видав цінну історію Руської Церкви (*Specimen ecclesiae Ruthenicae* в Римі 1733.), **Ігнатій Стебельський** *Dwa wielkie światła* з двома то-

мами Chronologii [в Вильні 1781—1783. р.], важне жерело до історії унії.

По скасованю ордену Єзуїтів підняли ся Василяни добровільно удержувати прилюдні школи по більших своїх монастирях на основі нової реформи едукативної комісії в Польщі. Такі школи були в Барі на Поділю, в Добромилі і в Бучачі в Галичині, в Овручі, у Володимирі і в Любарі на Волині, в Каневі й Умані на Україні, в Берестю, Вильні і т. д. У василянських школах, уладжених менше-більше на такий лад, як єзуїтські, учено по польськи і трохи по церковно-словянськи та виховувано в подібнім дусі шляхотську молодіж. Між Василянами в тих часах виступає чимало знатійших учених і письменників, але вони майже зовсім відчували ся від рідної мови.

В Галичині розвиває ся заходами Василян (печатня Почаївської Лаври) уніятське письменство духовне в книжнім руським язичі із значним впливом живої народної мови, відповідно тодішнім літературним поглядам. Хоч наука у василянських низших і висших школах відбувала ся в польській мові (відси і значний вплив її на тогочасне українське письменство), однак нарід, — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї Церкви і до богослужбового церковно-словянського язика, — отже треба було „простим язиком руським поучати“. Коло видання таких книжок трудили ся Василяни (особливо з того часу, як обняли Почаївський монастир і відновили тамошню печатню¹⁾). Тут стали виходити богословські книги для духовенства, бесіди і науки парохіяльні (**Добриловського**, котрий між іншими зложив також у нас в 60-тих роках ХІХ. ст. всюди сьпівану пісню „Дай-же, Боже, добрий час“), а особливо розповсюдненими книжками були: „Народовѣщаніє“²⁾ в 2-х

¹⁾ 1720—1725. р. Василяни мали також печатні у Вильні і в Супраслі. В супрасльським монастирі була цінна бібліотека (між іншим: список проповідий і житій Сьвятих з ХІ або навіть з Х. столітя, виданий Мікльошичем. Супрасльська Літопись і т. п.) гл. низше.

²⁾ В „Народовѣщанію“ (виданім 1778. р.) вказують Василяни виразно ціль видання сего:

„Кто хочетъ душу вѣчно спасти свою,
Нехъ той примаєтъ вѣрою живою

виданнях (наука про віру і обряди з катехитичними прикладами, поясненнями і поуками, оповіданнями і легендами) і „Богогласникъ“ (збірник набожних пісень на всі свята, покаянних пісень, і т. д.). Побіч коляд, воскресних і інших пісень, зложених книжним руським язиком, находимо там деякі пісні польські а інші знов зложені „простими словеси“, себ то живою народною мовою, котрі перейняли в нарід і до нині в народі збережені. Крім того після віршів польських духовних віршів силябічних складали Василяни духовні вірші, котрі мали великий вплив на нарід, бо сї вірші співано не тільки по церквах, але й по домах, при всяких обрядах, процесіях по полях, на відпустах і т. п. Такі вірші називано при кінці XVI в. кантами а збірники кантичками. Складали сї вірші також ученики або й дяки і розповсюджували сї твори шкільні між народом.

Низше українське духовенство (православне й уніятське) не мало відповідної освіти і вихованя. Поука єпископа Шумлянського,¹⁾ уміщена в передмові до єго Метрики²⁾, єго архирейські послання, котрих метою було

Съ церквою Рима соединеніє.

Бо на томъ висить всѣхъ насъ спасеніє“.

¹⁾ Іван Шумлянський (в монашім чині прийняв імя Йосифъ) служив у молодім віці у війську, брав участь у походах, був під проводом короля Собієського під Віднем (1683. р.), у молодих роках прийняв унію, вступив до монастиря в Крехові і став єпископом львівським, однак аж по довгих спорах і пригодах потвердив єго в усіх правах єпископських король Собієський, котрий вважав єго своїм приятелем. Він подбав про украшенє церкви св. Юра, про монастирі і світське духовенство.

²⁾ Метрика вийшла із заснованої єп. Шумлянським при св. Юрі печатні 1686. р., подає поуку про веденє метрик і про свята. В сій Метриці подав єп. Шумлянський „Нравоученіє мірскимъ єреомъ“ і зобразив незавидне положенє світського духовенства в другій половині XVII. ст. та вказав способи заради сему лиху. Сей твір, написаний народним язиком, бо більшість духовенства тодішнього не уміла церковно-словянського язика. До духовного стану допускав Шумлянський кандидатів на основі іспиту і поручав священникам тверезість яко перший обовязок. Причини невідрадного положеня духовенства бачить у невіжі і тому звизає священників, щоби образували своїх дітий. Остерігає перед забобонами і вороженням і поручає вважати на харність і приличну одежу. Твір сей націхований зрозумінєм житя, теплотою і має навіть літературну стійність поміж сучасними виданнями того роду. (Гл. I. Франко: Йосифъ Шумлянський [Кієв. Стар. 1891, т. 33. і 34.]).

пояснене значіння Замоїського собору, а також приписувана йому Дума про Віденьщину 1683 р. не лишень деякої літературної вартости, але кидають zarazом сумне сьвітло на степень осьвіти тодішнього українського духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словенсько-руського словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозумів словенський (церковно-словянський) язык, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибеллю своєї і поручених пастві его душ“. Для того молитви і відправи церковні печатали Василяни латинськими буквами побіч дословного перекладу польського. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісті, що здавна були улюбленим кормом українського простолюда і тому тим живійше їх переписувано і розповсюджувано. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, бо не уміли навіть відрізнити апокрифічних творів від канонічних і для того навіть у церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часі, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати видане названих уже двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповідання церковним язиком. Задля того ся книга стала ся популярною навіть між сільським народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнішою книгою став Богогласник, що появив ся також у пяти виданнях у XVIII. і XIX. ст. (перше 1790. в Почаєві). Се є збірник руських, а в части і польських пісень, зложених ріжними авторами, між иншими сьв. Димитрія Туптала Ростовського і Сковороди. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значінє на всім просторі української землі. Пісні там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнійші „канти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релігійної

чюезії руської, котрий можна стрінути не тільки по наших церквах, але й по міщанських і селянських хатах.

Пісні поміщені в „Богогласнику“ співвають у неділі і свята підчас перестанків у Богослуженю н. пр. між Утреню а Службою Божою, перед Вечірнею або після неї, в часі богомільних обходів або по полях, на відпустах і т. п. Сі пісні мали також метою виперти колядки свівтського змісту й інші обрядові пісні народні з останками споминів дохристиянських.

Богогласник містить пісні на Господські свята, на деякі неділі, пісні про чудотворні образи Христа, на Богородичні свята, пісні про Святих, на останку покаянні пісні, про марність світа, страшний суд і на різні потреби.

В переважній частині пісень проявляють ся сліди впливу католицької науки і західно-богословської думки, а попри то впливу християнських апокрифічних оповідань і легендарної західної літератури н. пр. в піснях про свв. Онуфрія й Йосафата Кунцевича.

Окрім пісень вийшла жива українська мова також у проповідях (**Добриловський**) і тим способом у правобережній і в Галицькій Україні злобував собі українське народне слово значіне в церкві, а відтам переходить і до нисьменьства та прилюдного житя.

Устна словесність (народна).

Твори устної (народної) словесности появили ся раніше письменних. Звичайно вже многими століттями перед початком письменства нарід мав свої пісні, казки, перекази, пословиці і т. п. Можна сказати, що устна словесність не знає початку, бо не можемо собі уявити народу, хоч би на як низкім степені розвитку, щоби не мав віри, мови, поезії і поетичних переказів.

Історичне життя українського народу відбило ся і в різnorodности его поезії так само, як відбило ся також і в язичі. Український нарід витворив далеко перед введенем християнства найбагатшу побіч Сербів у Словянщині устну словесність, поруч котрої опісля із введенем християнства почало рівнобіжно розвивати ся письменство. А хоч наші книжники не прикладали до творів устної словесности ніякої ваги і навіть осуджували їх яко богопротивні, то вони в устах народу збереглись аж до найновіших часів. В стариннім руськім письменстві, окрім немногих уривків з народних переказів і поетичних творів (як н. пр. в літописях відгомін старинних билін, в старинних полемічних творах, спомини про поганські божества й обряди), не було прямої і близької звязи з народною поезією наслідком тодішнього аскетично-релігійного напрямку. Майже одиноким „Слово о Полку“ мало свій корінь в образах народної поезії, але осьпівувало дружинне і княже життя. Таким способом давна народна поезія, давні народні перекази дійшли до нас, проживши довгі часи і прийнявши великі зміни в устній передачі народу, більше самі в собі виявляли впливу письменства, як находили в ній вираз. Аж письменники найновішої доби, почавши з XVIII. столітя, звернули бачність на твори устної словесности і стали їх запи-

сувати та виучувати, особливо в 30-тих роках XIX. століття, а користуючись їх мовою, їх справді народним духом і світоглядом, стали черпати з тої багатой животворної криниці словесної взірці і теми для своїх літературних творів. Українська література найновішої доби оперла ся на устній (народній) словесности і тому огляд українського письменства найновішої (народної) доби попереджаємо оглядом устної (народної) словесности.

Що є устна словесність? Український нарід виявляв здавна, навіть у часах доісторичних, свою умову діяльності творами ума і фантазії. Сим способом повстали такі твори словесні, поетичні і прозові, як: пісні і думи, казки, легенди, перекази, новелі, сьміховинки (анекдоти), пословиці, прислів'я, загадки і т. и. Се література „устна“ і справді „народна“, у властивім розуміню сего слова, бо витворив її сам нарід, без пера і паперу, майже незалежно від письменства й освіти, а переказуючи від покоління до покоління, зберіг до наших часів. Устна словесність складала ся і розвивала ся разом з народом від непамятних часів і творить ся ще й сьогодні на наших очах. Мала вона багато авторів, справдішних поетів, що позначали без сліду й самі не знали, що слово їх буде таке живе. Творцем пісні була звичайно якась здібніша одиниця зпоміж народу; та одиниця була неначе орґаном, відгомоном не своїх личних почувань і поглядів, але збірних, загальних поглядів і почувань народу, а всі пісні могли стати всенародними, коли нарід загально їх собі присвоїв і тим неначе освятив їх як всенародні твори, всенародне придбання. В тім розуміню можна сказати, що творцем устної словесности є сам нарід і задля того устна словесність є плодом одного світогляду, одного духа — духа народу. В устній словесности відбило ся народне життя давної доби, давний народний світогляд, народно-поетична вдача і черти народного побуту з більше як тисячлітнім досвідом народу. А хоч мало котрий з тих давних творів словесних не поспував ся, переходячи переказом від покоління до покоління, всеж таки й доси збережені твори дають нам доволі вірний і ясний образ української старовини.

1. Сьвідoctва про старинну народну українську поезію.

Староруська література зберегла лише відірвані натики про українську народну поезію, проти котрої, яко боготротивної, ненастанно виступало духовенство. Крім того відбила ся народна поезія в „Слові о Полку Ігоревім“ і в деяких місцях літописий, а мимо того народні ігрища, обряди і пісні сягають глибокої старовини. Сі сьвідoctва — се по більшій часті обжалованя, полеміки проти народних обрядів і поезії, але вони вказують на живучість народної поезії й обрядів, а бодай на останки давного поганського побуту. Одно з найдавнійших сьвідoctв про українські пісні й обряди, се згадка арабського подорожного Ібн-Фoцлана (з 921. р.) про похорони „одного із знатних Русинів“ (імовірно князя або дружинника). На кілька днів перед спаленєм мерця, одна з невірлиць, що рішила ся після звичаю на спаленє з мерцем, „сьпівала довгі пісні, в котрих прощала ся із свояками і рідними, поки умерла від ножа старухи“ (котру Ібн-Фoцлян зве „ангелом смерти“). Після того палили корабель з трупами (О погребальныхъ обычаяхъ, А. Котляревскій). — Се оповіданє арабського подорожного пригадує сьвідoctва Початкової Літописи про поганські звичаї Словян, іменно про весільні і похоронні.

В Посланію Володимира Мономаха до князя Олега (1096. р. Лавр. Літопись) находить ся згадка о „весільних піснях“ і о „жаляхъ“ (плачах) по мерці („а сноху мою послати ко мѣ, да быхъ обумѣ оплакалъ мужа ея и оны сватбы ею въ пѣсний мѣсто... пусти ю ко мѣ... да сѣ нею кончавъ слезы... и сядеть аки горлица на сушь древѣ желѣючи, и азъ утѣшу ся о Бозѣ“). В поученю новгородського архієпископа Ілїї Йоана з XII. столїтя є згадка „о колесницѣхъ“. В численних староруських памятниках є згадки про „бісовські пісні, поганські ігрища, чародїйства, обряди колядні, русальні, купальні, весільні і т. п.

Вже в XVI.—XVII. столїтю починають записувати деякі пісні, казки й інші твори усної словесности ¹⁾, але справді поважна робота в научних записях і виданях від-

¹⁾ Руська народна пісня XVI. столїтя видана Потебнею (Филолог. Записки 1877.).

буває ся в XIX. століттю і тепер¹⁾. Очевидно, що в тім багатім засобі народної поезії й обрядів збереглись лише останки колишньої цілої й обширної поганської старовини. Багато пісень і обрядів позабуто або наслідком заборон Церкви або наслідком присвоєння народами християнських основ і книжних переказів, наслідком зміни життєвих обставин. В давніх часах поганські свята злилися з деякими християнськими; в пісні, обряди і повір'я ввійшли християнські Святі, часто з легендарних книжних оповідань. Найсильніше сей вплив відбив ся в духовних стихах, в народних легендах, в заговорах, — ложних молитвах, прислів'ях і деяких обрядових піснях, н. пр. в колядках. Давні казки й епічні пісні також улягли змінам: в них відбили ся вандрівні мотиви, що переходили від народу до народу дорогою книжних перекладів або устним переказом. Ся остання

¹⁾ В літописях знаходять ся пісенні вислови, натяки на цілі пісні весільного, історичного і духовного змісту, н. пр. характеристика в кн. Святослава I. (964. р.: ни шатра имяше, нно подкладъ постилаше, а сѣдло въ головахъ" — пор. склад Слова о ІІ.), характеристика кн. Романа в Гал. Літописи (1201. р.): „прехожаше землю ихъ яко и орелъ. — храборъ бо бѣ яко и туръ... молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкія... да лучше естъ на своей землѣ костью лечи, нелѣи на чужю славу быти... пѣшь ходи, котель нося на плечеву“.

Найбагатше жерело до дослідів нар. поезії в старій добі є „Слово о Полку“. Найблизші до сучасної народної поезії місця: „Не буя соколы занесе (занесла) чрезъ поля широкая, галицы стады бѣжать къ Дону великому! Комоны ржуть за Сулою, звенить слава въ Києвъ, трубы трубятъ въ Новыградъ, стоятъ стязы въ Путувалъ; Игорь ждесть мила брата Всеволода“ і дальша мова Всеволода (не треба майже ніщо перекладати на сучасний язык народної поезії): „быти грому великому, иди дождю стрѣлами“; „а чи диво, братіє, стару помолодити? Коли соколъ въ мытѣхъ бываетъ, высоко птицъ взбиваетъ, не дасть гнѣзда своего въ обиду...“ „Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костью рускихъ сыновъ“; „полечу зегзицею по Дунаеву, омочу бобріанъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны“. „Игорь спить, Игорь бдитъ, Игорь мыслію поля мѣрить... Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти, князю Игорю не быти“ і т. п. — Крім того відбила ся українська народна поезія в літописях, в Задонщині в оповіданнях „о Мамаевомъ побоещѣ“, в котрих відбив ся не тільки вплив Слова о Полку, але й народної поезії. В „Словахъ о злыдняхъ и хмѣлѣ“ в XIV. і XV. ст. відбилися єретичні побутові пісні, а також у таких пам'ятниках, як Горе-Злощастіє в XVII. ст. і ин. Все те доказує давнину української народної поезії і збережене традиції.

дорога наводить нас на представлене про давних сьпівців, серед котрих бували і захожі — із західної Європи, а також із Сходу.

Староруська пісня і староруський обряд лучили ся все з музикою і танцями. В XII. столітю є згадка про „скомороховъ, гудцовъ, свирильцевъ“, котрих лучать з „гуслями, пѣснями и смыцами, съзываніємъ, весельемъ и глумомъ“. О таких „веселыхъ обычаяхъ“ на княжих дворах в давній Руси згадує Нестор в *Житєписи преп. Теодозія*, а ще виразнійше зображають се фрески на сходах Київського Софійського собора. В давнім „Слові про богача і бідного“ з XIII. столітя є згадка про староруського богача, котрому так як богатому панови за крѣпацтва перед сномом слуги „ноги глядять, инни по лядвіямъ тѣшатъ єго, инни гудуть, инни бають (імовірно казки) и кошуныть“. В „Зборнику“ з XIII. столітя є о много давнійша замітка з осторогою, щоби не виходити на улицу, коли „играють русальи или скомороси или пьяницы кличуть“. „Стоглавъ“ називає „скомороховъ и глумотворцевъ“ головними учасниками „мирскихъ свадебъ“ і згадує о цілих спілках, „ватагахъ скомороховъ“ по 60—100 людей. Літопись з початку XIII ст., згадує про половецьких сьпівців і половецькі пісні. Захожі сьпівці в давній Руси з заходу переносили на відворот черти української народної поезії, котрі відбились н. пр. в сагах (як Владимир і Ілія руський). В давній Руси знали також про Дитриха Бернського (Новгородська літопись). Насуває ся питанє, для кого складано в давнину пісні, казки й інші твори української народної поезії, на що скупі вісти про староруських сьпівців не дають достаточної відповіді.

Звичайно народну поезію, в супротивности до писаної, приписують збірній творчости всего народу, себто простолюды, але сей погляд вимагає исправки. Сучасна народна поезія представляє багато традиційних форм, образів і висловів. Простий нарід, розказуючи казки, сьпіваючи пісні, повторяючи заговори, загадки, пословиці, сам глядить на сі твори яко на старинні останки: так сьпівали й оповідали старці. Приглядаючись близше побутовим прикметам української народної поезії (н. пр. у величальних піснях, в декотрих казках), находимо часто виразні черти староруського побуту висших станів (князюго, боярьского, дружинного).

Отже творчість сих величальних колядок, весільних пісень і т. п. треба приписати тим заводовим сьпівцям, скоморохам і княжому та боярському оточенню. „Слово о Полку“ насуває гадку про дружинних сьпівців. Давня літопись наводить деякі „Слова“, пословиці або уривки поетичних творів, яко власність деяких визначних личностей (н. пр. прегордого Филі в Іпат. літописи так, як і „Слово о Полку“ приписує Боянови деякі пісні і присьпиви.

Однак і в давнійших часах аж до новітніх брали участь у творчості української народної поезії визначні личности з народу і відси та різнородність станова, мішаний склад української народної поезії і вплив традиційних образів та висловів на такий виключно дружинний твір, як „Слово о Полку“. В творчості української народної поезії брав участь весь нарід, всі стани, в ній відбивалися загальні справи, історичне життя народу. З розвитком освіти і розділом престолоюдя від горішніх верств спинився зріст української народної поезії, а вона розвивалася лише що до кількості, але не що до якості.

Із скупих, але точних звісток про давні українські пісні, ігри, обряди, зв'язані з поганством, можна висновувати, що українська народна поезія існувала і в доісторичній, дохристиянській добі життя українського народу. Це підтверджують спільні черти української народної поезії з поезією слов'янських і інших споріднених арийсько-європейських народів, а також спільність назв у слов'янських народів пісень, обрядів і т. п. А це споріднене дає спромогу висувати походження української народної поезії в добу походження мітів, поганської релігії і найдавніших переказів. З тої доби збереглося з української народної поезії не багато. Поруч тих народно-мітольоґічних поглядів на небесні і живлові явища в добі розвитку християнства і книжних оповідань явилися нові виображення, що зливалися з мітольоґічними або заступали їх. Відси то в обрядові пісні, у заговори, котрі спершу виявляли тільки мітольоґічні погляди, вийшли християнські черти. Міти про божества та їх поміч людям щезли майже зовсім з української народної поезії, як щезли з неї н. пр. черти давнього воєнного дружинного побуту.

Поруч мітів уже в найдавніших часах в українській народній поезії відбивалися побутові черти. В глибокій старовині між явищами побуту і мітольоґічними зображеннями була тісна звязь і взаємини, а се виявило ся в образівім поетичнім язиці, а іменно в народній поезії. Навіть пізнійшу розмірно хліборобську добу життя українського народу, в котрій застає его історія, ідеалізовано в поетичних і мітольоґічних зображеннях. Чудові пахарі, чудові золоті приналежности хліборобських робіт зберегли ся у величальних обрядових піснях.

Казки про зьвірят сягають у глибоку старовину — в добу кочовничого, пастушого і зьвіроловного життя українського народу. У весільних обрядах і піснях проявляють ся різні форми давного подружжя. Але поруч тих зображень мітів і давних форм побуту, українська народна поезія має також звязь з історією, котра, починаючи з давної доби і до значно пізнійших часів, проявляє ся в народній поезії питомими чертами.

З усіх творів української народної поезії з історією найбільш звязані билини про богатирів, котрі уступили місця пізнійшим історичним пісням і думам. В розвитку української народної поезії бачимо отже в її наслідовних формах три головні чинники: міт, побут та історію, мітольоґічне, побутове й історичне походження.

2. Заборона народної поезії.

З заведенем християнства і знищенем поганських ідолів і з забороною поганських звичаїв та обрядів звернулася заборона і проти давної народної поезії, званої „бѣсовскими пѣснями“.

Але християнство помалу проникало в широкі верстви народу; ще в сто літ після Володимира В. в самім Києві і Новгороді виступали волхви проти християнства і потягали товпу за собою. Поганство удержувало ся ще більше тайним способом і таким побутом витворило ся так зване „двоєвіре“, т. є. змішанє поганських вірувань з християнською наукою, що послужило новою основою для народно-поетичної творчости. Духовенство на Русі намагало ся

отже усунути з народного життя все те, що не відповідало церковному порядку, не розуміючи часто краси і дійсного змісту народних творів. Воно виступало проти всяких сьміхотворців, скоморохів, гусельників і тих, що сьпівають „бѣсовскія пѣсни“, віддають ся „бѣсовскимъ играмъ“, проти чародійства і всяких апокрифічних забобонів, против оплакування мерців голосіями, проти народних празників у часі церковних сьвят, коли відбувало ся, „плясаніє, скаканіє и многія богомерзкія дѣла и бѣсовскія пѣсни“, бо все те було заборонене церковними правилами. Так само були заборонені многі народні обичаї, при котрих сьпівано обрядові пісні. Такі заборони видавано і пізнійше, навіть у другій половині XVII. столітя. Нічого дивного, що такий незмінний погляд на народну поезію протягом цілої давньої доби нашої історії довів до розриву з широкими верствами народу. Благочестиві ревнителі могли обурювати ся тим, що в народних звичаях і піснях попадало ся инколи дещо неприличного, одначе вони не відчували сего, що з виїмкою дечого такого цілий засіб народної словесности був навіяний справдешньою поезією, глибоким і ніжним чувством, як се бачимо ще і в сучасних далеких відгомонах сеї старовини і що український нарід міг справедливо дорожити сею спадщиною предків, у котрій він находив собі моральну поживу і поетичну відраду навіть там, де не доходила єго ніяка инша наука.

Тож часті заборони і переслідования не досягнули вповні задуманої цілі, пісні й инші твори устної словесности не перестали жити в народі. А всеж таки серед народу, що тільки що починав духове і літературне життя, не могло се остати без впливу, що народну поезію на кілька століть виклято яко богопротивну. Наслідком сего була проява, що давня доба українського письменства мало зберегла нам поетичних пам'яток старовини, так що ми не маємо вельми цікавого сьвідощтва про історичне життя народу в єго поезії. Саме письменство давньої доби лишене оживляючого впливу сеї поетичної старовини й окрім „Слова о Полку“, частин літописних оповідань, молення Заточника, апокрифів і т. п., воно не виказує ні одного поетичного твору. Згадані отже заборони досягнули одну ціль: відняли літературі живість, багате жерело справдешньої краси, ли-

пили нападків гарних свідочів пережитої минувшини, хоч все таки не могли знищити народної поезії. Народна поезія жила далше в устах народу мимо всяких заборон, бо вона стала необхідною konieczністю народного побуту і морального життя, его естетичною потребою.

3. Вплив християнства на зміни в народній поезії.

На змішане поганьства з християнством вказували вже старинні руські письменники і називали се двоєвірем, а пізніші називали се суєвірем і вказували вплив церковної науки і староруського письменства на народний світогляд і его словесність, а іменно в народних християнських поняттях і поетичних образах вказували паїваість, деколи простаковатість, але частійше богато щирої віри і в часті якоїсь майже в повні поганської ідеалізації.

З усяких явищ староруського поганьства (богів, жертв, святаковань, ігрищ, танців, пісень, звичаїв, обрядів і т. п.), почали з заведенем християнства щезати передовсім ідоли богів, їх імена, відтак празники в їх честь, а входили нові поняття про Бога, Святих, про загробне життя, про гріхи і взаємини між ближніми і родинами та відбили ся в переказах, обрядах і поезії. Відсеіль пішло приміюванє поганських божниц, празників і обрядів дохристиянських, переміна поганських божниц у злосливі ества, демонічного характеру, проти котрих оборонцями виступають християнські Святі, далше оповідання про загробні муки і про рай, про родительське благословенє, про милосердє для бідних і старців.

Найпопулярнішими Святими стали в українськїм народї св. Юрій, Николай та Ілія, котрих особливе почитанє почало ся з XI. столїтем, а з тим злучили ся весняні і літні празники поганського походження. Сї Святі являють ся опікунами сїльських робіт і занятій. Найбільш улюбленою темою народних оповідань про Святих є оповіданє про їх ходженє по землі, по Руси, про поміч бідним. Так само розповсюднені оповідання про загробне життя, про муки, про рай, а у звязи з тим про чортів, відьом, мерців і т. п., котрі відносять ся всі до області християнської легенди. Так: входять християнські і легендарно-апокрифічні зображеня в твори устної словесности.

4. Історично - літературне значінє народної поезії.

Давнє руське письменство, що почало ся після заведеня християнства, розвивали спершу грамотії і для того воно стануло в суперечности з народними переказами, котрі видавали ся зовсім поганськими. Тимто народно-поетичні живла аж переогодом, украшені вже християнськими поглядами, мимохіть проникали уривками в літературу і не ввіли до самого кінця давної доби здобути в письменстві, так сказатиб, права горожанства. Аж в новішій добі письменства народно-поетичні твори звернули на себе увагу і викликали пильне збиранє і виучуванє.

Задля того народно - поетичні твори мають двояке історичне значінє. Передовсім є вони свідомством давної доби народного життя, давного народного світогляду і народно-поетичної творчости, на скільки се можна прослідити на основі теперішнього стану пісень, казок та інших творів устної словесности. Відтак історично-літературні дослідї виказують вплив устної словесности на сю літературу новочасну, котра спершу інстинктивно, опісля свідомо звертала ся до сих народно-поетичних творів, яко творів народу, в котрих зберіг ся поетичний вираз народного духа.

5. Місце народної устної словесности в історії літератури і черга єї творів поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку.

Твори устної словесности не були вихідною точкою літературного розвитку. Сї твори в тім виді, в яким були в IX.—X. столітї, майже зовсім шезли або наверстували ся многими новими живлами з письменної літератури церковної й иншої та з чужих устних переказів. Форма, в якій сї твори до нас дійшли, як і їх зміст, являють ся в тім виді, в яким вони зложили ся під кінець XVII. столітя. Хоч наукові дослідї признають глибоку старинність многих мотивів народної словесности, за те инші є доволі пізнї. Тексти тих творів знані нам з пізнійших записів у змінєній формі народної мови і з затратченєм многих старинних подробиць, бо на зміну тексту неперечно вплинув переогодом змінєний народний світогляд і народний побут.

З кінцем XVII. століття починають ся перші записи народної поезії, хоч дуже часто в підправленім виді, але вже таки тим зазначає ся зворот у поглядах письменників на народні твори і починає ся вплив їх на літературу. Однак пильне записуване і розсліджуване народно-поетичних творів починає ся аж у другій половині XVIII. століття. Учені й етнографи звернули з того часу пильну увагу на ці твори українського народу, устна словесність стала підвалиною, на котрій оперло ся українське письменство найновішої доби — вона єсть багатою криницею живущею, з котрої письменники черпали і довго черпати-муть взірці для своїх літературних творів. Так славний прозою Квітка-Основ'яненко, а по ній і Олекса Стороженко зачерпнули деякі свої оповідання з народних уст і приладдили до потреби письменних людей, зробили їх літературними творами. Деякі з красших оповідань Марка Вовчка і Ганни Барвінок переложеві на папір тим же ладом з невеличкими додатками. Народним анекдотам (сьміховинкам) надав Степан Руданський вельми привабливу форму в своїх гумористичних сьпівомовках. Шевченкові думи і поеми мають собі взір у народних піснях. Ритму і кольорит взяв він з народної пісні, а часто давала вона єму і готову тему. По переказу від Куліша знаємо, що Шевченко на вколішках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засвідчив він, що українська література оперлась на народну так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний. Також Кониський, П. Мирний, Нечуй-Левицький, Федькович і ин. черпали із сеї багатой криниці.

Таким способом устна словесність народна може зайняти місце в історії літератури на границі давньої і новочасної доби українського письменства, на границі означеній кінцем XVIII. ст.

6. Основи і наверстовування творів устної словесности.

Виключенє творів устної словесности народної з книжного письменства, недостача записів і перехід їх переказом з покоління на покоління довели до того, що тепер маємо

єї твори в розмірно пізній формі. На них відбилися різь-народні впливи, яким більше менше улягав весь нарід, політичні події, зміна господарського побуту, вплив Церкви, школи і грамотности, стріча з іншими народами і т. д. Хоч як велика сила народної пам'яті, всеж таки мала вона певні границі і твори народної словесности не оставали ненарушеними. Над народно-поетичними творами перейшла багатовікова історія народу з важними подіями, що доторкувалися народного життя в самій суті, а ті події не оставали без впливу на одиниці і на весь нарід. Великі події різним способом змінювали і переривали народні перекази або надавали народній мислі, чувству і фантазії новий напрям. Таке було введення християнства, татарський набіг, козащина і т. ин. Кожда нова доба історичного побуту глибоко відбивалася і на моральному стані народу і на його поезії. Такий великий переверт викликало введення християнства, а відтак витворення двоєвіря, котре підірвало старинну мітологію і витворило нову. Політичні події пізніших часів затерли пам'ять про давніх князів і т. д.

Наукові дослідження найновіших часів на полі усної словесности народної виказали, що в її основах можна добачити різні верстви, в яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинішній формі. Так неперечно слідно там верству давніх арійських переказів, далі переказів європейських, відтак верству загально-слов'янську, а на останку — українську. В обсягу української плеємної окремішности бачимо наверхствованя поганських останків і християнських поглядів; є верства, що протягом часу повстала під впливом інших народів, дорогою перенятих усних переказів або книжно-літературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже багатьох творів української словесности з подібними творами інших народів, хоч би зовсім іншого плеємного походження. Схожість появ народної поезії мимохіть насуває гадку про їх спорідненя, а спорідненя вказує на давнину походження, в чім ще більше піддержують схожі появи народної поезії з установленними вже давними чертами народної поезії давніх споріднених народів слов'янських і взагалі аріо-європейських. Таким способом у нашій народній поезії бачимо замітну живучість старовини — в обрядах, у поетичних пе-

реказах, мимо многих пережитих змін, котрі являють ся в народній поезії наверстованем і додатками.

7. Змінчивість народно-поетичних творів.

Вправді український нарід не передав нам такої гармонійної мітології, як у Греків або Римлян, але писані твори (договори з Греками, Слово о Полку, апокрифи і т. п.), а також його твори усної словесности і герої в многих творах зберегли багато мітологічних прикмет, якими нарід пояснював собі дійсні події, надаючи дійсним личностям надприродні свіства. Навіть в уривочнім виді, в яким до нас дійшла народна поезія, мимо подробиць у значній часті забутих, мимо всіх змін, яких вона дізнала, мимо наверстовання нового змісту і вислову, треба чудувати ся тій народній памяті, котра на так великім просторі українських земель, в областях значно від себе віддалених, зберегла не лише окремі черти старини, але й загальний тон, що вказує на вельми давнє жерело. Богато в народній пісні, в переказі, в повір'ю і в обряді можна сьогодні пояснити лише на основі давного світогляду мітичного. Що ці черти народного переказу й обряду не були випадковим твором значно пізнішої доби, показує ся не лише з того, що давнину їх потверджують історичні свідощтва, але й порівнянє з народними переказами інших народів вказує в них останок далекої старини.

Новітні досліді виказали, що в народних віруваннях і переказах не лише розвивав ся первісний зміст, винесений народами з давної спільної вітчизни, але творили ся нові формації або переймало ся чужий матеріял при міжнародних стрічах і зносинах, навіть книжний апокрифічний матеріял, або приладжувало ся до народного світогляду ті бродячі казки і перекази загадочного походження, вельми численно розповсюднені в середних віках між народами Сходу і Заходу.

На прикладі епосу можна бачити, що годі вважати народну поезію незмінним переказом, вірно передаваним з покоління на покоління, бо лише з певними обмеженнями можна її назвати загально народною. Загально народною, бодай у певного племені і на певній області, можна ува-

жати обрядову пісню, хоч і в обрядових піснях відбилися посторонні впливи і наверстованя. Початкова Літопись не дармо яскраво зобразила ріжпородні характери племен в області старинної Руси. Отже хоч обрядова поезія менше всего улягала случайним чужим впливам, всеж таки чимало змінила ся що до форми і змісту, і на се впливали чимало рухи і взаємні зносини народних верств, а великий переверот у початках історичної доби викликало заведене християнства.

Таким способом загальний характер народної поезії проявляє ся в безнастаннім хитаню, змінчивості, споводованій первісною ріжницею племен, з яких зложив ся український нарід. Відтак сю змінчивість викликали також історичні події, що протягом віків впливали на народне життя і з одного боку приносили новий зміст, а з другого змінювали або випирали давнє. На останку зміняв ся і текст піснї з історичними змінами язика, а сїй змінчивості пособляла і та обставина, що народно-поетичні твори не були записані і так затратила ся їх давна оригінальна форма.

8. Питоменности і форми народної поезії.

Українська народна поезія визначає ся деякими загальними питоменностями, котрі зєднують усі єї форми і мотиви і без сумніву сягають глибокої старовини. Многі з них можемо віднести до XII. ст., до „Слова о Полку“, а деякі і до давнішої доби.

Епітети є одною із найзагальніших і найвизначніших питоменностей народного поетичного язика. Епітети находимо не тільки в піснях, казках, але й у заговорах, загадках, пословицях. Епітети в народній поезії — се сталє опредїленє, майже невіддільне від того іменника, до котрого вони приложені. Так н. пр. в „Слові о Полку“: чорний ворон, сірі вовки, борзій комонь, зелена трава, чисте поле, синє море, бистра Каяла, красні дїви, золотоверхі тереми, хоробрі і молоді князї і т. п. В українській народній поезії те саме, що й у „Слові о Полку“, а крім того: степи широкі, чорна хмара і т. п. В піснях: чорний ворон, сира земля, широкий степ і т. п. Подібно і в південно-слов'янській поезії.

Тавтологія (повторюванє слів одного і тогож кореня) — так само схожа і розповсюджена в українській і слов'янській поезії — надає поетичній річі більшої сили й одушевлення. „Слово о Полку“: сьвіт сьвітлий, мости мостити, ні мислю змислити, ні думою здумати, труби трублять, розстрілювані стрілами, сьвітле і пресьвітле сонце. В українській поезії: мости мостити, думу думати, мисли мислити, дзвони дзвонили, на поміч помагає, іти.

Окрім тих зверхних черт української народної поезії визначає ся вона і внутрішніми чертами, як: паралелізм, народна символіка, старинні поетичні зображення, образи і мотиви. Вже в паралелізмі проявляють ся давні внутрішні черти, котрі опісля переходять у звичайні порівняня, висловлювані діяльною формою, 6-тим відмінком або з підмогою злучників і заперечною формою. Особливо замітний тут 6-тий відмінок у подібленя, що представляв у старовині переміну (перехід) одного предмету в другий. Буслаєв давно зазначив, що вислови „Слова о Полку“ о Всеславі — „великому хрєсови влькомъ путь прерыскаше“, або „а самъ въ ночь влькомъ рыскаше“ — відносять ся до ряду забобонних повірїй про переміни або перекидуване людей у звїрята. З Начальної Літописи знаємо, що сучасники в особі Всеслава бачили волхва (чародїя), тому можна припускати, що 6-тим відмінком висловлено не тільки уподобленє (як в „Слові о Полку“: „Боянъ растекаше ся сьрымъ влькомъ по земли“, або „Гзакъ бѣжить сьрымъ влькомъ“, „Игорь князь поскочи горностаємъ“ і т. п.), але й переміну, як у старих відречених книгах про чародїїв, котрі „летають орломъ и ястребомъ и ворономъ и дятлемъ, рыщутъ лютымъ звѣремъ, воликомъ, летають зміємъ“ (сі перекидування часто стрічаємо в народних казках і в старих книжних повістях).

Паралелізм виражений злучником (аки, будьто, що, як) представляє ріжницю від минувшини, бо в ній нема зображення про тотожність порівнюваних явищ. В „Слові о Полку“: „сами скачутъ аки сьрыи вльци; храбрая дружина рыскають аки тури ранени саблями; високо плававши, аки соколъ на вѣтрехъ ширяя ся“. В українській народній поезії: „Сестра моя рідненька, як голубонька сц-

звенька“. „Як мати плаче, наче ріка тече“, „Гарна дівчина
їде, як пава пливе“.

Заперечний паралелізм, виражений запереченем,
є улюбленим способом української народної поезії. „Слово
о Полку“: „а не сороки вьстрискоташа, — на слѣду Игоревѣ
вѣздить Гзакъ съ Кончакомъ“.

В українській пісні (Збірник Максимовича, 1834.):

— Не ясен сокіл на долині по табору гуляє,

— Не білая лебедь єшпває :

Полковник Хвилоненко похочає,

Словами промовляє :

— »Ой не вербик то шуміли, і ні галки закричали,

Тож то козаки із Ляхами пиво варить зачинали !...

— То не чорні хмари ясне сонце заступали,

Не буйні вітри в темнім лузі бушували :

Козаки Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали.

В „Слові о Полку“ форма паралелізму: „Солнце свѣтитъ
се на небесѣ, Игорьъ князь въ Руской Землѣ“. Ще Макси-
мович замітив, що такі уподоблення в українській народній
поезії розтягають ся на цілу народну пісню так, що друга
половина пісні творить уподоблене першій, н. пр.: „Хи-
лила ся вишня від верху до кореня, поклонила ся Маруся
через стіл до батенька“.

Символічні зображення, народно-поетичні пере-
носні образи, найбільше розповсюднені не тільки в україн-
ській народній поезії, але й у словянській і литовській
і тому належать до найдавніших, а старовину їх потвер-
джує „Слово о Полку“, хоч деякі образи і зображення дав-
ніші, як „Слово о Полку“. Потебня (Обьясненія малорос.
пѣс. II. стр. 436) каже, що розповсюднене в українській
народній поезії зображене про Дунай, яко ріку і море
(в думках: „саним морем — дунаєм, Максимович 1849., 28.)
відноситься до доісторичної старини. Пор. Ягіч, Дунай
в народній поезії (в горі стор. 128.).

Стрічаємо також зображення печали в образах дерев, цві-
тів, трав, що склонились, зігнули ся до землі, або в образі
взулі і т. п. В „Слові о Полку“ находимо отсі приклади:
„уныша цвѣты жалобою и древо съ тугою къ земли пре-
клонилось; ницить трава жалоцями“ і т. п.

В „Плачі Ярославни“ відомий образ „зазулі-зегзніці“.

В протиставленню зазулі соловій — співець веселости, утішитель; без соловія печаль, а соловій вістун раннього світу (в „Слові о Полку“: „соловіи веселыми пѣснями свѣтъ повѣдають“), від соловія зависимий розсвіт, без соловія нема співу птиць.

Подібно також до старовини відносять ся зображення горя і сліз розливом води або сипанем жемчуга і т. п. Се стрічаємо в „Слові о Полку“: „великыи жемчугъ сыпахуть ми на лоно“ і т. п. В піснях весільних стрічаємо щось подібного: „Ой розлий ся водице, по луку, по долині“, „Ой розплач ся, Ганулька, на роду, на племяні“ (Потебня, Объяс. малорус. пѣс. I. 1718.).

Взагалі народна лірика черпає свої символи з природи, з життя звіринного і рослинного. Сонце закрите тучами, туман, вода каламутна, похилюванє дерев або рослин, розлив води, сипанє жемчуга — все те образи, символи смутку, жалю. Особливо вода грає велику роль в народній ліриці. Вода, питє води — се символи любви, перехід через ріку — символ подружжя. Н. пр. „Тече річка невеличка, схочу — перескочу, віддай мене, моя мати, за кого я хочу“. — „Ой не ходи коло води, жовтоногий хлопче, є у мене красший тебе, дороженьку топче. Ой не ходи коло води білими ногами, є у мене красший тебе, з чорними бровами“. — „Через річеньку, через биструю, подай рученьку, подай другу“, — просить козак дівчину.

З життя звірят особливо часто образи сокола і вірла приложені до молодого козака, а образ білої лебідки означає молоду жінчину, частійше дівчину, а голуб і голубка є символом подружжя, зозуля або чайка символом сумуючої жінчини або вдовиці, н. пр. „Любили ся, кохали ся, як голубів пара“. — „Ой біда, біда, чайці небозі, що вивела дітий при битій дорозі“.

З життя рослин є калина символом молодости, дівчини, дівчої, веселости, калина з похиленими вітями — зарученої дівчини; ломити калину значить брати за муж дівчину, збирати калину, ходити по калину — глядіти любови, ходити по калиновім мості — веселити ся. Підстаріла дівчина, що не віддала ся, бажає, щоби вернули ся єї молоді літа, доганяє їх на калиновім мості і говорить до них:

„Ой здігнала літа мої на калиновім мості, ой верніте ся, верніте ся хоч на часочок в гості“. Явір навпаки є символом смутку, н. пр. „Напилась би я водиці, криниця не чи-ста; ой папало в криницю яворового листу“.

Або в іншій пісні:

„Ой збудуйте мені, хлопці, мосточок калиновий,
Ой вичистіть із криниці той лист яворовий“.

Битва представляє ся в образах грози, хліборобських робіт, пир, весіля, суду Божого. Всі ті зображення й образи находимо в „Слові о Полку“, деякі із них повторяють ся в давніших літописях і південно-словянській поезії.

Битва-гроза в „Слові о Полку“: „крававыя зори, чръныя тучи, синіи мльніи; быти грому великому, итти дождю стрѣлами съ Дону; ту ся копіємъ преламати, ту ся саблямъ потручати“. В Літописи часто порівняня: „идяху стрѣлы, аки дождь“ (Ипат. 47. 181., Лавр. 262.). „Ізза гори хмара виступає, вихожає, до Чигрина громом вигремляє; на Українську землю блискавкою блискає“ (Буслаєвъ, Очерки I. 214.).

Битва — хліборобські роботи (орка, сійба, молотьба, віяне) в „Слові о Полку“: „чръна земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровію поліяна. На Немизѣ снопы стелють головами, молотять чепы харалужными, на тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла; Немизѣ крававы брезѣ не бологомъ (добром) бяхуть посѣяны, посѣяны костьми руськихъ сыновъ“. В українській народній поезії уподобленє битви хліборобським роботам звичайно в історичних піснях і думах:

„Чорна ріля заорана,
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена“. (Максимовича Збірник).

Битва — пир, весіле, суд Божий в „Слові о Полку“: „ту кроваваго вина недоста: ту пирь докончаша храбрїи русичи; сваты попишпа, а сами полегоша за землю Руськую“.

В українських піснях звичайно уподобленє війни — бенкетови, на котрий зварили пиво; деколи доходить се до

гіперболічних розмірів: „иду я туди, де роблять на диво червонеє пиво з крови супостат, хибаж ти задумав тим пивом ушити ся, як пир той минеть ся — вернись я назад“ (Буслаєвъ, Очерки I., 213—214.).

В українській пісні говорить умираючий козак до коня:

Скажи, що я оженив ся,
Поняв собі паняночку,
В сирій землі земляночку,
Без віконць і без дверець,
Там спить козак-молодець.

Описове зображенє смерті в порівнянню з весілем, з земляночкою, з могилочкою, зеленою муравкою, при чім особливо підчеркує ся зелена трава, — визначає ся глибокою стариною і народністю, бо се вийшло з того світогляду, з котрого вийшли образи в „Слові о Полку“ при нагоді поражєня Русинів Половцями або з нагоди смерті молодого князя Ростислава.

В українських, словянських і литовських піснях повторяють ся мотиви, висловлюючі ідею неможливости 1) посів і ріст піску на камені: „Піди ти, сестро, до тихого Дунаю, возьми ти, сестро, піску у білу ручку, посій ти, сестро, на каменю: коли той буде пісок на білому камені зіхожати... тоді буду до тебе в гості прибувати“; „тоді я буду, сестро, до вас в гості прибувати, як буде на білім камені жовтий пісок ізхожати, буде синим цвѣтом процвітати“. — 2) В Літописі 985. р. „толи не будеть межю нами мира, оли камень начнет плавати, а хмель почнеть тонути“ (війна в. кн. Володимира з Болгарами).

Сі приклади виказують питомі прикмети народно-поетичного языка, котрий передавав традиційний хід мислей і спосіб вираженя. Відси відомі поетичні зображеня горя і сліз — розливом води (Потебня Обьясн. м. д. I. 17.), подруга — переходом через міст (I., 43.), весіля — рубанєм дерева (II., 482.), любови — грою на гуслях, битви — наведеними образами грози, пира і т. п. Із зложеня тих традиційних народно-поетичних образів, готових поетичних мотивів виходять нераз цілі мистецькі твори української народної поезії. Часто сі образи і мотиви додають ся до пісні без видимої звязи, яко приспівки. Взагалі сучасні

явища української народної поезії представляють зложені твори. Як казки, так і пісні складають ся нераз із злуки кількох мотивів.

9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости.

Збережені доси останки народно-поетичної творчости стають неперечним доказом великого поетичного даровання українського народу. Не тільки наші етнографи, учені і дослідники одушевляли ся незвичайною красою і поетичною стійністю творів устної словесности народної, але й чужоземці (як Ральстон¹⁾, Рамбó²⁾, Фридрих Боденштед³⁾, Вестфаль⁴⁾ і ин.), що розсліджували українську народну поезію яко посторонні судії, вельми високо цінили мистецьке і моральне достоїнство сих творів.

Знаменитий перекладник творів народної поезії східних народів, а також українського, Ф. Боденштед, признає велику стійність українській народній поезії. „Пісні українського народу, пише він, живуть з роду в рід і оповідають дітям про дії батьків. Ні в однім краю дерево народної поезії не видало таких гарних овочів, нігде не виявив ся дух народу так живо і правдиво у своїх піснях, як в Українців. Який трогачий дух суму, які глибокі справдешньо-людські почування висловлені в піснях, виспівуваних козаком на чужині. Яка ніжність злучена з мужеською силою віє з тих пісень любовних. А до того треба ще зазначити особливо статочність і чемність почування, яке в усіх проявляє ся. Між усіма українськими піснями, а є їх тисячі, нема ані одної, перед котрою потребувало б спаленіти дівоче личко. Треба справді признати, що нарід, котрий співає такі пісні і в них любить ся, не міг стати на низкім степені освіти“.

¹⁾ Англійський учений писав про українську народну поезію.

²⁾ Rambaud, французький історик.

³⁾ Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder, ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt, Stuttgart und Tübingen, 1845.

⁴⁾ Westphal Rudolf, всесторонній німецький філільог, був професором у катківськймім ліцею в Моекві 1892. р.

Великий знавець старинної грецької поезії, учений Вестфаль (у розвідці про українську народну пісню), був справді очарований українською народною поезією. „Незвичайно громадна більшість українських народних пісень, як весільних, так і похоронних і всяких інших, говорить Вестфаль, представляє таку багату невичерпану скарбону справедливої, ніжної поезії, чисто-поетичного світогляду, прибраного у високо-поетичну форму, що літературна естетика, прийнявши раз українську народну пісню в круг своїх порівнюючих дослідів, неперечно назначить їй безуслівно перше місце між народними піснями всіх народів світа. Німецька народна пісня виявляє нам також багато прегарного, сердешно і глибоко відчуваного, алеж яка вузка течія сеї пісні в порівнянню з широким потоком української народної лірики, котра не менше німецької вражає наші почування, але за те далеко перевищує її своїм незрівняним викінченем форми. Чи ж українська народна лірика не витворила собі власного, означеного канону поетичної реторики, що в результаті доводить нас до тих тропів і фігур, котрі виробила собі іскусна поетика і реторика Греків? Ледви чи можна знайти в каноні, уложенім грецькими реторами на основі їх поетичної і реторичної літератури, хоч одну фігуру, для котрої не моглиб ми подати численних прикладів з українських народних пісень. В сїм бачимо явний доказ високого поетичного дарованя українського народу. Сей парід, очевидно, із самого початку свого вствованя в усіх своїх верствах виростав посеред магічного очарованя народними піснями. Вони носять на собі неперечне п'ятю первісної старовини, хоч протягом часу вельми різнородно змінив ся їх текст. Навіть тепер ще співачки і співачки додають до старинних пісень свої імпровізації, але імовірно значний цикл пісень належить без сумніву вельми глибокій старовині, а подрібнійше влучуване, так сказати фільольогія української народної пісні, певно найде критерію для розпізнання і виділення давнішого тексту від пізнійшого. Найліпша часть українських весільних і похоронних пісень визначає ся такою давниною, що вони стоять на однім степені з найранішими творами старинно-арійської народної поезії, про які дійшли до нас вісти лише завдяки Гомерові“.

10. Народні пісні і думи.

Найбагатший відділ усної словесности творять пісні. Що до характеру їх змісту можна пісні поділити на:

1. обрядові, з мітичною основою, котрі вяжуться з порами року і припадаючими в них святами або роботами, н. пр. колядки, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, мандрівні і обжинкові пісні;

2. пісні і думи з родинного і домашнього життя, що відносять до родинних подій і обставин, н. пр. приколискові, любовні, весільні, вдовичі, сирітські, похоронні (голосіня), паньцинові і т. ин.;

3. побутові й суспільні пісні, що вяжуться з усякими заняттями суспільними, н. пр. вояцькі, рекрутські, чумацькі (сі належать властиво змістом під 2.), бурлацькі і т. ин.;

4. релігійно-моральні пісні;

5. історичні пісні і думи про історичні події й особи.

1. Обрядові пісні. Релігійні обряди були в усіх народів і нема сумніву, що і в давних часах пісня супровожала обряд, входила в обряд яко його складова часть, поясняла його, надавала йому сили. Між обрядом і піснею була внутрішня, нероздільна звязь, так що ніякий обряд не відбувавсь без відповідної пісні, якої небудь молитви, котра звертала ся до божества. Так само ігра в мімічних діях поясняла і піснею й обряд. З іграми тісно лучилися танці, хороводи, котрі нагадують „игрища между селы“ в Начальній Літописи: „схожаху ся на игрища, на плясанье и на вся бѣсовская игрища“. Поруч із тими народними іграми в старовину могли відбувати ся воєнні игрища на княжих дворах підчас бенкетів і на могилах підчас тризни (поминок). На се вказують фрески в Київсько-Софійському Соборі, згадує про них і Галицько-Волинська Літопись (1249. р.). Ігри були злучені з переодяганням (туром-биком, козою, конем і т. п.). Хороводи відбували ся і відбуваються весною і літом; зимою замість них відбували ся ігри в домах з загадуванням, вороженням, з загадками.

Такі пісні, молитви й ігри, тісно звязані з обрядом, так само уважали ненарушними як і порядок обряду. Із

заведенем християнства давний поганський обряд малопомалу тратив своє значінє, а ставав лише обичаєм, забавою, ігрищем, розвеселенєм, починала ся повільна, тиха боротьба християнства з поганським світоглядом, давнє забувало ся або уступало місця новому або змішувало ся з новим і перероблювало ся на новий лад. Як обряд тратив первісне своє значінє, ставав обичаєм, так і пісня перетворювала ся і зміняла ся. А всеж при всіх змінах в обрядах і піснях несвідомо зберегло ся доси багато споминів про давний поганський світогляд українського народу а також у писаних пам'ятниках; всеж таки первісні поганські погляди піддержували ся так званими забобонними поглядами. Сим поясняє ся живучість весільних обрядів, а також обрядів зв'язаних з хліборобством і скотарством. Збереженє обрядів, ігрищ і пісень серед хліборобського народу витиснуло на них сильне пятно хліборобське. Народні празники крім християнської прикраси одержали ще хліборобську прикрасу і через те стали ся просто народними, хоч у старовині були вони конечною приналежностю життя також висших верств староруського суспільства, почавши від князів.

Княжі і дружинні круги думали тоді про воєнні справи, про багатства, славу, могутність, коли тимчасом простолюде переняте було хліборобською роботою й її ідеалізацією. Деякі сучасні обряди (як „саджанє на коня“ у козаків, пор. давний княжий звичай) й обрядові пісні (про князя і княгиню, бояр, коляди і т. п.) представляють черти давного княжого і дружинного побиту. Сему збереженю, а в старовину також переходови в простий нарід справ висших верств, пособляло як загально-людське змаганє до висшого і більшого вдоволення, хоч би лише в уяві, так і участі вандрівних співців — особливо скоморохів¹⁾. Скоморохи являли ся цілими ватагами на народних

¹⁾ З розповсюдженєм грамотности в давній Русь посеред висших верств населєня дружинний співець поступенно став поетом-письменником (як н. пр. автор „Слова о Полку“ й інші, про яких згадують літописи). Зв'язи дружинних співців з народною поезією щораз більше ослаблюють ся, а поруч них виступають яко заводові співці-весельчаки звані скоморохами. Назву сю одні виводять з арабського маскара (через переставку скамара — шутка), інші з грецького простонарод-

празниках і весілях. Сі вандрівні заводові співіаки лудчили мотиви обрядових пісень всяких верств, при чім в окремішнім житю українського простолюда перевагу мали хліборобські справи. Крім тих ще й інші були причини, наслідком котрих народні обряди, ігрища і пісні зберегли давні черти, спільні всему людству, а ще більше аріо-европейським народам, особливож Слов'янам і українському народови, а відтак розрізнили ся, зберегли ся в одних місцевинах і околицях, а шезли в інших, як каже пословиця — „що край, то обичай“.

ного слова „σχοῖμαρχος“, що значить начальник (мистець) сьміхотворства.

Скоморохи були у Византії наслідниками грецько-римських мівів і гістріонів. Се були бродячі актори, музиканти, співці-весельчаки і т. п., що ходили громадно по містах і селах, розвеселявали населене сьмівом, танцями, ігрою на гусях, дудах, сопілках, лірах і т. п. і так зарабляли собі на прожиток. З римської держави явились вони на заході, де їх у германських сторонах звали шпільманами. На Руси явились вони доволі рано, вже в X.—XI. століттю із заходу (і відси перейшла їх назва шпільманів) і з Византії або південної Слов'янщини. Без скоморохів не відбував ся ніякий бенкет, весіле, похорони і празники. Зображення їх зберегли ся на фресках у Київсько-Софійськiм соборі або в мініятурах новгородських рукописів. У Літописи під 1015. р. говорить ся про кн. Сьвятюполка Володимировича, що він „любив пити вино з гусями“, а під 1135., що кн. Всеволод Мстиславич Новгородський „возлюбил играти и утѣшати ся“. Нестор у життєписи Преп. Теодозія Печерського згадує, що він раз, прийшовши у двір кн. Сьвятослава Ярославича, застав там „многихъ играющихъ передъ нимъ: овыхъ гуслия гласы испускающихъ, иныхъ органныя пски гласящихъ, иныхъ же музикійскіи, и тако всехъ веселящихъ ся, якоже обичай естъ передъ княземъ“. Преп. Теодозій заставши у князя таку веселість, понурив голову і спитав: „Читакъ буде і на тiмъ сьвітi?“ Се такъ вплинуло на князя, що він розпорядивъ застанавляти гру, якъ буде Теодозій у дворі. — Кирило Турівський осуджує також „плясаніє, еже на пиру и въ навечерницахъ“.

Скоморохи, котрі були гусельниками-музикантами, співіаками, поетами-співцями давнихъ дiй, але також весельчаками, були улюбленимъ явищемъ на Руси, а на дворахъ князів мали окреме приміщення „скомороше“. Численні села до нині ествуючі в Галичині з назвою Скоморохи (відси назвище Скоморовський) стають доказомъ значного розповсюдження сихъ вандрівнихъ співцівъ, а такъ само між селянами можна доволі часто подибати навіть назвища Шпільман. В XVII. ст. починає ся занепад скоморохів, бо з того часу почали їх переслiдувати московські царі (н. пр. Олексій Михайлович).

Колиж розглянемо обопільні взаємини між сучасними обрядами, іграми і піснями, то побачимо, що лише не многі обряди тісно зв'язані з відповідними піснями й іграми, а більшість уже значно розрізнила ся. Досить вказати, що навіть весільні пісні, найбільше ще злучені з весільними обрядами, змішали ся з весняними і хороводними піснями. Поміж дитячі пісні й ігри вийшло багато обрядових (н. пр. коляди, купальні пісні і т. п.). Н. пр. пісні й обрядові ігри про Кострубонька (просо сїяти, водити козу, звиванє вінців, „володарь—володар“) стали дитячими іграми й піснями. І тому дитячі пісні й ігри мають велике значінє для вивчення української старовини, на що вказав вже А. С. Хомяков. Досить пригадати дитячі ігри („Муравлі, муравлі, беріть подушки, Татари йдуть“ — коли діти розкопають муравлиско).

Крім дитячих пісень та ігр багато обрядових пісень перейшло в хороводні і так звані родинні, побутові.

За змішанєм обрядів, обрядових пісень та ігр слідувало їх забутє, а із забутєм пісень і обрядів також їх поєнанє, перекручуванє.

На Русі не ввіли релігійні поганські віруваня наших предків зложити ся в мітольоґічну систему так означену, як у старинних Греків і Римлян. А всеж таки маємо доволі значні останки поганської старовини в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу, а все те належить до царини так званої мітольоґії. Крім того і старинні пам'ятники українського письменства дають деякі свідоща про поганські божества руських Словян, про приношені їм жертви, молитви, вказують на деякі обряди, н. пр. весільні і похоронні яко останки поганської старовини, але не подають родоводу богів, їх культу і світогляду руських поган. Сучасні повіря, обряди і поетичні твори народні не знають уже поганських богів, але зате подають багато повірій про такі єства, як домовики, лісовики, русалки, також такі уособленя, як доля, щастє, лихо, горе, злидні й уособленя сил природи. Єсть також багато таких обрядів, котрі мають корінь у давнім побуті і давній історії. Тим способом українська мітольоґія представляє ся яко вельми многоскладне явище тим більше, що не дійшла до нас у первіснім виді, в означених

давних, але в пізнійших, сучасних чертах, підчинила ся многим впливам, а найбільш впливови християнства, а крім того змішаним явищам в роді апокрифічних переказів, легенд, витворених з біблійних оповідань і церковних обрядів.

Релігія наших предків основувала ся головню на почитаню природи й її сил, котрі звертали на себе увагу народу. Передовсім звертала на себе увагу народу переміна дня і ночі, світла і темноти, тепла і студени, зміна пір року, весняного оживання і зимового замирання природи. В сій безнастанній переміні неперечно добачав нарід своїм дитячо-наївним умом безнастанну боротьбу світла, життя і добра із тьмою, мертвотою і злом, а протягом довшого часу набрав віри в перемогу світла над тьмою, добра над злом. На сій основі виробив ся неперечно в народі в поганських часах дуалістичний світогляд про боротьбу світла з темнотою (хоч не в такій мірі, як се проявило ся в науці Зороастра), розбудженої до життя природи із смертоносною зимою. Сю боротьбу бачила уява народу в зміні дня і ночі, як і протягом річного обігу сонця. Так могли у народу витворити ся виображення про світлі сили природи, прихильні людям, до котрих вони звертали ся з просьбами о поміч і про темні сили, грізні і ворожі чоловікови, які він намагав ся ублагати, щоби ему не шкодили й его не губили.

Так витворив ся в арію-європейських народів культ божеств сонця, місяця і т. п. Наївні погляди проявили ся в зоо- і антропоморфічних уособленнях тих божественних еств, проявили ся культи домашнього вогнища — огня, а з початком хліборобського життя — культи хліба. Поруч з натуралістичними мітами розвивали ся побутові міти, звязані з воєнними і мирними заняттями суспільного і родинного життя. Відси розвинули ся способи давних похоронів (палення або закопування мерців у землю), способи війни, давні подружні відносини, хліборобські обряди, обряди охорони від недуг і нещасть людей і худоби і т. п.

Два рівноденьства сонця (зимове і літнє) і два повороти сонця (на зиму і літо) стали основою світових мітів про умирання й оживання сонця. Відси витворили

ся два головні поганські празники: „коляди“ і „купала“. В колядських і весняних обрядах відбилися погляди про оживане сонця і природи; відси викликуване весни, дощу, розцвіту дерев і трав, вижидане урожаю збіжжя і прибутку худоби та всякого достатку — подружій в семі, прибутку дітей, успіху у війні і т. п. В купальних і осінніх обрядах відбилися погляди про умиране сонця і природи, відси обряди похоронні, топлення або палення уособлень сонця і природи, оклики мерців, вижидане нещастя і смерті.

Сей первісний поганський календар не дійшов до нас, бо уляг значним змінам, особливо з боку християнства. Пості (великодний, різдвяний, петрівка і пилипівка) і великі свята Пасхи, Різдва Хр., Петра і Павла й ин. у всіх народів викликали примінене народних празників до мясниць, до свята Пасхи, Зелених Свят і ин. Відсіля загально-європейські назви або схожість у празниках: коляди, мясниць, Івана-Купала. Ті назви у більшій часті втратили пряму звязь з поганськими божницями і разом з християнськими назвами зберегли тільки епітети старих божниць, старих празників: Ярило — ярий, Кострубонько — кострубатий, косматий, Купало (Купайло) — той, що купався. Старинні поганські погляди скрилися під уособленнями епітетів божниць у виді переодітих (перебраних) людей або кукол, дерев. Такі зображення коляди, купала, коровая, вінців, збіжжєвого колося і т. п.

В українського народу, від непамятних часів хліборобського, неперечно особливе значінє мали ті сили природи, від яких зависимий був весь успіх его хліборобської праці.

В українського народу, яко хліборобського і пастушого, сонце мало важну роль і тому обожували его в старовину яко Дажбога (або Хорса), а також важні були божества — Сварог (небо) і Сварожич (огонь), Перун (грім), Стрибог (бог вітрів). Тимто в житю українського народу мали важне значінє пори року, що вязалися з бігом сонця, а з ними всі рокові празники, що були мов би певними точками, які управляляли річну діяльність житя. „Зворот сонця на зиму“ в хвили, коли воно стануло на найвисшій точці свого оживляючого впливу на землю і по-

вільне єго наближуванє до зими, що заморожувала цвітучу і живу природу; „зворот сонця на літо“ в хвилі, коли переломила ся сила зими, а природа з настанєм весни скинула зимові пута, і розцвіт природи в цілій красі і силі під впливом соняшного проміння — се ті головні дії природної драми, які нарід щорічно виводив на виднó серед сьпівів, ігр і хороводів. Дятого в українського народу, як і в інших словянських племен, сьвітлі сили природи мали особлиwsze значінє, н. пр. небо, сонце і т. д.

З заведенєм християнства уступало поганьство, одначе первісний сьвітогляд, первісне почитанє природи оставало все ще в своїй силі. Старі погляди і розуміння трудно змінювали ся новими і в більшій часті змінляли лише форму, принимали християнську закраску, а оставали в основі поганськими (яко народні звичаї, перемішані в часті з церковними, як посвяченє поля, обжинки і т. п.). Таким способом давні поганські празники приладжували ся до християнських, так що нераз поруч себе стояло рядом поганське і християнське в народних поглядах і обичаях, привичка до старого, а мало ще зрозуміле, нове, мирило ся з собою і так витворювало ся се „двоєвірє“, проти котрого духовенство виступало від початку християнської проповіді на Руси.

Обряди мали у народу велике значінє в житю, а се значінє опирало ся на магічний силі певних дійств і слів, з підмогою котрих сподівали ся осягнути своє бажанє. Дійство се мало певну хоч віддалену схожість із предметом бажання, н. пр. пусканє вінків, виливанє воску. Протягом поступу культури значінє обрядів слабне, вони стають звичайною забавою. В обрядах відбили ся погляди і побутові черти ріжних дій, доволі давних і пізних. Одні нагадують зоо- і антропоморфічні виображення (з початкового анімізму), инші знов, змішані з християнськими, дають питомі мітольоґічні поясненя християнських обрядів і вірувань. Такі поясненя витворювали ся самі або під впливом Византії і південних Словян, котрі заносили до нас християнство висших верств, але й двоєвірє народних верств, котре приймало ся лекше яко більш зрозуміле для недавного ще поганина. Знаменно, що такі популярні

в двоєвірнім обряді назви, як коляда, русалії, є греко-римського походження.

Відповідно головним проявам народних обрядів, можна українські обрядові пісні поділити на: 1) Колядки і зв'язаний з ними щедрий вечер (під новий рік); 2) Мясниці; 3) Зустріч весни: веснянки, гаївки, Великдень, Томина (провідна) неділя, сьв. Юра; 4) Русальна або зелена неділя (сьв. Трійці); 5) Купало (сьв. Івана Хрестителя), Ярило, Кострубонько, сьв. Петра; 6) обряди і пісні жнивні, обжинки; 7) Весільні обряди і пісні; 8) похоронні обряди і пісні — голосіня.

При тім поділі однак не можна привернути часу сьвятованя поганського народного календаря, бо вже в давнину послідувало їх пересунення відповідно з християнським календарем. (Давний новий рік починав ся з весною, в марті, відтак настав новий рік після християнського церковного порядку від 1. вересня, а доперва з XVII. ст. новий рік обходжено дня 1. січня).

Народні обрядові пісні відносили ся іменню до тих поганських празників у честь сьвітлих сил природи; вони були величальними піснями в честь тих сьвітлих сил. Коли по найдовших ночах починає прибувати дня, а „сонце звертало ся на літо“, сьпівано пісні для звеличання сонця (Дажбога), звані колядками. А що після заведення християнства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучила ся коляда, сьвято різдва сонця, з християнським празником Різдва Хр.

2. Колядки і щедрівки мають в собі сліди глибокої поганської давнини і старинного побуту українського народу, чого не находимо в інших обрядових піснях. В старовину в європейських народів сьвята коляди відбували ся з веселими іграми і сценічними виставами, з переодяганем особливо в зьвіринні образи (маски і луди -- відси „москолудіє, москолудство“ в „Слові“ XI. ст. Луки Жидяти; нині також ще впроваджують коня, вола, тура, козу і т. п. з вороженням долі, чарами урожаю (н. пр. киданем куті на стелю ¹⁾ ворожать про успіх пасіки), подружа і т. п. за-

¹⁾ Кидане в гору куті єсть одною з численних прояв обрядового способу приношеня жертви. В добі пастушого побуту приношено зако-

гадками, обрядами, зверненими до сил природи в їх уособленнях і очевидно з приношенням жертв. В одній колядці описує ся саме приношене жертви, як серед молодців і дівчат сидить старець і острить свій булатний ніж, щоби зарізати козла. Козу або козла водили скоморохи, а фрески в Київсько-Софійським Соборі вказують на сьвятокування ігреців, перебраних у зьвірячі шкіри з рогами на голові.

Між колядками єсть багато чисто християнських і чисто історичних (величальні пісні в честь господаря, в честь історичних осіб з дружинної [княжої] доби і т. ин.), котрі не мають ваги для мітології. Деякі колядки переняли в себе черти давного весняного обряду, сьвяточні віщованя і любовні мотиви, приналежні давнійше до весняного обряду, бо в старовину подружа називали ся весною. Деякі колядки згадують про осаду гóрода і про дівчину яко побідний трофей, а се є символіка весільної поезії. Але є також колядки, котрих основа, мимо імен Христа, Богородиці, сьв. Петра і т. п., є вельми давна. До тих належать неперечно найдавніші колядки, збережені особливо в гірських сторонах Галичини, в котрих виявляє ся давний ще поганський сьвітогляд, закрашений уже двоєвірем, як н. пр. про сотворенє сьвіта, як то було „з нащада сьвіта, коли не було неба і землі“, або про Громовика, що „сидить у шовковім шатрі на золотім стільці“, про боротьбу темних сил природи з добрими, сьвітлими і т. п. Тепер нарід український називає колядками величальні пісні в честь Різдва Хр.

лені зьвірята, особливо корови, а з розвитком хліборобського побуту переважало приношенє в жертву хліба, або зображення зьвірят з тіста. Звідтіля таке велике значінє в обрядах весільних, котрі остають у тісний звязи із сьвятом коляди, має коровай, що заступив головне жертовне зьвіря Арійців — корову. (В піснях називають коровай — рогатим). Час вінчання був у звязи з соняшними явищами. (У лужицьких Сербів сьвято Різдва Хр. зве ся *godu*, а у Поляків *godu* означає — весіле). В колядах небесні сьвітла: сонце, місяць, зьвізди в антропоморфічнім виді являють ся справниками людського подружа: красне сонце приладжує приданє і наряджає молодих до вінця, сьвітлий місяць із своєю подругою, вечірною зорею, віддає дівчину замуж і наділяє її — долею. Прославленє сонця і місяця в колядках переходить у прославленє господаря і господині, а так само культ сонця проникає всі весільні обряди словянських народів.

24. грудня, від вечера того дня до самого Богоявлення 19. (6.) січня, саме славленє, сам обхід з такими піснями — колядувати, колядою — дарунки¹⁾, що дають колядникам по хатах, а в актах XVI. столітя означала коляда ще данину властям або духовенству. Такуж назву надають самому часови сего свята — „прийшли коляди“. В такім збираню дарунків давнійші дослідники добачали останки поганського збираня приносів на спільну празничну жертву (ходженє з ралом, їти на ралець).

Однак у самій назві народних празників, приміненнх уже в старовину до Різдвяних свят нема натяку ані про первісний час поганських празників, ані про їх первісну назву. Назву коляда стрічаємо в усіх християнських народів Європи, а походить вона з грецького *kalánda* а латинського *calendae*, старословянського кола́да.

В колядках зберегли ся давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту. Найлюбійший предмет у колядках, де описує ся хозяйство господаря, єго воли, корови, вівці, пчоли, єго поле вкрите густими копами. Хліборобські обряди на Різдво і вороженє що до хліборобського господарства і скотарства відзначають ся давниною і розповсюдненєм. Колядки прославляють плуг, соху, оранє, сїйбу і ворожать урожай. До таких обрядів належить посипуванє зерном при ходженю по домах з колядою (особливо на новий рік), з пошенєм плуга або єго частий і ставленєм на покуті снопа - діда. (Потебня, Обьясн. II., 165.) Замітно, що час дійства колядок є не зима, але початок весни, і не ніч а досвіток.

В деяких колядках, очивидно пізнійших, аж світить ся наскрізь побут княжої доби. Деякі колядки (а також щедрівки) зберегли сліди удільної доби дружинної і княжої з натяками про походи долі Дунаєм, на Царгород, про добуванє гіродів, і творять перехід до історичного епосу дотатарської доби і нагадують історичні події, записані

¹⁾ У Римлян перед святком *calendae* ходила по домах товна молодєжи з танцями, співом і привітом господарю і діставала за се дарунки. — У нас колядники (часто також хлопці) колядують під вікнами господареві і дістають за се дарунки, звані в тім случаю „колядою“.

в нашій літописи. А хоч сі пісні і не вказують певної історичної особи, однакo черти побуту її удільної доби виступають зовсім виразно в багатьох таких піснях. Яркі сліди історії Руси удільної доби, збережені в народній поезії, не мають виправді форми історичних пісень, а всеж таки їх форма неперечно давня і народна. Такі отже колядки і щедрівки треба вважати величальними піснями в честь давніх героїв і князів. Сего рода пісні зберегли ся найбільше в Галичині, на Волині, а в часті на Полісся, бо тут у Галицько-волинській землі, після погрому київського князівства Татарами, дальше розвивало ся те житє, що виробило ся в цілій удільній Руси в XII. ст.

3. Щедрівки (мабуть словянська назва колядок, примінена до Йорданського обходу), як і колядки, се релігійно-обрядові пісні в честь світлих сил природи. Вечер перед новим роком, 31. грудня, на „Маланки“, називають богатим, добрим або щедрим. Діти, іменно біднійших, ходять по під вікна сусідів „щедрувати“, т. є. співвають величальні пісні господареві, господині і т. д., за що їм багато (= щедро) дають гроший, пирогів і т. ин. Щедрівки мають з малими виїмками такий склад як колядки.

4. Мясниці. З мясничних обрядів належить до глибокої старини український обряд „Колодія або Колодки“, поминальних балабуків, вороження о живих. Задержав ся також обряд прогонювання зими або смерті. Проф. Сумців (Культурныя переживанія Нр. 56.) виводить Колодку від карного наряду, робленого в давнину з брусів з отворами для рук і ніг. Декуди являє ся Колодка в виді кукли новородженої дитини. Се Колодій, що родить ся в понеділок у мясниці, а в суботу умирає, а живки хоронять его з плачем. На Україні колодку привязують у виді дерева або ленти нежонатим до руки і домагають ся викупу. В „Правилахъ митрополита Кирила“ з XIII. столітя є згадка про мясничні кулачні бійки: „Позоры бѣсовскыя съ свистаніємъ и съ кличемъ и въ племѣ съзывающе нѣкы скаредныя пьяницы, и бюще ся дреколѣмъ до самыя смерти, и взымающе отъ убиваемыхъ порты“ (Русск. Истор. Библ. т. VI. 95.).

5. Веснянки (також гаївки або гагілки¹⁾), належать до найпоетичніших творів української народної поезії. Сьпівають їх весною, починаючи з Благовіщення (25. ст. ст. марця) і з Великоднем, дівчата. Збираючи ся на улиці, звичайно на горбочку, закликають весну, а при тім забавляють ся у весняні іграшки. Сі обряди весняні й ігри тривають від марця до червня. Се пісні виключно дівочі, що ви-сьпівують головно розцвіт життя, любов і подружжя, а парубки лише прислухують ся і вмішують ся хіба своїми жартами, на котрі дівчата знов відповідають сьпівом (пор. хороводну пісню: сїяне проса). Се величальні пісні із замітними іграми, котрі сягають глибокої старовини, в честь сьвітлих сил природи, котрі визволили ся від сили зими й обновили природу до нового життя. У веснянках є згадки про птиці (ластівки, про жайворонка, що також сьпіває пісні весні, н. пр. „Чом ти, жайворонку, рано з вирьа²⁾ вилїтав? Іще по горонькам сніги лежали“ (Чубинський, Труды, III., 110.). Крім птиць згадують у веснянках кучеряву вербу, білу березоньку, червону калину, шовкову зелену траву і любов з вінцями, з цвітами, на котру відзиває ся соловій і кличе дівчата на улицу на весняні хороводи: „Гей, дівки, весна красна, зїле зелененьке (Чубинський, Труды, III., 143.), місяць над водою, дівки на улиці“ (ibid. 140.).

У деяких сторонах є ще звичай серед тих весняних ігрищ проганяти зиму і палити соломяну куклу, котру називають зимою, а на Україні і в Галичині в деяких околицях у великодну неділю обходять обряд похоронів Кострубонька, в котрім давнійші дослідники мітольоґії добачали зображане замирання соняшної теплоти зимою, а пробудженє й оживленє весною³⁾. Також у круглій формі хороводів і їх круговидних рухах добачали дослідники мі-

¹⁾ О. Галька (Народни звичаї п обряды знадъ Збруча) виводить назву гаївки від гаїв, де мабуть відбували ся весняні ігрища з піснями.

²⁾ Поученє Владимира Моном. (Лавр. Лѣт. 1872., 236): „И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуть“. Вирей, вирай, вірай ірій, казочна сторона, де нема зими, грецьке *εαρ(ηρ)* — весна, українське *яр?*

³⁾ Одна з дівчат в хороводі падає наче мертва, всі починають її оплакувати, а відтак вона встає, мов би ожила і всі радують ся.

тольогії символ кругового обороту сонця. Одначе в дійсності в хороводних піснях вельми мало збереглося мітичних прикмет. Найбільше згадують у веснянках дрібний дощик, котрий впливає на урожайність землі й его справді найбільше треба з весною. Тимто діти особливо присьпівують пісні дощикови, а сюди відносять ся також і замовлюваня. Деякі веснянки й іграшки весняні відносять ся до історичних осіб і подій (н. пр. про Воротаря і князя Романа).

Весняні обряди і празники не зберегли імени ані одного поганського божества, в честь котрого відбувають ся сі празники. Однак Юрій Хоробрий замінив імовірно таке божество поганське і став опікуном скотарства і хліборобства, що відчиняв землю, випускав з неї траву і рослини.

В провідну (Томину) неділю поминають померлих, ідуть на кладовища, гроби (проеводи), що нагадує поганську тризну.

Найважнішим майже змістом веснянок і хороводних ігрових пісень є радість і дбалість про перехід від весни життя до подружжя. Відси весняний антагонізм дівчат і молодців, що виявляє ся в широко розповсюджених і давних іграх: „просо сіяти“, „вибір невіст боярами серед княгинь“, „воротар“, „мости“, „вербова дощечка“ і т. п. Сіяне просо се одна із найдавніших українських ігр. Вибір невіст, проявлений в „сіянню проса“, визначає ся чертами старовини. Юрїївські пісні, „мости“ і „вербова дощечка“ зображають весіле і подружжя, до котрого переходом є символ моста або вербової дощечки і тому весняні пісні схожі з весільними.

6. Русальні пісні, названі від русалок¹⁾, співають в часі Зелених свят, а зелену неділю називають також клечальною (від віток „клечане“, котрими для почитаня дерев і цвітів затикають стріхи хат і ворота, щобн відга-

¹⁾ Русалками по народному віруванню ставали діти, що померли нехрещені або були прокляті родичами і жили в ріках і т. д. (пор. русло) та ночами забавляли ся (пор. Причинна Шевченка). Після вірування деяких народів (н. пр. Греків) душі померлих вертали на землю в часі між Великоднем а Зеленими святами, тому русалії лучили ся з поминками про померлих.

няти тим відьми) або русальною. В задушну суботу перед Зеленими сьвятами, перед 7-мою педілею (зеленою) по Великодні, поминає християнська Церква померших, а тоді припадав первісно поганський празник весняний Русалок, схожий з римськими *rosalia*, грецькими русалія, від грецько-латинського *rosaria*, *dies rosae*, *rosationis*.

Згадки про русалії в староруських памятниках сягають від XI. ст. і часто лучать ся із згадками про ігри і скоморохів. Назву русальної неділі стрічаємо в літописях.

В часах поганьства хоронили мерців на розпутьях (пор. оповіданє Начальної Літописи о тризнї у Вятичів, котрі ще в XII. столітю палили мерців і ставили в малих посудинах попіл на стовпі „на путехъ“), в лісах, на горах, спускали в воду. Відтіля повіре, що русалки вибігають на розпутьях і переслідують подорожних („заласкотують на смерть необачних“), вішають ся на вітках дерев, живуть по горах або у воді. На Україні русалки представляють ся в образах дерев, корчів, тополі.

7. Купало. Кострубонько. Як осуджувані в християнській проповіді і згадувані в первісній літописи коляда і русалії неперечно підходять до поганської основи, так належить до визначних літних сьвят празник Івана Купала¹⁾. Обходжено єго в часі найбільшої сили сонця, „літного звороту сонця“, у вечері з 23. на 24. червня, хоч він носить популярне імя християнського Сьвятого, а ся злука християнського сьвята з поганським празником виразила ся в давній назві Івана Купала. В обряді Купала переходили ся до нашого часу останки давного богослуження, о чім згадує Густинська літопись, а також грамоти литовських князів²⁾. Перед куклою, котра зображає Купала, Морану (Марину) являє ся і мужеська кукла Костру-

¹⁾ Купало мабуть означає місце до купання. — П. В. Владимировъ (Введеніє въ истор. русск. словесности, ст. 264.), догадує ся, чх Купало не походить від того кореня, що південно-слов. „куп, купштина“, скупщина — зборище, товпа, собор, польське кієр (кєра — острів).

²⁾ В грамотах литовських князів (1350., 1396. р.) находимо замітні дані: „писана (грамота) во вторникъ передъ купалы св. Ивана“, „до Ивана дне до купалъ“.

бонько (Іван і Купало, Іван та Марія¹⁾). Обряд відбувався так, що беруться за руки, гуляють і співвають купальні пісні та скачуть через огонь, купуються, кидають вінці на воду, затикають зелені вітки в землю і стріхи. Веселий празник Купала закінчує чергу сонічних свят і є схожий з західно-європейськими субітками (Johannisfeuer). Є також звичай глядати чародійних трав, а особливо мітичного цвіту папороти, котрому приписують чудотворну силу вказувати укриті під землею скарби. Хорвати звуть сей цвіт перуновим цвітом, отже вважають начеб емблемою сонця або блискавки. Над Збручем (і на Покуті) був звичай на св. Івана вранці купати ся в воді, а відтак пускати з водою солом'яного боввана, Кострубонька²⁾, перев'язаного чорнобилем і украшеного цвітами, або його палити. І люди купують ся в празник Купала у воді, віруючи в чудову силу води, а се лучить ся з назвою Купала³⁾. Можна би отже думати, що вже в перших часах християнства в купальних обрядах перемішало ся живле християнське з поганським. Нема ніякого сумніву, що перегодом вельми розповсюднив ся християнсько-легендарний міт і народно-християнський обичай, а се очевидно витиснуло своє пятно на народнім світогляді.

Купальні обряди зберегли більше черт глибокої старини, як купальні пісні, котрі в тім згляді уступають місця колядкам. Замітною чертою купальної обрядовости є купальні костри, їх запалюванє і перескакуванє через огонь, як і перегін скота, що охороняє від недуг. (те саме у Германців. *Johannisfeuer*, *Notfeuer*, гл. W. Goltner, *Germ. Mythologie*, ст. 570. і сл.). Купальні огні відносять ся також до урожаю: хто виспе скочить через огонь, у того уродить ся виспе збіжжє. (Потебня, О куп. огнях). Замітною чертою є також двійність празничних уособлень (Купала

¹⁾ Се дало почин назві цвіток — Іван та Марія (*viola tricolor*).

²⁾ Кострубонько, корінь костр — українське костер.

³⁾ У Греків і Римлян святковано також літний поворот сонця. У Греків на празник Церери і Бакха відбувало ся очищенє водою й огнем. У Римлян на празник Паллії перескакували через огонь і переводили через него стада, а з тим відбувало ся очищенє з підмогою води. На свято Весни (23. червня) у Римлян кроплювали дома водою, а в ночі того дня палили огнища і перескакували через них.

і Марена-Марина, Іван і Марія), і двійність обрядів веселих, гулящих і сумних — оплакування топлених або палених уособлень колишніх поганських божниць (з котрих лишилися тільки епітети: Ярило, Кострубонько). Тепер майже всі пісні про Ярила і Кострубонька перейшли в ігрові і хороводні або в дитячі пісні. В українських землях відбувався ігра „Кострубонько“ так, що дівчина в середині кружка тужить за Кострубоньком, як би ожидала його і питає про нього подруг, котрі відповідають, що Кострубонько лежить недужий, а вона хваতিвши ся за голову, сьпіває:

Прийди, прийди, Кострубоньку!

Стану з тобою до слюбоньку...

Щож я бідна учинила,

Кострубонька не любила!

Наконець кажуть, що Кострубонько умер і його поховали, а тоді дівчата починають тішити ся, плешуть в долоні і тупають ногами. (Чубинський, III, 77. і д.). Обряд топлення у воді проявив ся у розширенім присьпіві купальних пісень:

Купала на Івана!

Купав ся Іван

Тай в воду упав!

До купальних обрядів належить також ходжене з деревами, котрі також топлять як кукли. Костомарів (Объ истор. значеніи русск. нар. поезіи 1843., 52.) описує обряд „тополі“, обходжений на Україні в зелену неділю. Дівчата вибирають одну із своїх подруг, привязують її піднесені руки до палиці і так водять по селі і полю з присьпівами: „Стояла тополя край чистого поля: стій тополенько! не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь!“ Се називає ся — вести тополю, а вибрану дівчину звать „тополя“.

В купальній обрядности і піснях визначне місце, як висше зазначено, займають обряди з травами і цвітами. Глядане цвіту папороти, що цвіте в Іванову ніч, а також цілющих трав, котрі зривають в сю таїнственну обрядову ніч, належить до прикмет сего празника. Але найпоетичнішим мотивом купальних пісень є пісні о пере-

міні з несвідомости звінчаних, брата і сестри в цвітки Іван-Марія, згаданих виспе:

„Сестру з братом звінчали... ходім, сестро, в темний ліс — нехай же нас звів поїсть,

а ліс каже, не прийму, а звів каже — вижену...

Ходім, сестро, горою, розсіємось по полю шовковою травою.

Будуть люди зіле брати, сестру з братом споминати:

Я зацвиту жовтий цвіт, ти зацвищеш синій цвіт — буде слава на весь світ“.

Ворожене вінцями, хороводи і пісні вказують на подружний, любовний характер свята Івана-Купала.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною (календарно - астрономічною) основою, на котрих перегадом християнська Церква витиснула своє п'ятно. В тих піснях і обрядах, що відбувалися підчас тих і інших соняшних празників, зображувалося зміну весни, літа і зими, пробудження і розцвіт природи, а відтак з ослабленням і зменшенням світла і теплоти замирання рстинної сили природи, що видавалася мов би похороною підчас зими.

8. Обряди і пісні жнивні, зажинки, обжинки. Початок і кінець жнивних робіт у глибокій старовині були злучені з деякими обрядами і празниками при супроводі відповідних пісень. У народу українського називають ці празники: зажинками, обжинками, дожинками або толокою (поміч у сільських польових роботах).

Жнивні обряди проявлялися плетеном вінків з колосків жита і пшениці, або в дожиночній „снопі-діді“, котрий приносили з піснями додів з поля і ставили в хаті на покуті. (Сей обряд нагадує також різдвяний звичай). І дожиночні вінки і сніп вважалися цілющими; ними кормлять недужий скот і примішують до зерна, призначеного на сівбу. До тих обрядів належить давний і важний обряд „завивання бороди“ Волосови, Іллі або Козлови. Доказом давнини сих обрядів, а в часті пісень в їх супроводі, є виразна схожість жнивних обрядів і пісень не тільки в усіх Словян, але й у Литовців і інших аріо-європейських народів. Дожиночний сніп називають на українських зем-

лях (також у Німеччині завиване борода Вотану) козою або козлом або жмит збіжа полишеного на полі незжати́м. Потебня сей обряд лучить з віруванем розповсюдненим у всіх європейських народів, що „душа ниви єсть похожа на козу або козла, єство (як Фавн або Сильван), переслідуване жевцями, котре скриває ся в останній незжати́й жмит колося, або останній сніп“.

Відносини жнивних обрядів до сьв. Іллі зазначають ся тим, що 20. ст. ст. липня, в день сьв. пророка Іллі, (на которого перенесено черти Перуна, що їздить по небі возом і викликає грім і лискавиці), звичайно зачинають жати жито, вяжуть перший сніп, обмолочують, а з зерна приготвляють хліб і сьвятять єго. Про сьв. Іллію яко опікуна хліборобства сьпівають у пісні: „Ходить Ілля, носить пугу житяную, куди махне, жито пахне“.

В жнивних обрядах і піснях стрічаємо також уособлене вінка, колоска, толоки і т. п. В українській пісні: „Ой котив ся наш віночок по полю, ой просив ся челядоньки до двору: возьми мене, челядонько, з собою“ (Чубинський, Труды III., 232.).

Жнивні пісні виявляють похвалу збіжу, полю й єго господареві, а такі давні образи поетичні, як порівнане жатви з битвою („Слово о Полку“), зворот до сонця, місяця, порівнане збіжа з „золотом на току молоченим“, або порівнане богатства збіжа, снопів і кіп з тьмою, із зьвіздами на небі, настраюють до вислову, зробленого проф. Сумцовим (Етногр. обозр. III. вип.): „Від обжинкових пісень віє теплом літнього вечера і запахом тільки що скошеної ниви“.

9. Побутові обряди і пісні. Окрім календарних обрядів злучених з житєм природи і хліборобським побутом, зберегли ся посеред народу також обряди иншого рода — родинно-побутові, що обіймають усі головніші хвилі людського життя: родини, хрестини, весіле (вінчане) і похорони. Зпоміж тих особливим богатством і різнородністю змісту визначають ся весільні обряди. Повна драматизму „весільна ігра“, як нині ще звуть весіле (між иншими у Гуцулів „весіле грати“), сягає глибокої старини і держить ся до нині в народі сильніше, як усі инші обряди. Пісні, котрі осьпівують найважніші хвилі

родинного життя (родинні), визначають ся високою поетичністю, а особливо пісні, що відносять ся до найважніших хвиль родинного життя: весільні і похоронні. В тих піснях виявило ся не тільки багато незвичайно зворушуючої сердешности і чутливости та справдешня висока поезія, але й велике багатство культурно-історичного матеріалу і споминів з доісторичних часів і первісного устрою семі.

а) **Весільні пісні** займають між обрядовими видне місце задля самого значіння весілля в культурнім життю. Весільні звичаї і пісні зберегли в собі засновники вірувань і поглядів на устрій родини, так важний у народнім життю, як початок родини.

Початкова Літопись вказує на ту різномордність побуту в українських племен; у кожного був свій обичай і різні степені суспільного і родинного побуту. Опісля політичні відносини, зближене племен, злучених в руську державу, заведенє християнства змінили значно ті старинні форми народного побуту, але в народних повірях, переказах і піснях несвідомо зберегли ся останки старинних обичаїв, яко неперечний відгомін доісторичного побуту і домашнього культу. Дослідники весільних обрядів і пісень находять в обрядах злучених і нині з церковним вінчанєм останки старовини. Те, що давно колись було дійсністю, прибрало перегадом значінє обряду, освяченого законом звичаю. Так н. пр. Початкова Літопись згадує про Полян, що мали весільні обичаї, а протиставить їм Деревлян, про котрих говорить, що „брака у нихъ не бываше, по умыкиваху у воды дѣвиця“.

Окрім згадки в Начальній Літописи про „умиканє женъ“, розпоряджає Ярославов „Правда Руська“, що за уведєну женщину має виновник заплатити грошеву кару, а крім того й єпископови. В грамоті до смоленського єпископа з 1156. року між справами підчиненими судівництву єпископа названа також кара за уведєне женщин. Звичай сей умиканя був і у Чехів і у Поляків (*Volumina legum* назначують строгі кари за се), а Боуплян (*Beauplan* в *Description de l' Ukraine*) згадує ще в першій половині XVII. століття про звичай уведєня дівчат на Україні (пор. *Volkov, Rites et usages nuptiaux en Ukraine, Paris, 1893.*).

Однак звичай сей не був загальний, бо і в тих старинних часах є вже побіч „умыканя“ згадки про подружка з підмогою покупки. (Гл. Dr. I. Piprek, Slav. Brautwerbungs- u. Hochzeitsgebräuche, Stuttgart 1914. mit Vorwort v. V. Jagić. — Krek, Analecta Graeciensia, Hochzeitsgebräuche der Slaven).

Про се були спомини також у старинних Греків і Римлян. Тим можна пояснити, що в народних піснях весільних називають часом жениха „ворогом“, а сватане зображає ся ловами (н. пр. „Маруся“ Квітки¹⁾), „Назар Стодоля“ Шевченка) або наїздом, війною (н. пр. в Гуцульщині). Начальна Літопись згадує також Радимичів, Вятичів і Сіверян, що „єдинъ обычай имяху, живяху въ лѣсѣхъ“, „и брацы не бываху въ нихъ, но игрища между селы и сходяху ся на игрища и на плясаніє и на всѣ бѣсовскія игрища и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же къто совѣщеваше ся“. Було се отже подруже з підмогою поривання дівчат проти їх волі або деколи за їх згодою. Колиж опісля настали мирні і лагідніші відносини, первісний акт грабежи, нападу, став лише символом, а пісня поетичною окрасою.

Дальший степень у розвитку сих відносин представляє покупка жінки, а грабежник-жених платить віно сім'ї, рід викупу, як се бувало й у старинних Греків і т. д. Віно ставало ся опісля майном (обезпечкою жінки на случай смерти чоловіка); від родичів діставала жінка посаг. Таким способом у весільних піснях і обрядах зберегли ся спомини про старинні форми народного родинного побуту.

Народне українське весілля доси злучене з многими обрядами і піснями, котрі творять весільну „ігру“ протягом кількох днів. Нарід доси уживає вислову „грати весілля“. У галицьких Лемків, як запевняє Я. Головацький, задержались із народних ігрищ лише весільні (Пѣсни III., від. 366.). Весільні пісні і приспівви товаришать ріжним обрядам весільним, чи то печуть коровай, чи крають єго,

¹⁾ Згаданий у Квітчиній „Марусі“ обряд „колування печи“ сватаною дівчиною, остає в звязи із старинним почитанєм домашнього вогнища (в хорватських обрядах весільних дівчина ходить около печи і цілує її).

чи заплітають або розплітають молодій косу, стрічають жениха, обрядові особи, гостей, або провозжають їх, їдуть до вінця, або вертають і т. п. Весільні обряди у народі українського є вельми різноманітні в різних околицях, а навіть в сторонах кожного українського говору. Однак мають вони спільні черти, на підставі котрих можна виділити основний тип українського весілля, що зберіг давні черти. А ці давні черти проявляють ся в загальному значінню основних обрядових дійств, осіб і в пісенних обрядах.

Народні сільські весілля відбуваються в осені і зимі, після покінчення хліборобських робіт, а весною їх нема. У весняних хороводах та іграх навіязують ся перші взаємини женихів з дівчатами. Так бувало і в давнину, як свідчать літописи про „игрища между селы“ і тут відбували ся наради про весілля або пориванє (викраданє) дівчат. Народа про весілля була або добровільна, або злучена з викупном (віно) за дівчину у родині (семі). В хороводних піснях стрічаємо вибиранє дівчат, а у весільній грі жених зве ся звичайно князем, а дівчина — княгинею, що нагадує черти давнього побуту вишних верств. Це останки давних побутових обставин, що набрали в селянській верстві иншого значіння, а нині зберегли ся в церковнім обряді вкладаня на голову вінців — вінчаня.

З весільними піснями лучать ся ігрові пісні (н. пр. сїяне проса), при чім дві супротивні сторони парубків і дівчат годять ся на се, що парубки купують дівчину (овлада Царгорода, Києга, де жие дівчина й єї семья), о переході через воду по вербовій дощечці або по мості (мотиви чисто весільних пісень). Потебня вказує на схожість весільних пісень і що до розміру і що до змісту мотивами веснянок, купальних і дожинкових пісень. Так само деякі обряди весняних і літних ігр нагадують весільні обряди. В обжинкових піснях повторяють ся ті самі вислови про коровай, вінок, як і в піснях весільних. Киданє вінців на воду і вороженє на тій основі відноситься прямо до подружжя. В хороводних піснях находимо ті самі символічні образи жениха і дівчини, як і у весільних: сокіл — жених, лебедь — дівчина.

Властива весільна ігра, весільна обрядовість представляє ся в таких головних уступах: сватанє, заручини,

дівич вечер, відтак весільний день, з котрим лучить ся багато обрядів і пісень, а на останку деякі повесільні обряди. У весільнім обряді виступають обрядові особи: старости, дружки, бояри, дівчата і т. п.

Старости виправляють ся на сватанє з дому жениха в дім дівчини вечером з хлібом-сілю, де їх приймають яко чужих заїзжих „добрих людей“. Отець дівчини бере від них хліб-сіль і питає, відки прийшли, з якої землі, з якого царства. Старости оповідають широко, виставляючи себе „ловцями-молодцами князя“, котрий попав на слід кунци або прямо гарної дівичі. Ловці сим слідом, по сніжній пороші прийшли в дім дівичі.

В другій дії весільній — заручинах — отець дівчини або старший з родини (як вона сиротою) ударяє в руку старости, завинувши свою руку в полу кожуха і тим стверджує умову, як се діє ся при купні.

Відтак повязують старостів ручниками, відси вислів заручини. Заручини є рішучою хвилею в долі дівчини зарученої, як би проданої у чужий рід. Коли дівчина сирота, тоді дівчата співвають сумні пісні по померших її родителях.

Перевязуванє старостів ручниками має символічне значінє і знаменує злуку обох родин і молодої пари. Звичай сей вельми давний, бо знали єго також старинні Індове. Злуку сю зазначає також складанє рук молодої пари, як се діє ся тепер і в церковнім обряді підчас повязаня епитрахилем при вінчаню, — звичай очевидно перенятий з поганських часів з християнською закраскою. Заручини були в поганських часах справдешним заключенєм подружа з жертвами і обрядами, котрими кермував поганський жрець, котрого нині заступає сьвященик. Знаменем злуки був уже в тих давних часах перстень яко знак неволі жінки, яко злучник жінки з чоловіком, а вручуванє молодою платка (хустини мережаної) молодому було також символом віддачі власти над собою, відреченя від дівочого стану. Те саме значінє має підчас самого весіля обряд обтинаня волося молодій і єї зачіпчуванє (пор. Dr. Piprek, Slav. Brautwerbungsgebräuche).

До зачіпчуваня вживають крім чіпця звичайно червоної хустки, котра є символом огню, а сам обряд вказує на

жертву, приношену тим домашнім божествам молодого, доси їй чужого, щоби їх для себе ублагати.

На два дні перед вінчанем пекуть хліб круглий з білої муки, коровай, з обрядовими звичаями і співвають при тім пісні: „Світні, місяцю, з раю нашому короваю, аби був коровай красний, як сонішко ясний“... „з семи криниць водиця, з семи стогів пшениця“ (Голов. П'єсни III, II. 249, 284). Весільний коровай прикрашують всякими видами птиць і звірят, а також шишками (в виді соснових шишок), а Сумців зближає коровай з обрядовими хлібами в виді „козуль“, „коров з рогами, оленів, овець“. Імовірно в старовину коровай весільні відносили ся до тих треб, про котрі згадує „Слово п'єкоего Христолюбца“ з XIII століття: „корован имъ (богамъ и богинямъ) ломать и куры имъ рѣжуть“. На весільнім столі конечно має бути печений когут і курка, котрими годують молодих, а нині ще несуть при вінчаню до церкви когута або курку. В українських піснях весільних порівнують часто коровай з місяцем і його пекуть або в виді місяця або прикрашують місяцем: „коровайчики - жіночки, хороші коровай бгали, в середину місяць клали, около зірваньками“ (Сумцовъ, Изъслѣдованіе о свад. обрядахъ 143.).

Коровай бгати, се був оден з найважнійших обрядів весільних. Сумців бачить в тім обряді символ культу сонця і місяця (супруже сонця з місяцем згадує ся в індійських Ведах і литовських обрядах), на що є натяки в піснях при печеню короваю, символ подружжя молодої з молодим і їх щасливого та благословенного життя, а також останок арийської жертви корови, котру в Індії приношено богам в жертву, а на шкірі оберненій горі волосом саджано молодих. Перегородом із убожеством народу дійсну жертву замінює символ, наслідованє з тіста (роги на короваю), наліплюване на короваю (в піснях названий він „красний і ясний, як сонішко, але також рогатий“), а сама назва „коровай“ нагадує сю індійську жертву. Печенєм короваю заняті жінщини (свахи, їх 7 або 9 або 13), а Хв. Вовк бачить у тім звязь із семи жрекинями, котрі в Індії приготавляли напиток „сома“. В часі жертви й опісля також печеня короваю

співали сі жінчини любовні пісні в честь божества сонця і танцювали около короваю.

З передвесільних обрядів найбільшою святочністю визначає ся дівич-вечер; звичайно буває на передодні весіля в домі молодої, а в піснях величають князя і княгиню і весільних гостей. Весільні пісні визначають ся замітним багатством поетичних образів символічних, в котрих зображені князь і княгиня. Ось паралельні образи для дівчини і для жениха: сонце, зірки і місяць; яблінка, віточка й явір; зазуля і соловій; лебедь білий, уточка, чорна галочка, перепелочка і сокіл або селезень“ н. пр.

Ой мовила ясна зоренька до місяченька,
Ой мовила молода до молодого. (Голов. 300.).

Уособлене, символізм простягає ся у весільних піснях не тільки на жениха і молоду, але й на її прикраси, косу, бинди в косі, дівочу красу, вінок.

На дівич-вечорі (перед весілем) ставлять з вітки черешні, вишні або смєречини деревце: „гільце, вільце“ (гільце) на столі перед молодою парою, украшене барвінком і позліткою, а молодого й молоду садять на вивернений на верх шерстю кожух (в Індії на шкіру з жертвованої корови), і се називають „посад“ або „посаг“, що є знаменем багатства в будучині. Гільце затикають у коровай.

В день Івана Купала (23. червня) парубки ставлять на Україні на горбі таке гільце, звичайно з вітки овочевого дерева або смєречки, називають его „кунайло“ і прикрашують вінцями з барвінку або рути, втикають у него також свічечки, палять коло него огонь, скачуть з дівчатами увінчаними довкола него, а відтак кидають его у воду. Веселовський вважає „гільце“ символом райського дерева, а Сумців відносить сей звичай до часів, коли нарід жив у лісах, а дерева були предметами молитви і жертв. Однак в дійсности гільце, звичайно з вітки овочевого дерева споруджене, є символом молодого життя і плідности й остає в звязи з почитанєм сонця, его плодотворної сили. Сей звичай є вельми старинний, а також звичай „вінокплетин“, коли дівчата-товаришки молодої плетуть з барвінку вінець (символ

дівочого стану) і співвають сумовиті пісні, котрі вказують на зміну і втрату сего стану.

На дівич-вечорі саджають молоду „на посад“, на діжу, в котрій мішено коровай, прикриту шкірою або виверненим шерстю в гору кожухом, а наповнену зерном, яко знаменем благословення. Перед тим староста або дружка опроваджує молодих тричи около посаду і просить для них уродителів благословення. Але звичайно садять молодих „на посад“ на лавку в куті за столом (на покуті), в розі хати за столом під образами. Там на святий вечер ставлять сніп збіжжя (дід, дідуха), там також ставлять на піч у місці кутю, бо се місце вважалося прибутком домашніх богів, домашнього огнища. Нині там завішені образи Святих (божників).

Звичай саджання молодих на кожі був відомий у Індів і у Римлян, отже відноситься до глибокої старовини.

Найбільше обрядів і пісень відноситься до дня весілля. Обряди відбуваються не тільки в домі молодої, але і в домі молодого. В рішучий день долі молодої відбувається обряд оплакування дівочого життя, коси з нятяками прочужих людей, до котрих переходить молода. Молодий — се „чужинець“, що приїде з дружиною, котру називають Татарами або Литвою. В деяких піснях і обрядах є ще нятяки на давнє пориванє дівчат і купно їх. В галицько-руській пісні співвають: „Далеко чути, далеко видно, як молоденький їде, калину ломає: як полем їде, коником виграє; як на подвірє заїде, шабелькою вививає, до хати увійде, шапочки не здіймає“ (Головацький 308.), або: „під ним коник грає, як синій сокіл літає“ (ibid. 438.).

Приїзд молодого порівнюєся в піснях з тучами темними, з грізним наїздом, а се виражаєся також у обрядах. Аж після торгу о косу, символ дівчини, відчиняють ворота і впускають весільну дружину, а відтак слідує продаж коси. Звичайно викуп за косу молодої бере її брат, до котрого відноситься розповсюднена старинна пісня про „брата-Тарарина“, що продав косу і сестру (Головацький 328, 336.).

До обрядів збережних з давнього побуту, що допускає пірванє молодої і приневоленє її силою, відноситься збережений у деяких околицях обряд роззування молодого молодю. В Лаврентіївській Літописи під 980. р.

Рогніда каже про князя Володимира: „Не хочу розути робичича, но Ярополка хочю“, а сей звичай питомий не тільки Слов'янам, але й Німцям (Сумців 29—30. О свадеб. обрядахъ).

Подруже вважали в глибокій старовині „судом Божим“, як смерть, волею висшої сили, котрій треба піддати ся, (бо так „на роду написано“); відсіля назви: „суджений і суджена“.

Тільки пізнійші пісні весільні виявляють світлі черти радісних відносин до весіля, бажаного обом сторонам, а взагалі народна весільна поезія визначає ся переважно сумовитим настроєм, відповідним сумній многовіковій історії української жінчини. Тимто пісні молодії й її подруг — се „закохання“, „голосіне“, а плач її обов'язковий. Для того весільні пісні часто змішують ся з побутовими піснями про сумну долю жінчини і легко переходять у круг сих пісень.

Замітно, що у весільних піснях часто згадує ся епічна ріка Дунай: молода тоне в Дунаї; отець, мати, брат, сестра не можуть її ратувати; ратує її милий, або вона кидає свою косу — дівичу красу в Дунай і посилає її до віття“.

Після повороту з церкви по вінчанню обсіпують молодих зерном або хмелем, годують за столом куркою з когутом:

Ой сип, матінко, овесець,
Щоб наш овесець рясен був,
Щоб наш Семенко красен був.
Ой сип, матінко, пшеничку,
Щоб наша пшеничка рясна була,
Щоб наша Мариська красна була (Етн. Зб. I., 361.).

Весільні пісні мають зв'язь з іншими творами української народної словесности, з обрядовими, ігровими. Можна також найти в них казочні мотиви і на відворот у казках мотиви весільних пісень, н. пр. казочний мотив о чудних дівичах-лебідках, що переміняють ся в людей. У весільних піснях стрічаємо заговори і загадки, н. пр. що росте без коріння і т. д.

б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводження або голосія. Наконечна хвиля людського життя, смерть, була злучена з усякими обрядами як у старовині, так і тепер. З ними вяжуться всякі вірування і погляди на смерть, на загробне життя мерців і на взаємини їх з живими. Обовязковими були проводи мерців з обрядовим оплакуванням, котре умоляє мерців, що вони не будуть небезпечними, але прихильними для живих.

Смуток по близькій, дорогій покійнику зовсім природний і тому при силі чувства виявлявся він ритмічними видами, похоронною піснею, „причитанієм“, про що згадує також літопись, навіть у князів. Протягом часу витворився погляд, що покійник потребує обрядового, в певнім традиційнім виді зложеного плачу і тим способом явилися заводові плакальниці, плачки.

в) Похоронні пісні, плачі, заводження або голосія мають отже темою смерть (т. є. кінець життя) когось із семі або похорони, а в них проявляється не лише жаль і смуток по вмерлій, але там находимо також натяки на похоронні обряди і на се, як нарід уявляв собі життя по смерті. Сі плачі, заводження і голосія (грецьк. трени, пор. Кохановського Трену, плачі жінок і плач Ярославни в „Слові о Полку“), витворилися на основі на пів мітичній, на пів християнській, яко велика частина української народної поезії. Старинний поетичний образ зозулі плакучої стрічаємо часто в тих плачах-голосіях, так що мимохіть насуваються староруські вислови желѣти, желя, карити — печалити ся. Володимир Мономах в 1096. р. пише про свою вдову-невістку, що вона „сядеть акы горлица на сусѣхъ древѣхъ желѣючи“ (Ипат. Лѣтоп. 1289.). „Желю“, „плач“ навів Бог на ріці Каялі після пораженья Ігоря Святославича Половцями, як пише літопись 1185. р. Все те свідчить про давнину похоронних пісень і звичаю оплакувати померлих. Відгомін сего звичаю відбився і в літописях і в Житях Святих. Доси в декотрих сторонах зберігся звичай, що особливо даровиті з природи жінки складають нові плачі і голосять їх на похоронах (н. пр. на Гуцульщині). Давні образи, епітети і мотиви в тих нових плачах повторяються із старовини. А по виділенню християнських черт у голосіях остане все таки ще багато поглядів про

смерть, загробне житє, про душу і відносини природи до чоловіка в старовину. Епітети й образи в плачах нагадують „Слово о Полку Ігоревім“.

Природа бере участь в жалю по вмерлім, мерця порівнюють з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лісами. Смерть являє ся злочасним горем, безталанницею, обидою (пор. „Слово о Полку Ігоревім“), чорним вороном або кощавою жінкою, відмою, гадюкою — вона невмолима (гл. М. Шашкевича „Нещасний“). Душа представляє ся птичкою, що влітає з хати крізь вікно (пор. „Бабуся з того світу“). Вмерлий, що пішов „у далеку, незнаму дорогу“ або країну, „за темні, дрімучі ліси, за високі гори“, не пропав на віки, его „дожидають в гості“. Его поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“ (пор. „Марусю“ Квітки), а також „на проводи“ або „русальний день“ (в суботу перед Зеленими святами), а особливо по честь померших предків роду („дід“, „Dziady“ Міцкевича, білоруський вислів) лучено з празником коляди. Для помершого заставляють їду і воду на могилі або дожидають дома, лишаючи місце за столом (на Різдво заставляють кутю в ночі на „покуті“, а на поминки „коливо“, приправлене як різдвяна кутя), і лишають відчинене віконце, котрим душа влітає. Похорони, се обовязок семі, а залишене похоронів уважав ся великою провинною, як се було й у старинних Греків, бо тоді душа блукає ся привидам по ночах. Покійник ставав у такім виді на другім світі так, як его похоронили і тому в Шевченковій поемі „Гамалія“ козаки благають Бога зовсім в дусі народного вірування, щоб їм не довелось „на суд праведний прийти, в залізах руки принести і перед всіми у кайданах стать“. Деякі місця плачів прибирають прикмети епічних оповідань і визнають ся гарними та поетичними порівняннями і поетичною красою.

Плачі мають багато спільного не тільки з обрядовими піснями, але й із заговорами. В похоронних обрядах зберегло ся багато подробиць, що сягають до поганської старовини. В деяких околицях є звичай класти в домовину чи завязувати в хустку (жінчині) або зашивати в шапку (мужчині) гріш, що нагадує грецький *δβολος* для Харона. По смерті дівчини-молодої або наробка-жениха печуть ко-

ровай (як на весілле) і кладуть на домовину, а по похороні роздають семі (Кіев. Стар. 1890., I., 131.). Зберіг ся також звичай зимою і літом відвозити покійника на санях на кладовище. Се нагадує вислів у Поученю Володимира Мономаха: „сидя на санехъ“.

В Галицько-Волинській Літописи є під р. 1288. згадка про похорон кн. Володимира Васильковича: „Преставленіє же єго бысть въ Любомли городъ въ лѣто 1288., мѣсяця декабря во 10 день, на св. отца Мины. Княгиня же єго слугами дворными омывше єго, и увиша и оксамитомъ со круживомъ, яко же достоить царемъ и повезоша и на сани и повезоша до Володимеря“.

10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи. Релігійні пісні або так зв. духовні стихи народні творять багатий і вельми займаний відділ народної поезії, в котрім відбили ся вірування і погляди народу, витворені під впливом християнства. Християнство осяяло душу народу новим сьвітлом, внесло в сьвітогляд єго високі ідеали Божої любови, віри, саможертви і вплинуло на всі єго почування і розуміння. Але попри се задержали ся між народом останки давних поганських поглядів, а крім того нарід не розумів з нової християнської науки всего так, як треба і толкував собі дещо по своєму, самовільно і неправильно. Тимто духовні стихи носять на собі пятно двоєвір'я, виявляють мішанину християнських і поганських поглядів.

Релігійно-моральні пісні або духовні стихи черпають теми з ріжних жерел, устних і книжних, з сьв. Письма, з церковної історії, з життя Сьвятих, з церковних пісень і для того їх основний характер — християнський, церковний. На сю релігійно-моральну поезію мало вплив суспільне життя, пародні перекази і твори народної поезії, а крім того також легенди й апокрифічні твори; для того зовсім природно, що попри церковно-християнський зміст і характер в тих піснях чимало також давної поганської примішки, бо те, чого вони не находили в сьвящених книгах, доповняли уявою і тому можна сю поезію назвати двоєвірною. Багато черт у духовних стихах взято з билин або з казок. Мимо того всі вони навіяні глибокою вірою і викликають,

свою найвною простотою трогаючи вражінє, а многі з них визначають ся великою поетичною красою.

Не легко означити час, коли сї піснї зложені. Деякі сягають неперечно перших віків християнства на Русь, інші значно пізнійших часів. Творцями їх були півосв'ічені духовні, а найчастійше лїрники і старці, так звані перехожі каліки, котрі сьпівали піснї з супроводом лїри. „Каліками“ або „перехожими“ каліками звали паломників, що вживали окремої для далеких вандрівок пригідної обуві, званої в грецькїм і латинськїм язичі калїга. Таке паломництво вимагало певних засобів, а крім того і тілесних сил. Однак після овладі Царгорода Турками й опустошень України степовими ордами паломництво до сьв. Землі перервало ся, а обмежало ся на вандрівки до місцевих українських сьвятинь, а так само змінив ся сам склад серед „калік“, між котрими переважали люди немічні, убогі, сліпі і т. п. „Каліка“ стає отже висловом для означеня людей хромих, сліпих, убогих, а само занятє стає родом промислу окремої верстви суспільної. Отсї каліки складали отже головнo духовні стихи, а що сьпівали їх з супроводом лїри, звуть їх лїрниками.

В язичі і складі тих духовних стихів, званих „псалмами“ і „кантами“, є чимало книжного: церковно-словянські форми, іскусні розміри, а часто буває також і ритм. Але побіч того находимо в них чимало народно-поетичних прикмет.

Духовні стихи можна поділити на епічні і лїричні. Епічні стихи описують події старо- і новозавітні, легендарні, а лїричні висловлюють почування і настрої сьпівців. Що до змісту описують епічні стихи життя Сьвятих, початок сьвіта (космогонічні), кнець сьвіта (есхатологічні) і т. п. Нарід бажав почути поясненя про долю душі, про загробне житє, про походженє всяких річий і тим способом витворила ся своєрідна народна філософія, основана головнo на двовірних легендах, зачерпнених у великій часті з книжних жерел з Византії і південної Словянщини.

Улюбленими темами посеред народу є притча про Правду і Кривду (ствя уособлені), оброблювані також в народних казках, про страшний суд (многі з тих пісень

що до складу близькі книжному письменству), притча про Богача і Лазаря, а ся притча причинила ся чимало до популярности стиха про „Олексія Божого чоловіка“, оснований на життєписи сего Сьвятого, що добровільно в розкішнім домі багатого вітця терпів усяке пониженє, відказав ся усяких почестий і став ідеалом для убогих калік, так що звичайно лірники починають сею притчею свій репертуар на базарах, при церковних кладовищах, на відпустах і т. п.

Ліричні духовні стихи присвячені пореважно питанням про смерть і загробне житє, навіяні страхом перед загробними муками. Наближенє смерти викликає у чоловіка сьвідомість его грішности, бажаня покаяннє і прощеня. Він уявляє собі все своє житє і лякає ся в гадках того, що мало подбав, щоби заслужити собі Царство небесне.

Вельми знаменний у ліричних духовних стихах покаянний пастрій, котрим вони навіяні. В сих стихах „грішна душа“ кає ся після смерти і перечисляє свої гріхи, а в сїм перечислюваню находимо чимало побутових черт, котрі зображують сільське житє і відносини, н. пр. душа кає ся, що несправедливо розділювала землю, що переорувала чужу межу, займала чужу ниву. Стрічаємо також у тих покайних стихах сліди забобонів: віру в замовлювання, чародійство і т. п. Так н. пр. душа грішна признає ся, що відбирала молоко чужим коровам і т. п.

Крім покайних черт проявляє ся в ліричних духовних стихах часто вплив проповіді про євангельські чесноти: покірливість, терпінє, милосердє, взагалі „праведне житє“. Тільки праведним житєм можна заслужити собі спасенє і щасливе житє вічне в „пресьвітлім раю“. Але що сьвіт „лежить в грісі“ і чоловік окружений всякими лихими впливами на его тілесну природу, що доводять его до упадку, тимто найліпшим орудником душевного спасеня — відречи ся від сьвіта й его приман, а присвятити ся монашому житю, яко найвисшому ідеалови праведного житя. Сі ідеї християнського аскетизму війшли глибоко в народну сьвідомість і виявили ся вельми живо в духовних стихах. В них залюбки оспівує ся добровільне відреченє від сьвіта сьв. Олексія Бо-

жого чоловіка для високого ідеалу духовного совершенства.

Зверхня форма духовних стихів визначає ся великою різноманітністю. Деякі з них зближені до билин, на інших видно вплив церковних пісень і книг, особливо Псалтирі, улюбленої книжки до читання в тих часах. Вплив сей виявив ся частим уживанєм церковно-словянських висловів, а навіть цілих речень з церковних текстів. Навіть у напівах духовних стихів помітно вплив церковних мелодій, хоч значно змінених відповідно природі і прикметам народної музики. Головною прикметою сих напівів є одноголосний спів (unisono), занесений на Україну з Візантії.

II. Історичні думи і пісні.

Найпомітнішою появою української народної поезії є історичні думи і пісні. В українських історичних піснях і переказах зберегло ся мало споминів з давньої київської (княжої) доби. Винищенє України наїздами Половців, княжими усобицями, татарським лихолітєм, громадним переселюванєм населення, підчиненєм Литві а відтак Польщі, процвіт козаччини і довголітні війни з Татарами, Турками і Польщею випирали старі історичні перекази і спомини, а висували нові справи і нових героїв. Старинну українську історичну поезію виперли українські думи. Се пісні про боротьбу України з Татарами, Турками і Польщею, почавши з XV. століття, що дійшли до повного розцвітту в XVII. століттю. Історичні обставини XV—XVIII. століття, а іменно татарські і турецькі набіги на Україну та початки козаччини, котрої осередком стала Наддніпрянщина, війни з Польщею і Туреччиною, доставили багато матеріялу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XV—XVII. століття), що витворила новий рід народної поезії, козацький епос — думу.

Найдавніші українські думи оповідають нам про татарські наїзди, татарську неволю і боротьбу козаків з Татарами. Ся тема вяже думи з переказами литовської доби, коли на переїмуну Печенігів і Половців явили ся Татари. Після змісту „Слова о Полку Ігоревім“ можна сказати

напевно, що українські думи продовжують пісенну творчість київської доби, тільки в думках князі-герої зробили місце козакам-лицарям, Половці — Татарам.

Дружипна поезія давних часів переродила ся у все-народну поезію, котрої осередком також дружина, але уже своя, народно-козацька, а не княжа. Як тільки український нарід у козаччині побачив народний ідеал свого життя, тоді перекази про героїв давної доби стали злишні. Згадка про них булаб зберегла ся, колиб ніщо не ворухило було і не трівожило народного життя. А тимчасом народні сили в боротьбі о істнування були так напружені, що живчик народного життя бив бистро і тому над Дніпром забуто про події раньші козацької доби. Народна пам'ять тільки небогато зберегла про литовську добу, а нарід висьпівав у думках про козацьку добу хвилі, коли на першій місці стояв уже его представник в ідеальній обстанові козака-лицаря, борця проти всякого гноблення. Тимто думи, яко епос справді козацький, витворили ся тоді, коли витворило ся і саме козацтво. Се поезія нової доби, хоч корінь її лежить у віддалених переказах київської старини.

Зміст козацького епосу — се дійсна реальна історія, як у „Слові о Полку Ігоревім“; его герої — се дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, трагічна доля, ворухили уяву і чуте народу. Козацький епос обіймає отже всі доби історичного життя України від XV. до XVIII. століття, оповідає про боротьбу з Татарамі і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в ясірі, про козацько-польські війни, а на останку і про новітні події, н. пр. про зруйноване Січи і т. ин. В козацьких думках, особливо давнійших, стрічаємо мітичні, апокрифічні, мандрівні і книжні мотиви (н. пр. про бурю на Чорному морі, сповідь Олексія Поповича пригадує літописну сповідь Ігоря в неволі), старосьвітські епічні форми. При всій поетичній закрасці козацьких дум, в них нераз можна все вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, — особу, вибрану героєм, а на останку дуже вірно зображені суспільні і побутові обставини. Думи визначають ся багатством і точністю історичних подробиць, зазначають, коли і де склала ся яка подія і тим відрізняють ся від московських історичних пісень, в котрих нема

тої точности. Така точність надає думам певности і ваги та викликає віру у слухачів. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного життя, без казочного, фантастичного прибільшування, проста і реальна у всіх подробицях.

Думи зображають найбільш драматичні події з минувшини козацької України.

Поетична картина думи овіяна теплим чутєм ліричної пісні і виявляє часто замітну красу; задля того думи належать до найпринаднійших проявів усеї словянської поезії. Живе відчутє природи дає думі багато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Кобзарські думи се поетичні твори більше зложені й обмислі, як історичні пісні, котрі служили кобзарям звичайно готовим матеріалом для зложеня думи. Творці дум користували ся готовими, раньше зложеними історичними піснями, подібно як автор „Слова о полку“ „старими словеса“, лучили книжні й народно-поетичні живла: ритму, свободний вірш, то короткий, то довгий, книжні форми язика поруч із народно-поетичними образами, епітетами, символами, повтореннями і т. п. **Історичні пісні і думи**, се твори навіяні хвилевими вражіннями життя, висьпівані на те, щоби виразити приплив або відплив народних і особистих почувань у даній хвилі, призначені були для широкого круга слухачів, що гляділи в них поважної відповіді на питання родинного і суспільного життя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що співали, пригріваючи на многострунній бандурі ¹⁾, — складали

¹⁾ Приступаючи до відсьпівання думи, співець наперед пригріває на бандурі основну музикальну фразу (пригрівку), виконувану бистро, а відтак весь речитатив до кінця думи супроводжає акомпанієментам бандури, як се робили також грецькі аеди в догомерівських, а навіть у гомерівських часах, котрих опісля заступили рапсоди, що виконували епічні твори, а також Гомерові поеми простим речитативом з лавровою віткою в руках (Гл. Труды, III. археол. съѣзда, том IV., Київъ 1878., Міщенко, О способѣ исполненія эпическихъ произведеній древнегреческими пѣвцами сравнительно съ малорусскими бандуристами, ст. 131. і сл.).

Бандура се інструмент подібний зверхньою формою до еспанської гітари. Бандура складає ся з не дуже довгої, але широкої ручки (грифа), закінченої головкою, в котрій застромлені кілочки задля підтягання або спусканя струн. Ручка примотьована до спіднякя,

їх звичайно зараз після історичних подій, котрі давали зміст і настрій їх гадкам. На се вказують не тільки схожі обставини інших літератур, але й самі наші думи.

Час, коли повстали думи, годі докладно означити. Польський історик Сарніцький згадує під роком 1506. про смерть двох братів Струсів у поході на Волошину, в честь котрих зложено і сьпівано сумні пісні „*elegiae, quae dumas Russi vocant*“. Українські літописці згадують про думи, відріжняючи їх від віршів. Самійло Величко згадує, що львівський владика, Йосиф Шумлянський, зложив невдалу думу на перекир гетьманови Самійловичеви. Складали думи також Мазепа, Ханенко й ин., на народний лад. Думи однак підходять не тільки до початків козаччини, але сягають до походів проти Половців, а „Слово о Полку Ігоревім“ можна назвати старо-руською думою.

Творцями історичних дум були звичайно самі дієві люди, учасники кривавих трагедій старовини, козаки-вояки, а на се вказують широкі описи боїв, переправ і всіх подвигів воєнних, котрі вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Бандура була конечною приналежністю не тільки лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалі знатних письменних людей в козацькім товаристві, котрих доволі багато було в тих часах при широко розповсюдженій просьвіті; отже певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні сліпці-старці. Тай козаки, котрим задля старости літ не ставало сил воювати, чвาลали за козаками та висьпівували про старі і нові

зробленого в овальній формі з липового дерева, подібного до видовбаной дині або тикви, з облям дном. Сей овальний, видовбаний спідняк зверха накритий верхняком (декою). Всередині верхняка прорізаний круглий отвір — голосник, що видає голос. Понизше голосника примоцьований приструнник, себ то поріг, до котрого причеплюють ся струни, а між приструнником і голосником є ще кобилка, на котрій лежать всі струни, так як на скрипці. Бандура має звичайно 12 струн, хоч бували бандури 25—30-струнні. З тих 12-ти тільки 6 довгих, що тягнуть ся від приструнника здовж цілої ручки до головки і там намотані на кілочки, а другі 6 тягнуть ся від приструнника до кілочків, уміщених на крає верхняка, лівобіч ручки.

події, користуючись допомогою товариства. З козацькими загонами йшли часто і бандуристи і вони були мабуть знавцями гри на сурмах, як і на бандурі. Особливо після смерти козака вигривали сумно на сурмах (в Гуцульщині й тепер на похороні вигривають на тримбітах [довгих трубах з березової кори або з бляхи]).

Сліпці - старці (хоч бували і молоді сліпці), звідуючи козацькі табори для милостині та прислухуючись козацьким пісням, тільки повтаряли думи козаків-бандуристів та складали поучні і релігійно-моральні пісні і виспівували їх відтак на приспях під сільськими хатами. Ще й тепер співують думи тільки українські кобзарі і бандуристи, що живуть подекуди на Україні. Як колись аеди, а відтак рапсоди старинної Греції співали про своїх героїв, брязкаючи по струнах свого інструменту (званого *φόρμιγς* або *κίθαρίς*), так українські сліпці-старці співали і тепер ще декуди співують свої думи речитативом, то скоро, то знов поважно, що викликає сильне вражіння. Пригріваючи при тім напів на бандурі, співець помагає своєму співови; для віддиху і начеб для роздумання над просьпіваним і для більше характеристичного розділу одної музикальної частини від другої, він у перестанках вставляє невеличку музикальну фразу, після котрої знов починає співати. Відси то і пішла назва думи. Думи се отже поетичні спомини минувшини.

Невольницькі думи, так звані плачі або псалми, складали невольники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. (Пор. Викуп з неволі, Божий Чоловік в „Чорній Раді“). Сі думи заступали їм місце молитов, як се бачимо із закінчення думи про Марусю Богуславку.

Однак крім кобзарів - бандуристів, звичайно учасників боєвих подій, а після походу творців дум, не могла і київська шкільна муза не відозвати ся на важніші сучасні події сеї доби тим більше, що під студентською одежею було ся нераз горяче козацьке серце, котре понукувало бурсаків Академії брати живу участь у воєнних боях народних за вітчизну і служити їй не тільки мечем, але й пером. Під обоюстороннім впливом школи і народного духа творили ся українські народні думи й історичні пісні, в котрих книжний руський язик ще більше зближає ся до

живої української мови, як ми се бачили в церковних творах, приладжених „барзо простою мовою и діалектомъ ижъ и найпростѣйшему челоуѣкови snadно понятая“.

Доба війн Богдана Хмельницького й его найблизших помічників і наслідників стала предметом як шкільного письменства, так і народної творчости. Коли бо попередні козацькі повстання мали суспільну ціху реєстрового козацтва, то війни Хмельницького, викликані суспільними понуками, обгорнули все українське суспільство і набрали прикмет загально-народного українського руху, котрий на-йшов відгомін і в шкільній і в народній творчости.

Що українські народні думи творили ся не без участі школярів, про се свідчать найдавніші записи їх, із самої доби Богдана Хмельницького й его наслідників, що відзначають ся більшим або меншим шкільним складом і характером і властиво належать до ряду історичних вірш. Н. пр. „Дума козацка о Берестечкомъ звиченствѣ“, одна з найдавніше записаних (1661. р.), починає ся ось як:

»О ріко Стирю, що Хміль за віру,
Скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш
Радость з вуйни, чи з миру?»

Хан наступує і помагає
Козаком ляхов бити
Под Берестечком, малим містечком
Міл оних кров пролити,
На перевозі, чилі дорозі
Короля погромити« і т. д.

Дальший опис бою стає доказом, що автором думи був один з учасників, а числом складів і ритмою вказує дума на книжне походженє єї, так що неперечно автором міг бути якийсь ученик Київсько-Могилянської Колегії, що мав участь у бою.

Такими прикметами націхована і друга дума про Жовтоводську битву 1648. р. і з часів Виговського „Плачъ Малой Россіи“ (збережений у записях 1718—1719.) яко предмет перекладів шкільних з руського на латинський язык. М. Максимович відносить сей „Плачъ Малой Россіи“ до часів Виговського (1658. р.).

В однім польськiм збiрнику (з 1713. р.) записано ще кілька козацьких вiрш-пiсень шкiльного походження, що вiдносять ся до часiв руїни (другої половини XVII. ст.), н. пр. про напади Татар на Україну:

»Ах Україненько, бiдна годиненька тепер твоя:
Згинули козаки, добрі юнаки, ах кров моя!
Гдiж ви, Дорошенки, гдi ви, Хмiльниченки, ви Івiани?
Сьмiлі сотники, битіі десятники і ви гетьмiни?»

Або друга з того часу:

»Ой на горі жeнці жнуть
Да долом, долом, да долиною козаки ідуть.
Межи ними три гетмани
Пено ведуть войско запорозке долинами.
Однi гетман Дорошенко,
Що ведеть войско запорозке хорошенько;
Другий гетман Сагайдачник,
Що згубив триста козаків, злий необачник;
Третій гетман Дрогозденко,
Що ведеть войско московске борозденко« ¹⁾ і т. д.

Колиж сi ї їм подiбні плоди шкiльної творчості по-пали між нарід, втратили з пам'яті прикмети сучасності в язиці і змінили первісний свій склад і лад. Головними причинами такої зміни, крім похибок і забутия подробиць, було: змаганє сьпівців до заокруглення кожної окремої гадки висловом в однім окремім стиху і тонiзація шкiльних сiлябiчних вiршiв, котрі не мали тонiчного розмiру. В шкiльних сiлябiчних вiршах часто не кінчила ся гадка в однім стиху, а переносила ся до слiдуючого, н. пр.:

„Тії мене загубити
Мислять: не ви, мої діти!“

Переходячи до уст народу, шкiльні вiрші приймали то-нiчний розмiр народних пiсень і улягали вiдповiдним змінам самого тексту. При всiм тiм і в пізнійших записях мали думи на собі слiди впливу на них шкiльних вiршiв сiлябiчних. Длятого по думцi П. Житецького „українські думи представляють оригінальний плiд народно-культурної

¹⁾ Пор. Историко-литер. изслѣдованія В. Перетца. — Очерки изъ исторiи украинской литературы XVII. і XVIII. в. Н. Петрова. — Объ истор. думaxъ П. Житецкого.

творчості — народний що до світогляду й язика, а книжний що до особливого складу гадок і способу їх розвитку і вислову. Під впливом „язика дум витворив ся український говір, не дуже відмінний від інших руських говорів: навіть в середній стадії українського наріччя. Се вповні цілний і строго видержаний говір з вельми незначними звуковими змінами і ріжноріччями“.

Під кінець XVII. століття завмирає творчість українських народних дум, у XVIII. століттю ще Палій з Мазепкою після Полтавського бою та Коліївщини відозвались слабо в українських думах, а найпізнішим відгомонам їх є пісня останнього кошового Кальниша (Кальнишевського) про Чайку:

„Ой біда, біда чайці небозі,

Що вивела дітий при битій дорозі“ і т. д.

але й вона є лише переріркою чумацької пісні.

Думи є творами історичної доби, хоч у декотрих бачимо черти і сліди давної богатирської (героїчної) доби (н. пр. про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про Байду-Вишневецького). Таких слідів стрічаємо більше в думах, описуючих боротьбу козаків з Татарами, себ то в думах давнішої (що до основ) формації, що ще мало успіла відстати від способів богатирської творчості. Думи пізнішої доби описують боротьбу з Польщею красками вже близькими до дійсного життя, а історичне живло виявило ся вже з більшою чистотою, як у героїчнім епосі, се вповні історична поезія. (Ор. Миллеръ, Великорусск. былины и малорусск. думи, Труды, III. арх. съѣзда, Кієвъ 1870., т. II., ст. 285. і сл.).

Предметом думи не тільки історичні особи і лицарські події, але нераз події з життя суспільного, в котрих тільки відбили ся загальні черти побуту козацьких часів. (пор. Думу про сестру і брата). Тому можна думи назвати історичною поезією козаччини в найширшій значінію слова: всі обставини життя, пережиті народом в ту добу, все горе, перерване деколи радіщами, все те відбило ся в українських думах. Усе те зображено на стільки близьким дійсності, що мимохіть викликає пряму участь чутя й у самих сьнівців і у слухачів. Відси то походить сепі

ліризм дум, котрі задля того не мають вповні епічного спокою („Слово о Полку Ігоревім“ — епічно-ліричне, думи лірично-епічні), а часто переходять також у драматичний тон, як взагалі народна поезія не знає тих чистих, відрубних поетичних родів (н. пр. епіки, лірики), знаних давнім естетикам (пор. балади, романси).

Що до форми належать думи до складного роду поезії, бо на них відбив ся вплив шкільно-книжної творчости. Думи зложені в тих часах, коли всі верстви українського суспільства йшли разом і коли школа на Україні стояла blisko народного життя, стежила за ним. Освічені люди писали вірші ладом народних пісень, а прості люди на взорець сих віршів складали свої пісні і думи про славних тогочасних лицарів і діячів та їх подій. Тимто в думах зустрічаємо деколи щось книжного у зворотах і висловах, що нагадує давні шкільні вірші схолястичні.

Кобзарі-бандуристи не грали ніколи для забави. Виспівуючи про історичні події, в найширшій значіно́ї слова, подавали у своїх поважних думах глибоко--моральні погляди (н. пр. про бурю на Чорнім морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку життя своєму народови (н. пр. Дума про сестру і брата, про Правду і Кривду й ин.).

Важне місце в думах займає пошана для батька і матері, яко відгомін загальних родинних почувань, спасенє від біди через вітцівську і материнську молитву, а погибель від материнського проклону. Сей родинний культ займає важне місце в поетичних творах українського народу.

В думі про Івася Коновченка мати плекала і любила свого сина, щоб її доглядав на старости літ, а син проти її волі іде до війська, щоби з него не сьміялись козаки. А ся черта вельми схожа з оповіданєм літописи про стареньку княгиню Ольгу, що охрестившись, наклонювала свого войовничого сина Сьвятослава до християнства, а він не послухав сего, бо „дружина моя сему смѣяти ся начнуть“. Подібно, як Коновчиха казала синові, що вона годуючи єго, сподівалась прожити з ним на старости літ, так і кн. Ольга говорила Сьвятославови: „видиши ли мя болну

сущу, камо хочеш (идти) отъ мене — погребъ мя, иди, амо же хочеш“.

Ся висока етична ідея погляду на велике значінє матери виявила ся не тільки в українських думках, але ще більше в українських родинних, а особливо весільних і інших ліричних піснях.

»Тільки в євїті правди, що рідная мати«, каже народна постолиця: »у кого ненька, у того головка гладенька«, а як вже не стане матери, тоді, як гарно висловлено в пісні:

»Намалюю матір
На божничку в хаті:
На божничок глину —
Матір іспомяну,
Назад оберну ся,
Сльозами заллю ся«.

І нема тяжного гріха, як непошана або убийство батька та матери (переказ про Мадєя в легенді про померші душі, в думі про Олексія Поповича і в коляді, як Мати Божа просить Христа о райські ключі, щоби відчинити рай і пекло, випустити грішні душі, лише одній опрощєня нема, »що отця з матірю та палаєла, не палаєла, а подумала«).

В народній щедрівці Господь сам тримає ключі від раю, відмикає рай і впускає душі, але одної не пускає, що „вітця-матір не за що має“.

Та крім сеї етичної ідеї родинних почувань про значінє родини, батька і матери, стрічаємо в думках ще другу ідею — суспільну — єднаня людей задля суспільних справ. Коли в думках з виявою родинних почувань і головною опорою є родина, батько і мати, то н. пр. в думі про Хведора Безрідного висунений на передове місце засновок суспільного єднаня, місце батька-матери заступає козацьке товариство. З опису похорону Хведора Безрідного проявляє ся ідея, що се не бувало, щоби козацька голова без товариства умирала, а ся ідея є відгомонам єднаня в самім житю, що находило вираз не тільки в козацькім товаристві, але й в інших формах побратимства, в церковних братствах, в парубоцьких братствах, цехах і т. п. Тимто невимовна туга і жаль віє з дум про самотну смерть козака в степу (н. пр. про смерть

козака-бандуриста, смерть наймолодшого з братів, що втекли з Азівської неволі і т. п.).

Замітна також у думках черта про лицарство козаків, що є синонімом слави.

В думі про Байду султан каже до него:

»Ой ти, Байдо, ти славносенький,
Будь мені лицар та вірнесенький«,

а до Олексія Поповича про бурю на Чорнім морі кажуть козаки:

»Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю«,

а в думі про Богдана Хмельницького, котрий там названий лицарем, висловлено бажанє, щоби »козацьке військо слави, лицарства доставало«.

Вельми гарно і влучно пояснив М. Гоголь значіне дум для українського народа, ролю в них матери і вільнодумний лицарський дух козаччини. „Пісні для України, каже він, є всьо: і поезія й історія і вітицька могила. Всюди проникає їх, всюди дихає в них широка воля козацького життя. Всюди видна та сила, радість, могутність, з якою козак кидає тишину і супокій домашнього життя, щоби вдати ся в сю поезію бою, небезпек і гулящого бенкетованя з товаришами“. Козака не може вдержати навіть „старенька мати, що проливає струї сліз, котрої цілим ествоманєм заволоділо одно материнське чувство“.

Думи відрізняють ся від инших пісень народних ріжнородною, вільною мірою стихів. Бувають стихи 20—30-складні, є також п'ятискладні, відповідно до настрою співця і приміненя до музичної гри, а навіть 3-складні. Довші стихи відповідають просторому, спокійному оповіданю, а коротші зображають подію, котра живо розвиває ся. Нерівномірність стрічок, се характеристична ціха дум.

Українська дума є тільки дальшим звеном у розвитку народної пісні. Форма дружинної поезії, котрої знаменитим пам'ятником є „Слово о полку Ігоревім“, ґрунтує ся звичайно на рівномірній, ріжнорідній будові строф, на відповіднім числі складів кожного вірша. Дружинна пісня і „Слово о полку Ігоревім“, котрого форма виробила ся

неперечно під впливом византийської церковної пісні, творить перехід у розвитку пісенної форми в українській думі.

Ритми в думах майже зовсім нема, бо тим булаб звязана розкішна оригінальна форма деклямації. Ритма їх складова (синтактична), як у „Слові о Полку Ігоревім“, в псалмах або в церковній поезії, відповідна спокійному, свободному оповіданню; за те замічаємо звичайно рим, найчастійше женський, в кількох по собі слідуючих стихах.

Думи любують ся вельми в дієслововім рими:

»Котрий козак отця-матір поважас,
То він ніде марно не пропадає,
Єго матчина молитва зо дна моря виймас,
Од смертельного гріха душу одкупляє« і т. д.

Або:

»На небі усі зьвізди потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило,
А із низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три части розбиває«.

Деколи рим висловлює додаток до змісту, н. пр. при гетьмані Кішчі:

»Марко Рудий,
Судя військовий,
Мусій Грач
Військовий Трубач«.

Часто стрічаємо в думах стилістичні звороти повторювані:

»Ти, земле турецькая,
Віро бісурменская,
Ти, роздую християнская...«

Епічним зворотом у думі являє ся також проклін. Козаки жленуть землю бісурменську, мати неслухняного сина і т. д.

В значіню епічного образу зустрічаємо в думі про Коновченка загадковий сон, що нагадує старий поетичний спосіб в „Слові о полку“ (сон кн. Святослава).

Стилістичною питоменністю дум являє ся також нахил до однозвучних і однозначних слів, найчастійше дієсловових синонімів, н. пр. знає — видає, прохала — благала,

плаче — ридає, кляне — проклинає, квилить — проквильє, або: срібло — золото, кайдани — залізо, отцева — матчина молитва, рано — пораненьку, мало — трохи — небогато, тяжко — важко.

Язык дум витворив ся з давних живел, одначе вони не могли зберегти свого первісного виду в тім краю, на котрім історія витиснула глибокі сліди потрясеня. Не тільки татарський наїзд причинив ся до відокремлення української мови. Ще перед тим вона відділила ся від загальноруської первооснови, а відтак татарське й литовське завойованє не перейшло безслідно для дальшого перестрою староруських живел мови. Колиж сам нарід виступив на перше місце дійства і появиля ся козаччина, в котрій змішали ся всі верстви українського населеня в добі Хмельниччини, проявило ся також поетичне натхненє, а єго плодом були думи. Поетична творчість довела до творчости языка і тому язык дум мимо давної основи — се новий язык. В нїм досягла українська мова того степеня, що творить характеристику питоменну українського говору, без архаїзмів, питомих иншим українським говорам. Під впливом взірцевого языка дум виробив ся український говір, одноцільний і строго видержаний з вельми незначними звуковими відмінками. Єго впливови улягають инші українські говори, як се влучно замітив Я. Головацький (Розпр. о южнорус. язичі, гл. стор. 23. про розвиток українського языка) ¹⁾.

Коли народне житє стало підупадати, упадала також і творчість козацького епосу. Вісімнайцятьє столітє зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало останні дні, а кобзарі-бандуристи заховали доси в своїй пам'яті багаті засоби дум і переказів, котрі етнографи й учеві спасли від неминучої загибели.

12. Лірична поезія народна.

Вже обрядова й історична поезія українська визначає ся великим багатством і виявляє багато ліричного живла. Але й лірична поезія українського народу виявляє ве-

¹⁾ П. Житецький, Очеркь звуковой исторіи малорусск. нарѣчія, Київъ 1876, ст. 288 і сл.

лике багатство і різнородність, дине незвичайно великою сьвіжістю і глибоким чутем. Лірична поезія — се в значній часті твір українського жіноцтва. В піснях жіночих при незвичайній плавності стиха визначає ся язык повним совершенством. Нема там одного слова лишнього або недобірного. Як зерна в гарнім колосі, так слова в ліпших, непопсованих наших піснях вибрані всі здорові, звучні і важкі. В укладі видно тонкий смак, а в образowości язык доведений до найбільшої гнучкості, але при тім збережена мужеська сила і звучність.

Головною формою української лірики є пісня, котрої словний текст вяже ся з напівом, з музичною мелодією, нероздільно й органічно злученою в цілість. Ся тісна злука словного і музичного живла вирізняє рішучо народну лірику від книжної. Вже византийські літописці вказували на особливу прикмету Словян, їх сьпіволюбивість. Ся прикмета зберегла ся і розвинула у високім степені в українськім народі, у котрого пісня є невідступною товаришкою від колиски до могили, як висловив ся М. Гоголь — є его поезія, історія і вітцівська могила. В пісні відбила ся вся різнородність доступних народові чувств і настроїв, в котрих звучить то гуляща радість, то глибока туга. В піснях відбиває ся все внутрішнє житє народу з усею его радостю, тугою, мріями і клопотами. Але крім того в піснях відбили ся і всякі черти народного побуту, що зображають умовини народного житя, н. пр. родинне і суспільне положенє української жінчини. Чимало таких побутових черт розсипано в піснях рекрутських, вояцьких, козацьких, чумацьких, бурлацьких, опришківських, котрі виявляють особливости побуту сеї верстви суспільної, їх звичаїв і поглядів. Також панщина і крѣпацтво лишили певні сліди в народній ліриці, котрі вказують, як панщина і крѣпацтво відбили ся в житю українського селянства.

Ліричне живло проявляє ся в більшій або меншій мірі в усіх видах народної поезії. Стрічаємо ліричне живло н. пр. в обрядових піснях. Деякі дослідники запевняють, що вся народна лірика витворила ся з тих пісень, сьпіваних при всяких обрядах, що мали релігійне значінє. Так н. пр. проявляє ся у весняних обрядових піснях лі-

ричний склад, те саме і в купальних, коли дівчата ворожать про сватане, пускаючи вінки на воду. В піснях весільних стрічаємо ліричні місця в „плачах“ молодої при розлуці з рідним домом, у зворотах до її родичів і подруг. Особливож глибокою лірикою навіяні похоронні голосіння (причитання), переняті глибоким чувством і доходять инколи до справдешнього натхнення.

Пісні ігрові і хороводні вже відповідно своєму призначенню, яко супроводні прояви літного розвеселення молоді, визначають ся живим і веселим складом. В них найбільш співвають про любов, сватане і т. п. Хороводні ігри часто зображають цілі яви: любовні залицяння, вибір жениха або молодої, суперечку між ними і т. п. До тих хороводних пісень зближені танкові: коломийка, шумка, козак і т. п.

З ліричних пісень вельми розповсюднені пісні до танцю, н. пр. коломийки. **Коломийка** зродила ся в Коломийщині, відки її назва, і розповсюднила ся найбільше з усіх пісень на Україні. (Ритм її 14-складний, звісний на всій Україні, пор. Шевченко, Руданський). Се вірна товаришка Русина від колиски — до могили; нею він все починає і все кінчить. Передовсім у коломийках виявляє ся привязане селянина до родини, до гір, до своєї околиці, села і т. д. і длятого видне місце в коломийці займає прославлюване Коломиї і Коломийців. У коломийках і їх напіві пробиває ся меланхолійність, тужливість і сумота душі, як майже в усіх українських піснях народних. В багатьох коломийках проявляє ся не веселий настрій духа, який заохочує до танцю, але відбиває ся також жаль і смуток на гірку долю.

Коломийки мають свій окремий старинний лад, котрий вяже ся з поетичними ритмами старинного світа, південного (Византия) і північного (Скандинавія). Визначає ся він такими признаками: початок або перша частина пісні містить звичайно образ з природи, а друга частина відповідне тому образowi уподоблене, що впливає з настрою душі співця. Образ і уподоблене творять цілість органічну, так що уподоблене наче впливає з образу. Колиж пісня довша і складає ся з кількох відділів, то образ у коло-

мийці раз піднятий розвиває ся даліше, а відповідно єму продовжує ся й уподоблене.

Коломийка складає ся звичайно з 4 стрічок, а образ і уподоблене займають в ній по дві стрічки і то так, що в першій знаходить ся образ, в третій дальший его розвій, а в другій і четвертій відповідне тому образowi уподоблене. Отже правильна 4-стрічна коломийка складає ся з двох половин, а в обох половинах є і образ і уподоблене.

Пізною осеню і зимою переносить ся житє молодежи з улиці і майдану на вечерниці, сходини по хатах, де дівчата прядуть або займають ся иншим рукоділєм, а при тім ведуть розмови з парубками, співвають пісні, оповідають казки, загадують загадки, а деколи заводять всякі ігри і танці.

В тих **вечерничних піснях** що до настрою і змісту знаходимо більше різнородности, як в ігрових і хороводних, бо побіч веселих і радісних напівів проявляє ся в них часто сумний, елегійний настрій. Тимто сї пісні мають у собі більше чисто ліричного живла, визначають ся глибокою задумою, силою вислову і красою напіву, як усі инші види народних ліричних пісень та викликають велике вражінє на слухачах.

Що до змісту можна народні ліричні пісні поділити на кілька розрядів, до котрих можна влучити різнородні пісні що до основи і настрою.

Пісні любовні творять найчисленніший розряд, бо в них відбили ся всі відтінки і переживання сердешного чувства. Одні оспівують щасливу, взаїмну любов, инші знов навіяні глибокою ніжністю зображають безкорисну прихильність молодій дівчині; в инших знов оспівана нещасна любов, повна терпіння, перепон роблених звичайно родиною залюблених, або недостачею взаїмности в серцю другім. Вельми багато пісень оспівує розлуку, жаль, зраду, а сумне чувство, яким навіяні сї пісні, доходить від тихої покірливости долі до глибокої розпуки, доведеної нераз до пристрастної пімети за зраду й обман.

При всім тім одначе незвичайна чистота почувань у любовних піснях надає їм великої поетичної стійности і високої поетичної цінн, коли навіть розходить ся о соромливі прояви життя н. пр.

»Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене молодю поговір та слава.
А я тую чорну хмару рукавом розмаю,
Перебула поговори, перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик без чорної хмари,
Ой не вийде дівка заміж без людської слави.
Настучить ся, нагрючить ся, дрібен дощик піде,
Набрешуть ся вороженьки, дівка заміж піде«.

Родинні, семейні пісні зближені вельми до любовних змістом і настроєм. В них відбили ся всякі обставини родинного життя, світлі і темні, веселі і журливі, відносини членів семі, черти сільського побуту, а особливо цінні є пісні, в котрих зображене положення жінчини в семі.

Визначають ся вони незвичайно ніжними почуваннями, красою вислову і високо поетичним настроєм та образовістю, яку можна зустрінути хіба у великих поетів, н. пр.:

»Гореж мені, - горе, нещаслива доле!
Ізорала бідна вдова мислонками поле,
Карими очима тай заволочила
Дрібенькими слізоньками все поле змочила«.

Жінчину цінили тоді як робочу силу, а положення її ставало тим важше, наколи була приневолена віддати ся за нелюба. Тому в жіночих піснях чимало гіркого жалю на лиху долю, на люту свекруху.

В порівнянні з положенням відданиці зображене життя дівчини світлим і ідеальним красками. Сумуючи в новій чужій семі, „безталанна головонька“ переносить ся гадкою в рідну хату, згадує дівоче життя і материнську любов, лине до рідного огнища „журливою зозулею“ з жалю на свою гірку долю. Многі з тих пісень визначають ся глибоким чувством і красою поетичного вислову.

Сумний, елегійний настрій виявляє ся і переважає майже в усіх ліричних піснях українського народу безвідходною печалю. На се складали ся причини вікових неприхильних обставин, природних та історичних, серед котрих довело ся жити і розвивати українському народови (н. пр. боротьба з силами природи, татарське лихоліття, панщина, крпацтво і т. д.).

Але й тепер, хоч уже нема ні крѣпактва, ані панщини, викликує безнастанна робота на чужій ниві жаль безнадійного життя:

»Ой піду я понад лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле —
Мені за ним жити горе!
Ой він оре чужу працю —
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тільки гину!
Ой він оре, а я сію —
Тай нічого не подію«.

Вельми яскраво виступає сей настрій у піснях про долю, котрі творять багатий і вельми займаний відділ. В них відбило ся роздумуванє українського народу над єго долею, над важким житєм. Виливає свій жаль новобранець, розлучений з рідним домом, з милою, сумує козак-молодець задля розлуки з судженою, гірко жалує ся віддана „за нелюба“ жінка. В деяких піснях зображена та „безталанна доля“ якоюсь тайною силою, що налягла чоловіка і в виді якогось фантастичного єства переслідує єго у всіх обставинах єго життя. Звичайно ся безталанна лиха доля зображена в виді Горя, Бідн, Недолі (Обида в „Слові о Полку Ігоревім“), від котрої не може оборонити ся ані молодець, ані дівчина. Деякі дослідники (як Потебня) бачать в тім мітольоґічні єства, демонів, котрі після поганських поглядів, збережених між народом, кермують судьбою чоловіка, инші (як Весоловський) бачать в тім останки відгомону первісного анімїзму, инші знов вважають се прямо поетичною уявою. Подібні зображеня стрічаємо в народній поезії инших народів: Греків, Італійців, Сербів і т. п.

Крім чисто ліричних пісень, спільних усеу народови, є чимало пісень, зложених у певній верстві або в певнім стані суспільнім, котрі зображають умовини життя, звичаї, погляди, питомі сій верстві або сему станови. Сю побутову лірику творять суспільні і господарські пісні.

Суспільні і господарські пісні зображають положенє ріжнородних суспільних і громадянських обставин і сюди на-

лежать пісні: вояцькі, гайдамацькі (і про опришків), бурлацькі, чумацькі та крепацькі (і про панщину). Окружаюча природа і внутрішній народний, суспільний, громадянський і родинний побут надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного життя, котрих ми не знайдемо в сухих літописних оповіданнях, відкривають ся нам у побутовій або суспільній пісні.

Особливо чумацьке життя, багате на пригоди, розлука з родиною, проявило ся багатою твердостю пісень, що зобразили нам тип чумака в різних обставинах. Чумацькі пісні виявляють або ліричний порив, або справжешній трагізм. Колиж опісля підупала козащина, стало чумацтво пристановищем для січового лицарства. Притупивши „гострі шаблі“ і „списи“, стали козаки чумакувати. Задля того багато козацьких пісень перероблено на чумацькі, а відтак пішли за ними вже бурлацькі і рекрутські.

Зверхній вид і лад народної української лірики мимо різнородного змісту є доволі сталий і незмінний.

Найхарактеристичнішим ладом народної пісні єсть поетичний паралелізм, вироблений ще в давних часах тісної звязи чоловіка з природою, коли вона йому уявляла ся одушевленою, навіяною гадками, чувствами і волею. Опісля сей первісний анімістичний світогляд значно змінив ся і зблід, але яркі єго сліди зберегли ся в технічнім ладі народної поезії. Народна пісня любить звертати ся до природи, глядає в єї зверхних проявах красок і образів для вияви внутрішніх почувань. Сим ладом, з підмогою порівнянь і протиставлення з появами природи, пісня намагає ся виявити і зазначити се або инше чувство або душевний стан.

Н. пр.:

»Ой ізійди, ізійди, ти зіронько та вечірняя,
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!
Радаб зірка зійти, та хмаронька заступає,
Радаб дівча вийти, та матінка не пускає«:

або:

»Зелений дубочек на яр похилив ся,
А син своїй нениці низенько вклонив ся« і т. п.,

або:

»Чи я в лузі не калина була?« і т. п.

Задля частого уживання деякі з тих поетичних порівнянь неначе зростають ся, а образи взяті з природи набирають самостійного символічного значіння. Народна українська лірика вельми богата такими пісненими символами. Так н. пр. зозуля або горлиця є образом журливої жінчини, молоду дівчину пісня зображає часто червоною кучерявою калиною, калиною — малиною, ягодою зеленою, білою березою, ясною зіркою, дівчину-сироту — самотньою березою, котрої ні сонце не гріє, ні місяць їй не сьвітить, лише вітер нею колише.

Козак-молодець порівнує ся з ясним соколом, сизим селезнем, кучерявим дубом, явором, пара залюблених з голубом і голубкою, туман зображає тугу, смуток, полин — горе, роса — сльози і т. п.

Вважаючи природу живою, одушевленою, народна уява глядить у ній відповіді на питання і спочування свому горю або радощам. Козак із журби йде в поле глядати розради, н. пр.:

„Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький,

Помандрував в чисте поле козак молоденький“ і т. п.,

щоби поділити ся з природою своїм жалем.

Вельми знаменною виявою живого спочування природи, яким навіяна вся українська народна поезія, є часті звороти до природи, до зьвірят, рослин, а навіть неживих предметів. Сей улюблений лад у народній поезії є відгомонам давної віри в одушевлення всіх прояв зверхнього сьвіта, в можливість їх взаємин з чоловіком, взаємного порозуміння і спочування. В піснях часто звертає ся поет до птиць (соловія, сокола, голуба, зазулі, ворона), коня і т. п., до рослин і дерев (калини, верби, берези, явора, дуба, сосни, трави), до сонця, місяця, зорі, вітру, гори, ріки і т. п. Дівчина звертає ся до голуба, сокола і т. п., щоби подав про неї вістку милому, просить місяця, щоби осьвітив ему доріженьку, козак через бистрого коня або чорного ворона, сокола і т. п. подає вість на родину про свою смерть у бою.

Народна пісня змагає все до ясної образowości, до конкретности, а обминає всякі абстракти. Замість

н. пр. сказати, що вже вечер і пора вертати з лану з роботи до дому (в крепацькій пісні) подає пісня цілу живу картину:

»Ой уже сонце над вербами, пусти нас, пане, хоч з ребрами,
Ой уже сонце над грушами, пусти нас, пане, хоч з душами,
Ой уже сонце в очереті, пусти нас, пане, вечеряти,
Ой уже сонце в вівеї, в вівеї, полічи, пане, чи ми всі?»

В народній пісні однак часто стрічаємо алегорію, особливо коли вона має виразну образіву форму. Н. пр. дівчина віддана в чужу сторонючку, між чужі люди, згоджує ся з тим, коли вже така її доля, але просить матір, як буде вмирати, щоби прислала їй зазулю у її садок кувати. Зазуля кувала, але донька не чула, бо на той час в полі чуже жито жала. Колиж прийшла домів, сусіди сказали, що в її садочку зозуля кувала.

В супротивности до широкого епічного складу, основаного на повторюваню, протягуваню дії, ліричний склад є все звязкий, відзначає ся скорим розвитком і розвязкою дії. Але як в епічному складі, так і в ліричному улюблені поетичні звороти й образи й епітети грають важну роль і є виявою народности, мають значінє готових висловів, питомих народній поезії пісенної словні. Н. пр. буйна, головонька, чисте поле, бистра річенька, крутий беріжок, трава — мурава, хрещатий барвінок, калиновий місток, гарна дівчина — небога і т. п.

Українська народна музика. Музична сторона українських народних пісень визначає ся незвичайним богатством і красою. Що до мелодийного і ритмічного складу українська народна пісня є своєрідною появою, не пошкожою на пісні інших народів і на сучасну музику. „Музика, як висловлює ся Микола Гоголь, сплинула ся з життям, звуки єї такі живі, що, як кажуть, вони не звучать, але говорять і то говорять слъозами, а кжде слово сеї горячої мови проникає душу... Нема більшої сили над людську музику народу, котрий мав стілько поетичної вдачі, а котрому гнобленє і насилє не дали ані на хвилю відотхнути. З того то гнобленя і насилє зродив ся біль, котрий не міг ніде инде виявити ся, як в єго пісні“.

Красшу характеристику української пісні годі подати. І справді, се що витерпів український нарід, не перейшов.

ні оден нарід словянський. Тимто і в его музиці проявляється часто такий безнадійний смуток. Ся задумчивість української пісні є найхарактеристичнішою її прикметою, а також у веселих піснях відчуваємо якийсь меланхолійний настрій. Як пісня кожного народа, так і українська пісня улягає подекуди чужим впливам. Однак має вона стільки питомих, лише для неї характеристичних черт, що є вона зовсім самостійною посеред інших словянських. Недавно померший український композитор Микола Лисенко має сю велику заслугу, що не тільки зберіг велику часть українських пісень перед загином, але і вспів доказати їх самостійність. Лисенко запевняє, що з усіх словянських народних пісень своїм ладом мелодийної черти, а головню музичної деклямації слова, зближає ся до української народної пісні найбільше пісня сербська. І з московською піснею вона є споріднена. Як у московській, так і в українській народній пісні додачаємо в основі старі церковні звукоряди. Як у московській пісні уживає ся часто звукоряду фрігійського, еольського і міксолідійського, то навпаки в українській пісні уживаний йонський, лідійський звукоряд (чого нема в московських) і дорійський (в московських піснях вельми мало уживаний). З того огляду різниться українська пісня від московської ще й тим, що коли московська зберегає повну чистоту тих звукорядів, — українська пісня вносить більше ліричного, жалісного живла, як висловив ся славний український кобзар Остап Вересай, і так проявляє хроматичне живло, коли тимчасом московська пісня в суперечности з українською зберегає в многім строгу діятоніку. Що до мелодийної черти, бачимо в українській пісні гідну подиву симетрію і правильність поодиноких частин, коли тимчасом, як висловлює ся проф. Лярош, характеристичною прикметою московської пісні є полеханє всякої правильности в складі. Тимто і з огляду ритмічного зберегає українська пісня завсіді менше більше сталу ритму, а то найбільш 4-, 3-, 6-четвертинову або вісімкову. Ритми як 4/5 або 7/4 і комбіновані ритми найдемо також, але не в такій мірі, як у московській, котра в ритміці є вельми примховата. Очевидно і в орнаментатії музичній різниться ся значно українська пісня від московської. Фіоритури або мелізми (музичні

окраси) мають у московській пісні більш зверхнє значінє; в українській пісні є вони виразовим орудником, мають внутрішнє значінє, що головнє можна бачити у жіночих піснях, а також у думах і лірницьких піснях.

Характеристичною прикметою українських народних пісень є також перевага в них многоголосности (поліфонізму). Навіть чисто ліричні пісні виконують у народі хором, при чім оден співець веде основну мелодію, а инші учасники розвивають її, витворюючи так звані підголоски, що надають пісні особливої гармонії красою і різнородністю в злуці звуків. В злуці з основною мелодією ці підголоски творять своєрідний природний контрапункт¹⁾, котрого нема в піснях инших народів і котрий у західно-європейській музиці розвинув ся чисто-штучним способом.

13. Шкільна українська поезія лірична.

Як історичні події народні впливали на київську шкільну музу і викликували творчість історичних дум, зближених язиком і світоглядом до народної творчости, так і народне і суспільне житє в освіченім суспільстві українським дало понуку до ліричної творчости після шкільних правил. Головними формами сеї шкільної лірики були: гимни в честь Бога і Святих, елегії сумного настрою і змісту і привітні оди на всякі події личного, рєдинного і суспільного житя. Всі ті форми лірики мали в XVII. століттю переважно релігійну, взагалі духовну ціху, але з початком XVIII. століття елегія з любовною піснею і ода приймають мало-помалу під впливом клясичних взірців також світську ціху.

¹⁾ Контрапунктом зве ся злука кількох або кільканайцятьох мелодійних голосів, що визначають ся милозвучністю. Ся прикмета народної української музики, питома штучній музиці, чудувала європейських композиторів, так що деякі не хотіли вірити, слухаючи народних пісень, щоби се були твори простих людей, а не музика творців. Француз Кістін висловив ся, що народні пісні складають ся з мелодій, котрі є виявою натхнення, і в сій хвилі з вельми вишуканих і гарних, цінних комбінацій, до яких в инших краях доходять дорогою науки і обчислення.

Шкільні гимни в честь Бога і Сьвятих складано в Київській Академії не без впливу польських католицьких взірців. Так н. пр. в „Комедії на Рождество Христово“, приписуваній Дм. Ростовському, находитъ ся гимн або кант, що починає ся словами:

»Ангель пастырямъ вѣстить
Христось ся намъ днесъ родить
Въ Вифлемѣ, градъ Давидовомъ,
Въ колѣнѣ Юдовомъ
Отъ Дѣвы Маріи«.

Сей кант бодай у початкових строфах представляє ся буквальним перекладом польської „набожної пісні“. Протягом часу появляють ся також самостійні гимни київських учених на всякі церковні празники (Різдво Хр., Пасху, Покров Пр. Богородиці і т. п.) і таким способом зібрав ся значний засіб духовних кантів або псалмів, котрі співали на Україні „старці - лірники“. Сей засіб творчости зібрано в Почаївськім „Богогласнику“ (1790.).

Елегія є другою формою ліричною, спорідненою з гимном, котра служила в Київській Академії до вислову сумного релігійного чувства. Такі елегії про страсти Спасителя, про потоп, смерть, останній суд і т. п. Але з кінцем XVIII. столітя шкільні елегії, не затрачуючи свого релігійного настрою, почали примінювати єя і до українського народного життя та від полурелігійного, полубоєнного життя переходити також до суспільного селянського побуту. Одна така елегія з початку XVII. ст. починає ся ось як:

»Ой колибъ знали,
И колибъ бадали,
Якъ у пеклѣ лиха доля,
Тотчас пошли би ми
Гдѣ до монастыря
За грѣхи Бога прохати« :

а кінчить ся словами:

»Ей братя козаки,
Славныи юнаки!
Коли час поправмо єя.
Мати Украина
Козацкого сына
На славу породила,

Не гиньмиж якъ мѹхи
И дурни и плѹхи,
Мѣрне будемъ служити».

З почином XVIII. столѣтя стала являти ся також чисто свѣтська українська пісня шкільної творчости, викликана зворотом київських учених до взірців клясичної лїрики.

Теофан Прокопович, перший представник відродин клясицизму на Україні, описав утечу Олексія Божого чоловіка з весільного бенкету такими віршами, як Овідій своє заслання в першій книзі *Tristium* (елег. 3), а крім того переложив 7-му елегію Овідія слов'янсько-руським віршом, написав елегію „Плачеть пастушокъ о долгомъ несчастіи“ і т. п. Клясичні взірці лїрики, їх наслідованя і переклади вплинули на свѣтську закраску шкільної лїрики.

Другий представник відродження клясицизму на Україні **Григорій Сковорода**, писав також вірші, а при тім деколи елегії (н. пр. „Ой ти птичко жовтобока“). Їго вірші були вельми популярні на Україні, а особливо дві пісні: „Всякому городу нравъ и права“ і „Ахъ ушли лѣта якъ вихрѣ зъ круга свѣта“, а хоч були зложені книжним язиком, то в устах народу прийняли перегадом закраску українську і доси сьпівають їх на Україні „старці“. Першу пісню Вацлав з Олеська і Жеґота Павлі помістили яко народну в своїх збірниках пісень, не знаючи, що єї автором Сковорода, а Котляревський вложив її в уста Возного в „На-талці Полтавці“.

Ані Прокопович, ані Сковорода не складали любовних пісень, зірвавши з родинним житєм, хоч знакомі їм були відповідні клясичні взірці, а Прокопович навіть остерегав молодіж перед любовними почуваннями. Мимо того свѣтська молодіж, що побирала шкільну осьвітѹ, виявляла в піснях любовних свої почуваня. Так н. пр. козак **Климовський** зложив на початку XVII. столѣтя пісню „Їхав козак за Дунай“, котру й доси сьпівають на Україні, а козак Гадяцького полку **Захар Дзюбаревич** спорудив з початком XVIII. столѣтя збірник пісень, між котрими є дещо й єго власної творчости.

В одній пісні говорить автор :

»Дівчинонько, моє серце..
Тяжко, нудно мні без тебе,
Істи, щити не озму ся,
Слезоньками обіллю ся«.

На чужині автор тужить за своєю родиною, за вітцем, матерю, за рідними братами:

»І вони теж не знають,
Як я бідний погибаю;
Ні о собі знати не дають,
Щи всі живі перебувають«.

В половині XVIII. століття любовні пісні шкільної творчости широко розповсюднили ся по Україні, а деякі з них попали ся навіть у збірники українських народних пісень. З України ці пісні любовні вельми рано переходили до Галичини, Угорщини і Буковини, а навіть у Московщину, як н. пр. „А у полі, полі стояла береза“, „Ой за гаєм, — гаєм, гаєм зелененьким“, „Звеліла мні мати зелеп ячмінь жати“ і т. п. Але з другого боку українські любовні пісні підчиняли ся московській ліриці, як н. пр. пісня:

„Не прельщай меня, драгая,
И не кажись моимъ глазамъ“ і т. д.,

котру Котляревський вкладає в уста Фятика в „Москалю-Чарівнику“. Пісню сю зложив Сумароков, але протягом часу України її значно змінили.

Одами називали привітні вірші на всякі празники і сьвяткованя, звернені до слухачів. Так н. пр. привітні вірші на Різдво і Великдень заступили місце „колядок“ і „волочесних“ пісень, а витворились вони під впливом латинсько-польських віршів.

Однак у дальшій розвитку на українській ниві подібні привітні вірші або оди прибирають від 40-вих років XVIII. століття питомий народний гумористичний настрій і закраску та зображають сьвячені предмети і події відносно сьвітоглядом українського простолюда, з його побутом і його рідним язиком. До таких віршів належить „Вірша, говореная Запорожцями въ Свѣтлый праздникъ Воскресенія Христова“ („Христос воскрес, рад мир увесь, дождали Божой ласки“ і т. д.), „Вірша на Великдень“ і „Вірша Рождественська“ (Христос родивсь,

мир звеселивсь), „Рождественська вірша“ (Христос народив ся, щоб мир звеселив ся). Складали їх головно ученики Київської Академії.

Замітна особливо „Вірша говорена гетману Запорозьцями“ на Великдень. Автор описує радість пасхальну народу задля побіди воскресшого Спасителя над Сатаною, Адом і Смертю і визволення праведників з Ада, між котрими находить ся свв. Пятниця і Понеділок. Вірша кінчить ся словами:

»Адаме, грай! отвертий рай, їди, поспішай ся!
Райским плодом зо всім родом рад будь, утішай ся!
Веди всіх у ряд у райский сад яблук збирати!
Уж од древа уже Ева не буде вмирати!«

Між тими віршами гумористичними та інтерлюдіями видно певну звязь, так що інтерлюдії представляють ся начеб драматизовані вірші.

II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти.

Найбагатша може галузь усної словесности і що до кількості і ріжnorodности — се народні **оповідання**, а іменно „казки, байки, приказки, небилиці“ і т. п. В них відбили ся вірування, звичаї, етичні погляди і світогляд народу, подібно як і в інших творах усної словесности, а також апокрифічні і книжні живла, котрі нарід переховав у пам'яті. При всій простоті і свободі форми, мають казки багато спільного з іншими творами народної поезії не тільки що до тем, на котрих вони основані, але й що до складу і викладу.

Велика схожість казок у різних народів, особливо індо-європейських, є доказом, що їх основою є однакові виображення, і казки є лише ріжnorodними перемінами й обрібками мітичного, побутового або суспільного змісту. В дуже многих случаях показують ся казки перенятими від інших народів, а відтак лише приладженими до світогляду українського народу. Така вандрівка казок, як і інших поетичних творів, є звичайною появою у різних народів, при чім казка змінює свій вигляд, а нераз не обійшло ся при тім і без впливу книжних літературних

творів (апокрифів). Переняті казки приладжувано до українських форм, складу й языка. Але помічаємо нерідко схожість певну українських казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночі або полудні інших частин світа, між котрими нема ніяких взаємин (н. пр. між українським і американськими та австралійськими дикунами).

В таких случаях пояснюється схожість народних поетичних оповідань, казок, пісень і повір'їв менше або більше аналогічною діяльністю і творчістю людського духа і спільною психологічною уявою, загальнолюдськими поглядами і побутом. Така схожість проявляється в деяких збірничних казках у європейських народів і у дикунів Америки, Африки й Австралії. Така схожість буває і в деяких зображеннях героїв епічних в європейських народів і в азіатських туранських та іранських племен (н. пр. в билинах).

В розвитку народних казок можна помітити кілька різних степенів. В найдавніших казках бачимо переважно мітичну, астрономічну основу, яко відгомін давньої потанцюваної старовини з чертами того світогляду, що не є нічим іншим, як символізованим сил природи, зображенням боротьби світливих і темних, добрих і злих сил. Зміна пір року, поворот весни по зимі умиротворяючий всю природу, зміна дня і ночі, уявляються як перемога або поразка в боротьбі світливих божеств з темними силами. Таким найдавнішим поетичним зображенням природних мітів є неперечно класичні казки про Персефону¹⁾ і про Поліфема²⁾.

¹⁾ Також Прозерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз якось із своїми товаришами рвала цвіт на лаві, пірвав їй Гадес, бог підземного світа і упродовж з собою, де вона остала його жінкою. Довго блукала Церера по землі, глядаючи своїй дочки: із досади зсилає нещастя на землю, поки Зевс спонукає Гадеса звернути Церері пірвану доньку, але перед тим ще дав їй зібрати зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в літі) у матері, на землі, а відтак йшла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного світа до свого мужа. Сей міт, з якого Шілер взяв тему до балати „Klage der Ceres“, зображає життя рослинне на землі, як воно оживає і замирає.

²⁾ Син Посейдона, одноокий велит, найславніший з циклопів. До його печери зайшов Одисей, причаївши на Сицилії з 12 товаришами, з котрих Поліфем зів'язав. Булаб і тамтих постигла така сама доля, але

Мотиви про визволенє гарної дівниці (царівни) молодим лицарем з неволі змня, про зачаровані печистою силою й за-каменїлі двори або царства — появляють ся також у най-давнійших казках усіх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце, тепло, темнота, мороз, холод, боротьба з силами природи або із зьвірями. Уособленем сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золото-гривого (або білого) коня, золотого яблука, живущої й цілющої води і т. д.

Найдавнішою і найбільше розповсюдженою назвою казки єсть „баснь“. Вже в XI. століттю забороняють „бяти басни, кощюнити“, осуджують ся „празнословци, смѣхословьци“. Звичаї „казати казку“ був у старовину і зберіг ся доси для забави багатих людей (гл. ст. 261. згадку про староруського богача з XII. століття, або про пана з часів крѣпацтва) або для розривки дітей. Також Кирило Турівський (XII. ст. забороняє „басни баяти“). Оповідання в роді прозових повістей про Соломона і Китовраса, апокрифи, називають ся „баснями“, „пѣсни пѣти и въ гусли гудѣти“. Майже всі казки що до форми — се прозові оповідання. Однак мимо того бачимо в них питому поезію, „склад“, що виявляє ся в частих епічних повтореннях (потрійність осіб, дійств, висловів і т. п.). В казках стрічаємо пісні, а з казок виділили ся многі пословиці і приказки.

Внутрішні взаємини українських народних казок із старинними руськими пам'ятниками, повірями, чертами давнього побуту і з усіми формами народної української поезії, стають певним доказом давнини многих українських народних казок, переповіджених лише і прибраних новим язиком і в подробицях новими чертами. Передовсім бачимо зв'язь деяких казок і народних переказів з давнішими літописними переказами, н. пр. про княгиню Ольгу, її хитрощі і спасенє послів у парні, половецького хана Буняка, про великого князя Володимира, Золоті Ворота київські і богатиря Михайлика. В боротьбі із змием, що пірвав княжну київську, виступає Кожемяка (літописний Усмо-

Одисей упоїв Поліфема, висмалив єму око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, що почіпали ся попід животи великанських овець, котрі Поліфем випускав з печери.

швець під р. 993., що поборов печеніжського богатиря) з такою силою, що розриває в роздратованю 12 волових скір, а щоби зберегтись перед нападами змیا й его укушенням, обмотує ся засмоленим прядивом. Сей образ народного поборника змیا мав очевидно на тямці Скорина (1519. р.), коли в тексті біблійної книги пророка Данила додав злишню подробицю (гл. XIV. ст. 27.), що пророк зварив смолу, сало і шерсть разом, зробив з сего круглу кулю, обвинув воловою шкірою і дав зісти змиеви, котрий тріс, а тим способом „безъ меча и жезла“ умертвив великого вавилонського змیا. Кожемяка представляє ся богатирем, що по битві із змием спить 12 днів.

Загальний мотив про борбу із змием задля княжни розповсюднений у народних казках. Однак не є він виключно книжного походження. Чудесні оповідання про змійвстрічаємо також у літописях від XI. столітя, а поетичні образи зьвіря-змیا в повістях XIV.—XVI. столітя доповняють зображенє про історичного ворога. Зображенє ворога в виді страшного змیا є очевидно давнйше, як з XIV. столітя і може служити поясненєм казки про Кожемяку рівнобіжно з переказом про літописного Усмошвеця і з билинами про Добриню-змиеборця.

Крім літописий казочні мотиви входять у легендарні пам'ятники і лучать ся з історичними лицями Сьвятих та сягають XIII.—XIV. столітя, а самі казочні мотиви навіть старші, як з XIII. столітя; повісти сі можна розложити на такі мотиви:

1) Змій літає до княжни. Княгиня на просьбу князя дізнає ся від змیا, що смерть его послїдує від княжого меча. Князь убиває змیا, але від его крови тіло князя оструплює ся.

2) Князь їде лічити ся і в однім домі находить мудру дівчину сільську, що зачудувала его загадочними словами. (Се казочний мотив загадок, предкладаних дівчиною післанцям жениха).

3) Женихом має стати хорий князь з тим услївєм, що дочка дроволаза має его вилічити, але перед згодою на се князь задає їй трудні задачі: вшити за короткий час сорочку, штани і полотенце з повісма льну. Мудра дівчина задає і князеві задачу: зрєбити за короткий час

ткацький варстат з тріски (уточка). Князь побіджений і женить ся.

4) Княгиня, виходячи ізза стола, кладе в рукав кришки й останки із стола, махне рукавом, а з тих останків виходять чудові сади, палати і т. п.

5) Бояри невдоволені княжною з простого народа (галицькі бояри в XII.—XIII. століттю також ворогували з князями в подібних відносинах) вимагають її прогнання. Вона просить узяти з собою се, що їй найдорожше, а після їх згоди бере свого чоловіка з собою.

6) У вандрівці, при переправі через ріку, одушевляє ся один чоловік княгинею прогнаною і хоче нею заволодіти, але вона картає єго так, як мудра княгиня Ольга Ігоря ще перед замужем, коли була простою сільською Псковитянкою.

Всі ті казочні мотиви, котрі находять подібні мотиви в сучасних казках, є такими частинами старинних казок українських, як пісенні мотиви, що ввійшли в „Слово о полку Ігоревім“, або пізнійшу повість про Горе-Злощастє.

Крім літописий і Житій Сьвятих у виді більше або менше простих повістий казочні мотиви стрічаємо в староруських „Словах“, котрими переповнені такі збірники поучень, як „Измарагды“. Находимо там замітні свідощтва про давнину українського зьвіринного епосу, казок про лиса і т. п. Такий натяк на зьвіринний епос находимо в „Слові“ Данила Заточника: „орель птица царь надо всіми птицами, а осетръ надъ рыбами“.

Доказом старинности українських народних казок є не тільки свідощтва староруських пам'ятників, але також давні повір'я і черти давного побуту, збережені в казках. В повір'ях находимо такі мітичні ества і зображення, які стрічаємо і в казках, як Баба-Яга (назва сягає XII. століття в Новгородській літописи під 1200. р. „Ягиница“), злидні, яко уособленє сил природи, світил небесних, зьвірят, рости и інших предметів. У казках часто являють ся такі виразно означені образи мітичних еств, котрі являють ся також в інших творах української народної поезії, лише в формі епітетів, поетичних уособлень. З того згляду казки важні для пояснень пословиць, часто виділених із казок, для пояснення загадок, заговорів, а навіть пісень, не говорячи вже

про багато інших спільних прикмет народно-поетичної річі, що знаходить пояснене лише в казках.

В українських народних казках стрічаємо часто описи таких жорстокостей, що випливають з суворости давного побуту, як: людодство Баби-Яги, відьми, посічене тіла на дрібні кусні, виїмане серця, вирізуване реміню із спини, виколюване очей (византийський звичай — осліплене Василька) і в нинішніх Сербів, розшарпуване осуджених привязуванем до хвостів диких коней, закопуване живцем у землю, первісні погляди на родинні відносини (подружжя кровних, н. пр. брата із сестрою і т. п.).

До черг давнішого побуту відносять ся також описи похоронних і весільних звичаїв.

В українських народних казках стрічаємо також черти старинного руського життя. Родинні відносини цікаві особливо в українських звіринних казках.

Але побіч старинної почви, на котрій вирости твори української народної поезії, єсть багато пересаджених рости, перенятих оповідань і подробиць. Окрім великого числа легенд книжного характеру, перенято багато явищ із казочного світа Сходу. Східні живля в українській народній поезії (в піснях і казках) сягають навіть до часів „Половецької землі“.

Казочні лицарі приневолені поборювати всякі перепони (себ-то неприявні сили природи, в людській постаті (антропоморфізм) в українських казках: змії, вуж, вітер, місяць, сонце, морозенко (уособлене морозу), а передовсім Баба-Язя ¹⁾ (також відьма, н. пр. казка про Івася і відьму, отже вороже єство), рідше яко помічниця богатиря), або злюща мачуха, чари, чарівники, злі духи і т. д.

Баба-Яга жие або в казочній хаті, в лісі, на курячій нізці, що стоїть й обертає ся, або в палаті з тином, укашеним людськими головами: се жертви женихів, що сватали ся до її доньки, або жертви її людодства. Також у казці: Івась ловить на човенці рибу, Яга заманює его (Івась — синок, золотий човнок, а срібне веселечко, пливи до мене), він підпливає до берега, Яга вхопила его і заставляє дочку, щоби спекла его в печи, але Івась, в неприяві Яги, хитрощами всунув її дочку в піч і спік, а Яга-відьма зіла власну дочку. Івась тимчасом скрив ся на високе дерево.

¹⁾ Баба-Яга, людодка.

Відьма-Яга хоче підгризти дерево, але надлітають гуси-лебеді і беруть его на свої крила.

В казці про хитру царівну, котра женихів, що до неї сватають ся, палить у бані, є мотив подібний, як у літописи про кн. Ольгу, але царевич з підмогою дядька одоліває її, як у Нібелюнгах.

Вельми давною темою (в старинних єгипетських, індійських, германських і інших казках) є Кошій безсмертний, котрого серце або душа скриті в якимсь місці або предметі (н. пр. в яйці, в ящику, в повітрі), образ чудовища, що пориває красавицю, котру відтак намагає ся богатыр визволити. В билинах названий він: »поганий Кощей«. В »Слові о Полку Ігоревім« і в літописях уживає ся его назва в прикметниковім виді (пор. відьма кощава — кость + ава, в думці М. Шашкевича »Нещасний«).

Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про Аргонавтів і про золоте руно.

Зпоміж фантастичних казок найдавнішими являють ся ті, в котрих стрічаємо мітичні черти й образи. Більша їх часть відносить ся до доби анімізму, коли чоловік одухотворював природу, не виділяючи себе з неї. До того степеня розвитку можна віднести казочні переміни (в дерева, рослини, зьвірята, камені, воду і т. п.).

Переміна людий у зьвірята, риби, птиці і т. п. буває добровільна (з хитрощів) або насильна й є мотивом вельми розповсюдженим. Сюди відносять ся численні казки про дівчата (лебідка, утка, голубка, жаба) і женихів (сокіл, козел), що приймають людський образ, коли лишають ся зьвірячої поверхності (піря, шкіри і т. п.). В тих казках є сліди первісних повірій, що відбили ся в народній поезії порівняннями й епітетами: дівчата — лебідки, уточки, голубки. В деяких казках жінчина-чарівниця переміняє жениха в зьвіря, птицю і т. п. В Нечуя-Левицького „Гориславській ночі“ покійна жінка являє ся в виді соловія. Сумців порівнує се з грецьким побутом в оповіданню про Цирцею. Так само в казці про „Одинокого великана“ бачить Сумців схожість із переказом про Поліфема й Одисея, хоч мотив сей є неперечно всесвітний, загально-людський.

Давні виображення про душу зберегли ся у численних казках про мерців, упирів, про „обумиране“ і т. п. Герої тих казок намагають ся відобрати пірвані красавиці або оживити їх, як що вони скаменіли, обумерли, (н. пр. Глогорожечка), себто оживити природу. А се осягають із підмо-

гою чудотворних предметів (золоте яблоко, золото-гривий кінь і т. п., що вказує на золоті проміння сонця).

Але не всі казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнання. Таких казок із первісною мітичною основою є небогато, та й між ними чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У них найдемо дуже небогато матеріялу для дохристиянської мітології (в них не збережено відомих нам з літописий і инших пам'яток імен божих), а коли й найдемо таке зерно, то воно виросло звичайно на буйній ниві середньовічної християнсько-сектантської мітології, а лише оброблене є там питомо національне. Многі казочні теми й образи занесені до нас із Византії, від південних Словян і инших народів, а багато є зачерпнених з усяких жерел, н. пр. навіть з італійських.

В дальшій степені розвитку маємо казки, в котрих дійсність перемішана з чудесними живлами, так що вони в цілості являють ся свобідним витвором народної фантазії, хоч український царід любить сї образи з надприродного світа чоловічити (антропоморфізм). Майже всі казки того роду завандрували до нас із Азії й Єгипту.

Упадок давньої поганської віри спричинив ослаблене давних фантастичних основ у казці і заступлене їх побутовими. Спершу побутові черти і картини були несвідомо внесені в казку, переходом вони виступають виразнійше і відсувають на друге місце мітичні і легендарні вірування.

Маємо отже казки з на пів релігійно-мітичною, на пів етичною основою (н. пр. про трох братів, двох розумних, а третього дурного, яко лицаря, в котрих є ще сліди давнього світогляду), а також чисто етичні казки (з християнським світоглядом), в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сюди належать також казки про мачуху й її дочку, про убиту сестру і калинову дудку і т. п. Чудесна сопілка (дудка) калинова, що виростає з могили невинно убитої сестри (Balade von der sprechenden Harfe), є мотивом у ріжних народів; у деяких кість невинно убитого або перекотиполе (народна казка й основане на ній оповідане Квітки), подібно як Ібікові журавлі. Також инші чудесні пред-

мети яко вчоловічені виконують усе, що забажає їх власник, н. пр. меч самосік, топір-саморуб, ковер-самолет, чоботи-скороходи (що ступить, то миля, що скочить, то дві), шапка-невидимка, скатерть-самобранка і нагадують такі мотиви в переказах про Одисея і женихів та в переказі про Брунгільду (в Нібелюнгах).

Сі казки мають одну тему: правда в землі не сховаєся і в огні не згорить; правда свого часу виявиться; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цілий цикл казок про Правду і Кривду, про Правду і Неправду, в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про Бідність і Богатство (звичайно два брати: бідний і богатий), про злидні, про долю, горе і т. д. Лиху долю можна обминути, як і смерть виворожену змием, конем (сей мотив у переказі про віщого Олега). Сі останні походять звичайно з пізнійшої доби, або перероблені з давніших під впливом християнського сьвітогляду і визначають ся дидактичним характером з церковно-моралізуючою ціллю і доторкують ся питань етичного і суспільного життя. В тих казках кінчить ся дія все так, що ідея старинної, н. пр. єлиняської відплати (Немезіс, Еринії) виражена тут відповідно народному сьвітоглядові.

Форма казки є оповідна, прозаїчна, з рідкими слідами віршованого розміру. Нарід протиставить казку пісні і що до форми і що до змісту. На его погляд казка є „складною“ видумкою, а пісня — правдою, прибраною в правильну ритмічну форму — „лад“. Казка має отже задачу відвернути увагу народу від трудної щоденщини, а звернути в сьвіт приманливих і поучних вимислів.

У многих казках того рода давне поганське живло заступлене вже християнським, так що казка в тій формі зближає ся вже до легенди (сказаніє, преданіє, Sage). В легенді перемішана дійсність також із чудесним живлом, але перенятим з обсягу церковно-релігійних поглядів і вірувань. Найбільш легенд переходило на Русь книжною дорогою, з Візантії і південної Словянщини, а навіть із Заходу. Деякі з них єретичного походження (єретики прибирали свої науки в форму притч або легенд). Нарід любив таке займає читанє і присвоював собі тим способом їх погляди, котрі мали великий вплив на українську на-

родну поезію. Болгарські єретики, богумили, що вірили в рівність із самого почину і ненастанну боротьбу Бога й діавола, дали нашому народови чимало дуалістичних легенд про сотворенє світа Богом і Сатанайлом.

Легенда ¹⁾ має звичайно глибшу етичну, моралізуючу або філософічно-релігійну основу. Теми сих легенд переняті народом з біблійної християнської або апокрифічної літератури, н. пр. про Ісуса Христа, про Матір Божу, про Сьвятих і т. п., але народна фантазія переробила сї біблійні й апокрифічні, двоєвірні, півнародні, півкнижні перекази й оповила їх поезією семі та української хати.

Перекази про події менше або більше історичні вирізняють ся від казок тим, що дія в них звичайно вяже ся вже з якоюсь певною історичною місцевостю або історичною особою, але до тих історичних осіб і подій причіпають ся мітичні, казочні, легендарні, гумористичні й інші мотиви. Виравді історична вартість переказів звичайно не велика, однак у них виявляють ся нераз важні і вірні в основі погляди й осуди народу про історичні події і задля того мають вони важне значінє яко причинки до характеристики впливу історичних осіб і подій на нарід.

Новелі — се оповідання без примішки мітичного чудесного й історичного живла, основані на суспільнім побуті. Богато з тих оповідань переняв український нарід від інших народів або з книжних жерел, але приладнав до своїх поглядів, звичаїв, обичаїв і обставин.

Найбільше може в українського народу гумористичних (посьміхових) і сатиричних казок. Нарід підіймає на сьміх усе, що повстало проти єго волі й розуму. Богато з них перенято з чужоземних збірників жартовливих (фацеції, фабліо-жарти і т. п.).

Особливо богато у народу анекдот (сьміховинок) т. є. коротких гумористичних оповідань, в котрих часто одно поміченє, незвичайний зворот мови, гра слів, прізвище і т. п.

¹⁾ Легенда (лат. *legenda* — „се, що належить читати“) означала в середніх віках житя і похвали Сьвятих, що читано підчас Служби в їх честь; опісля означало се взагалі релігійні оповідання. А що в давніх легендах було чимало чудесного, отже почали їх протипоставити історично природним оповіданням; „легендами“ називають тепер оповідання не зовсім схожі з дійсними подіями, прикрашені чудесностю.

становить цілу основу. В них нарід підіймає на глум недостачі сусідних народів (Татар, циганів і т. п.). Анекдоти підходять що до характеру і тенденції дуже близько до новель, а хоч і між ними багато є межинародного перенятого живла, всеж таки вони виявляють може найбільше саморідного і місцевого кольориту.

Сатиричні і гумористичні казки витворили ся в пізнійшій добі народного розвитку, критичних та іронічних обставин або ворогованя суспільних верств і народностей.

Зовсім незалежний та окремий від етичних і суспільних казок відділ творять байки про зьвірята, зьвіринний епос, переважно чужого книжного походження. Є се сліди культу зьвірят і зооморфізму, що відбили ся в народній поезії. Сі байки мають свій початок у тих давних часах ловлі зьвірів і годівлі скоту, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазії нарід під впливом анімістичного світогляду любив придавати розумове житє всему окруженю, вкладаючи свою людську думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але і в неодушевлені предмети. Однак у зьвіринних байках не находимо нічого надприродного. Надприродність проявляє ся передовсім лише в тім, що зьвірята наділені даром мови, а також степенуванєм або зменшенєм прикмет дійсних у зьвірят (н. пр. орел летить в одній хвилі аж до самого неба і т. ин.). Байки мають все дидактичну, моралізуючу ціль, а инколи є вони острою сатирою на єствуючі відносини. В тих байках зьвірята заступають місце осіб, що дійсно жили і ділали в своїм часі. (В Нідерляндах Reinardus, а відтак у Німеччині Reinhard Fuchs, у нас Лис Микита Франка).

Головною личністю в українських казках зьвіринного епосу являє ся лисиця. Відповідно своїй ролі має вона назви: кума-лисиця, хитра лисичка-сестричка, лисиця-сваха, учителька і сповідниця. Другою личністю є вовк, що звичайно являє ся дурнем-нещасним. Інші зьвірі являють ся по більшій часті другорядними личностями в казках.

В казках про лисицю і вовка головними мотивами є «крадіж риби» і «ловля риби». Лисиця притворює ся неживою серед дороги, котрою їде мужик возом (або саньми) навантаженим ри-

бою. Рад із такої нахідки, мужик кидає лисицю на віз (сани), а лисиця відтак витягає одну рибу за другою і скидає на дорогу. Відтак сама скаче з воза (саней), а назбиравши стільки риби, утискує нею вовка. — Мотив сей являє ся в інших слов'янських, романсько-германських, кельтійських і т. п. казках.

Про ловлю риби мотив вяже ся тісно з попереднім. Вовковицікавому, відки лисиця набрала стільки риби, радить вона, щоб пішов до ріки, випустив хвіст в ополонку і держав, аж поки буде важко витягнути. А лисиця тимчасом говорить: »На небі ясно, ясно, у вовка хвіст мерзти, мерзти!« і ось потиснув мороз, хвіст вовка примерз, надбігли люди з коцюбами, убили вовка (в інших варіантах урвав хвіст) і пропав бідний, а лисичка і доси живе у своїй хаті. — Розновсюднена казка про березу, про війну звірят і птахів і т. п.

III. Замовлювання і заклинання, пословиці (приповідки), прислів'я, примовки і загадки.

Замовлювання і заклинання належать до обсягу так званого народного знахарства і зберегли ся як останки і пережитки науки (зібрані в „Зборниках“) між людьми, що відомі між народом як знахарі, чарівники і т. ин., котрим нарід приписує надприродну силу і значінє. Се останки тої ще старовини, коли наука була трудом і власністю загалу. В заговорах проявляє ся погляд про тайну магічну силу людського слова („він таке слово знає“, кажуть про знахаря або чародія), про силу деяких зворотів заклинання, котрі в людськім житю можуть заподіяти лихо або принести щастє й добро. В заговорах і заклинанях находимо відзиви до сонця, місяця, зьвізд, вітрів, дощу, грому, огню, що нагадує місця „Плачу Ярославни“, зворот до сонця, вітру і т. п. Вони витворили ся з молитов, з якими знахарі в старинних часах звертали ся до сил і явищ природи. Сучасні знахарі і знахарки нагадують своїми зворотами давних колдунів, кудесників і дохристіянських поган на Руси, волхвів, жерців, що приносили жертви, ворожили і заклинали. (Оповіданє про волхва й єго розмову з віщим Олегом). Під 1044. р. згадує літопись про волхвів при народинах Всеслава Полоцького, як лікарів.

З заведенєм християнства замість до небесних тіл і сил природи почали звертати ся з молитвою о поміч у всіх справах, у недугах і нещасних пригодах до Ісуса

Христа, Пр. Діви, ангелів і Сьвятих, але давних поганських молитов не забували, а лише переміщували їх з християнськими поглядами і розуміннями. Тим способом витворювалися ті „ложні молитви“, се „двоєвіре“, яке осуджувала християнська проповідь, часто задля простого непорозуміння.

Збережені доси заговори мало мають звязи з віддаленою поганською старовиною. Однак Початкова Літопись зберегла два замітні місця в договорах з Греками руських князів поганських Ігоря і Сьвятослава. Оба сї місця можна вважати неперечно поганськими заговорами. В договорі Греків з Олегом 907. р. „По Русьському закону кляпа ся оружьемъ своимъ и Волосомъ скотьимъ богомъ и утвердиша мир“. (Ипат. лѣтоп. 18. стор.). В договорі Ігоря 945. р. сказано: „А елико ихъ нехрещено естъ, да не имуть помощи отъ Бога, ни отъ Перуна, да не ушитятъ ся щити своими, а да посѣчени будутъ мечи своими, и отъ стрѣлъ и отъ иного оружья своего и да будутъ рабы и въ сий вѣкъ и въ будущій“. — В договорі Сьвятослава 971. р. клятва виражена дуже просто і зовсім поганським способом: „да имѣть клятву отъ Бога въ неже вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса, бога скотья, да будемъ золотѣ яко злато се и своимъ оружьемъ да посѣчени будемъ, да умремъ“. Два тавтологічні вислови — „да не ушитятъ ся щити своими“ і „да будемъ золотѣ“ (значить жовті, як слабі або умираючі — відси золотуха, жовтаниця), питомі українській і словянській поезії, відносять ся до поганської клятви в договорах і звязані з вірою в поганських богів, належать до давніх заклинань, заговорів. Дуже популярні заговори-заклинаня давних книжок проти злодіїв.

Сучасні заговори представляють звичайно черти християнської молитви, з візванем Сьвятих, часто сьв. Николая Чудотворця, а в заговорах на пчоли — Зосима. З давніх часів у заговорах зберегли ся такі ложні молитви, на котрих відбив ся вплив апокрифічних живел, н. пр. молитва проти „трясця“ (пропасниці). Сї трясці се 12 дочок Ірода, що мучать людей, а сьв. Сисаній молить ся Богу, щоби визволив людей від них.

Більша часть сучасних заговорів основана на оригінальних поглядах на природу. Передовсім замітна в заго-

ворах форма уподоблення: як відбувають ся в природі такі явища, так нехай діє ся і в житю чоловіка. Чоловік визнає отже сили природи в виді різних поганських божеств. Однак тепер свідомість сего затратила ся, а остали тільки формальні відносини.

Заговори займають широку область народного побуту і вірувань і відносять ся до здоров'я і недуг, промислів і робіт хліборобських, скотарства, пчолярства і т. д.; вони охороняють від ворогів, лихих людей, від уроків, викликають любов (пор. „Тополя“ Шевченка), накликають на інших людей всякі нещастя, віщі слова заговорів змінюють сили природи, дійства живел, н. пр. громів, дощу і небесних світил. Знахарі і знахарки лічать і помагають заговорами тим, що в них вірять. Однак заговори і чари успішні лиш тоді, як виконують ся точно. Всяке відступлене від порядку і послідовности нівечить їх вартість (пор. „Тополя“ Шевченка).

Заговори дуже близькі до обрядових пісень що до своєї звязи з дійствами, а та звязь заговору з обрядом проявляє ся особливо різко у весільних обрядах і піснях. Нераз дружба виголошує на весілю свого роду заговори з певними дійствами, щоби оберегти молоду і молодого від уроків і насланя на них якого лиха.

Поруч заговорів і обрядових дійств при них є в народних звичаях багато повірій та обрядових дійств, уживаних особливо для охорони від ворожих сил. Сі повірія і дійства злучені із словами відносять ся до заговорів так, як прислів'я до пословиць. Короткість форми, недостача характеристичних черт справдешних заговорів надає подібним висловам прикмет простих бажань.

Первісно мали заговори і заклинаня неперечно стихотворну ритмічну форму і складали ся з двох частин і вступу, але перегилом та форма затратила ся, хоч і в нинішній формі можна ще відчутти ту стихотворну звучність.

В старовину були заговори ритмічні, бо ритмічності приписувано особливу магічну силу. Доси в многих зберегли ся останки ритму. Заговір починає ся епічною частию, вступом, описом дійства, а за тим слідує лірична часть, що висловлює бажане (часто символічне).

Двочленність заговорів висловлює ся в порівнянню даного або умисно виконаного явища з бажанєм: 1) „в печі огонь горить і тліють дрова“, 2) „так би тліло і горіло серце у N. N. або M. M.“ (Потебня, Малор. пѣсни 21. і д.). Вступом до заговорів є такі вислови: „встану я (імя) і піду з дверей у двері, з воріт у ворота, в чистеє поле, в широке, роздолє, к синьому морю, умнюсь я ранньою росою“ і т. д., що вказує на старинність заговорів. Се первісно — спомини обставин, при котрих витворив ся заговор (Потебня, Малор. Народ. Пѣсни 25.).

Пословиці — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досьвіді та на історичних подіях. У пословицях відбив ся незвичайно виразно характер народу, єго звичаї і повіря, погляд на долю, релігію, Бога, природу і людий, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку пословиць треба відрізнити дві доби: давнійшу і новійшу. В давнійших пословицях, що зложили ся в дохристіянській добі, відбив ся давний, мітичний сьвітогляд народу. Таких пословиць остало дуже мало, а инші значно перемінили ся під впливом христіянського сьвітогляду. В тих пословицях замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма та релігійної науки, а сим способом багато на Україні війшло книжних пословиць між нарід.

Багато пословиць відносить ся до давних народних вірувань і давного побуту. Віра в долю, шастє, лихо, злидні проявила ся і в пословицях: „судженого і конем не обїдеш“, „не роби ся красним, а роби ся щасним“, „не страшні злидні за горами“, „біда лихом свище“. Цікаві також пословиці, що відносять ся до української природи і хліборобства.

Історичні події, що лишили слїди в житю народу, найшли також відгомін у пословицях. Найдавнійші взірці таких пословиць находимо в Початковій Літописи, де вони названі „притчами“ або „словами“, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри, „бѣда аки въ Роднѣ“ (Ипат. лѣтоп. 980. р.: „Руси весельє пити, не можетъ безъ того быти“ (986. р.); „единъ камень много горнцевъ изби-

ваєть“ (1217. р.); „не погнетиши пчелъ — меду не їдати“ (1231. р.), або в „Слові о полку Ігоревім“: „ни хытру, ни горазду, суда Божія не минути“. „Толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати; а хмель почнеть тонуту“ (Початкова Літопись під р. 981.) і т. ин. Історичні пословиці обіймають різні доби історії українського народу аж до найновіших часів (н. пр.: „не в пору гість гірше Татарина“; „Служив Москві Іване, а вона єго гане“; „Іван носить плахту, а Настя булаву“ [про Скоропадського]; „погиб, як Швед під Полтавою“ і т. д.).

Багато давних історичних пословиць щезло з пам'яті народу, бо нові пословиці випирали давні.

Дуже багатий є відділ пословиць, що дають погляд на різні обставини родинного і суспільного побуту народу. В побутових пословицях збереглися сліди різних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбився сільничий побут. Пословиці з родинного життя доповняють і пояснюють поезію весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про багатство і бідність, мудрість і дурноту: „Неправдою світ перейдеш, та назад не вернешся“; „Риба глядить, де глибше, а чоловік, де краще“ і т. ин. Єсть багато пословиць, що мають свій корінь у народних звичаях, інші знов у казках, переказах або піснях і тільки тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку (н. пр. „на злодій шапка горить“) або переказ. Тому то пословиця являється нерідко скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословиці.

В старовину пословиці звалися „притчами“. Чимало пословиць знаходимо і в літературних творах.

Форма пословиці є зв'язке речень уложено до складу, часто метафоричним поетичним язиком. Сей склад виражається як розкладом слів, так і ритмою та алітерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“ Часто зустрічаємо в пословиці дві частини, що відповідають собі ритмою або метричним складом. Пословиці в'яжуться тісно з піснями, казками і загадками. Походження пословиць з пісень, казок та історичних подій є доказом, як скоро та форма народної поезії змінювалася

з випадкової події в пошуку загальної признану і переживала століття і була примінювана в життю народу і поодиноких людей. Вона була признакою розуму, а в давнину виводили її початок від „віщих“ людей.

Прислів'я різняться від пословиць тим, що звичайно не містять у собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся серед розмови у відповідній хвилі і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріплення плястичности висловлюваних думок, н. пр.: „от тобі віз і перевіз“; „пії в кут нї в двері“; „говорила небіжечка до самої смерти“ і т. д. Український нарід має дуже багато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (сїп-вововки), відповідні всяким нагодам і хвилям життя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кожного народу, — форма метафорична, як се бачимо і в обрядових піснях, казках і пословицях. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадати. Загадка є гарно уложеною метафорою, не легкою до розвязки.

В народнім життю загадки лучать ся з сьвяточними забавами, хоч не мають такого обрядового значіння, як обрядові пісні або заговори. Загадки зближені більше до пословиць і що до уживаня в життю народу і що до форми та змісту. Мітольоґи надавали великого значіння загадкам і вказували в них міти про небесні сьвітла, про воздушні і космічні явища. Богато загадок книжних вийшло між на-рід, особливо з розповсюднених в XI. ст. в староруським письменстві т. зв. „вопросовъ и отвѣтовъ“, зачерпнених з византийської літератури, з апокрифічних творів, із збірників „Пчелъ“ і т. п.

Староруське письменство майже не зберегло народних загадок. Однак у Начальній Літописи під 1016. р. стрічаємо сліди давних загадок, котрими послуговували ся дружинники разом з численними пословицями. Ярослав Мудрий з Новгородцями стояв над Дніпром проти Сьвятополка й єго дружини, як оповідає літопись: „и бяше Ярославу мужъ въ-пріязнь у Сьвятополка и посла къ нему Ярославъ отрокъ-

своєю ношчю, рече кь нему: — онъ сій, что ты тому велиши творити? (і тут наводить загадочний вислів про силу противників і про сподіваний бій): меду мало варено, а дружини много; и отрече ему мужъ той: — рци тако Ярослав: да аще меду мало, а дружини много, да кь вечеру дати. И разумѣвъ Ярославъ яко въ ношъ велить сѣчи ся“. Для зрозуміння сего загадочного вислову треба нагадати порівнянє битви з бенкетом, з питєм старинного словянського напиту „меду“ в „Слові о полку Ігоревім“ і в історичних народних піснях.

В старовину були такі загадки, але в сучасних не находимо таких, щоби відносили ся до війни. У старинних Греків були такі загадки Сфінкса — про Єдина, а також в Германській мітології в Германській Едді про борбу між богами і велитнями з підмогою загадок. Се свого рода цюєдинок, при чім невгадуючий загадки перешлячує житєм.

В давних українських і словянських загадках таку ролю сфінкса мають вілі (русалки) і Баба-Яга. В українських русальних піснях стрічаємо звичайно три загадки: що росте без коріння? (камінє), що цвите без цвіту? (папороть або н. пр. сосна), що біжить без поводу? (вода). Окрім пісень - загадок є ще казки-загадки, в котрих люди відгадують загадки царя або мудрої дівчини. Старинність сего мотиву про мудрість жєницини сягає до Початкової Літописи, оповіданя епічного про княгиню Ольгу, котра „бѣ мудрѣйши вѣхъ чєловѣкъ“ (Ипат. Лѣтоп. 987. р.). Ольга перехитрила („переклюкала“) византийського цїсаря і Деревлян. В оповіданях про відносини Ольги до Деревлян добачають дослідники черти схожости середньовічних епічних оповістий, а подібними прикметами, як Ольга, визначає ся в літописи також в. князь Володимир. Пізнійші перекази оповідають про розумні замітки Ольги, коли вона була „перевізницею“.

Найбільш цікаві старинні загадки, н. пр. „Баба-Яга вилами нога, весь міръ кормить, сама голодна“ (соха). Сонце зображає ся в отсих загадках: „що без огню горить?“ — „Стоїть дерево серед села, а в кождїй хатцї по гілячцї“. Крім того сонце зображене в загадках, як: „красне яблочко, веретено“ і т. п. Вітер і грім зображають ся

конем, котрого не піймає: „Кінь біжить, земля дрозжить“.
„Чорна корова весь сьвіт поборола“ (ніч).

Як у піснях, так і в загадках находимо епітети, порівняння й інші прикраси поетичного народного язика.

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасти мітичну основу, де сили й явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретеном, місяць з діжею і т. д.; в інших сили й явища природи порівнані із зьвірятами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць із сивим жеребцем, ніч із чорною короною, сонце з дубом-стародубом і т. д. На останку сили й явища природи являють ся вчоловічені як люди (антропоморфізм); сонце — красна дівця, місяць — пастух, що ходить за зьвіздами — вівцями, дим — син, а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць складна; в них також находимо ритму, асонанцію й алітерацію ¹⁾, н. пр. „Ходив, ходив Ходоман, усіх дітий годував, як упав, так пропав, ніхто его не сховав“. Однак є також загадки прозового складу. Загадки зливають ся часто з піснями і казками, а ще частійше з пословицями.

¹⁾ Асонанція — се неповна, приблизна ритма, сузвучність голосівок; алітерація — повторенє одних і тих самих співзвуків (шлестівок) на початку наголошуваних складів або сузвучність початкових складів слів.

Збирачі і дослідники української народної словесности.

В другій половині XVIII. ст. проявило ся у західній Європі а також у Німеччині переконання, що треба „йти в народ“, щоби его добре пізнати, зрозуміти і відчувти жите простолюда, бо тільки тим способом можна вірно зобразити его світогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Майже сучасно почали ся і на Україні записуваня творів народної словесности. Се змаганє зродило нову вітку науки, -- народовідаве (етнографію). Дрібне українське панство не цурало ся рідної мови і предківських звичаїв, переказів та пісень і ся тісна звязь з народом послужила основою для тих змагань українських народописців, щоби зберегти перед затратою дорогоцінні скарби народної словесности. Навіть московські і польські народописці зацікавили ся під кінець XVIII. столітя творами української усної словесности, цінили їх саморідність і оновіщували українські пісні та розвідки про твори української народної словесности, звичаї і т. п.

Першим огнищем українського народовідання став Харків, де кн. Микола Цертелєв († 1869.), одушевлений любовю до місцевої народности і першими неясними здогадами про наукову вагу дослідів народної поезії, положив основи до збирань і вивчення усної словесности. В 1818. р. зладив він і видав 1819. р. в Петербурзі „Опытъ собранія малорусскихъ пѣсеней“ (10 народних дум), в котрім звеличив поетичний гений українського народу і чисту моральність яко одну спадщину, збережену перед посяганням сусідних народів, признав „українську мову не менше іншихъ языківъ спосібною до поезії“ та звернув увагу на конечність народности в рідній літературі. Опісля висловив погляд, що „ні одна словянська мова не має стілько різнороднихъ чудовихъ творівъ поетичнихъ, якъ українська“.

Ал. Павловський, що жив у Слобідській Україні, видав у Петербурзі першу „Граматику малороссійскаго нарѣчія“ (1818. р.), в котрій вказав на деякі більші і менші поетичні твори в народній мові з XVIII. століття і звернув увагу на силу чувства, гумор, простоту і реалізм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не тільки до легкої поезії і карикатурного зображення народного побуту, але й до чогось висшого, треба тільки піднести просвіту на Україні.

Адам Чарноцький, Поляк, родом з Мінщини, відомий підприбраним іменем **Доленга-Ходаковський**, рівночасно вештав ся по Україні, Галичині і Московщині, збирав старі пам'ятники і записував народні пісні, та став промостником українського народовіданя. Все його життя було вандрівкою ученого розвідувача, археолога й етнографа. Їго записи не діждали ся однак повного видання, а значною частиною їх покористували ся М. Максимович, В. Антонович і М. Драгоманів у своїх збірниках, а також В. Науменко у „Кіевській Старині“ та Хв. Вовк у „Матеріалах до української етнології“.

Ізмаїл Срезневський (1812—1880. р.) у Харкові, московського роду, одушевив ся українським життям і народною словесністю і видав збірник „Запорожская Старина“ (6 частин, у Харкові 1832—1838.) переважно історичних дум (між тими деякі підроблені), а також матеріялів та розвідок до української історії, що мав великий вплив на письменників і поетів. Він віщував українському письменству гарний розвиток у будучині, а перейшовши опісля на ниву лінгвістики, обстоював самостійність і окремішність українського язика. Около Срезневського утворив ся у Харкові цілий кружок народописців і письменників (Вадим Пассек, Костомарів, Метлинський і ин.).

Плятон Лукашевич, дідич з Полтавщини († 1887. р.), видав „Малороссійскія і Червопорусскія народныя думы и пѣсни“ (Птб. 1836. р.) записані на Україні, між тим вперше замітну думу про Самійла Кішку (галицько-руські пісні перепечатав із збірника Вацлава з Олеська).

Микола Маркевич, автор „Історії Малоросії“ (5 томів), чоловік високого поетичного хисту і глибокої освіти, талановитий музик, був народописцем старої школи, описував не тільки „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки у Малоросіянъ“, але й видав „Народ. украин. напѣвы положенные на фортепьяно“ (1840.). Другим таким народописцем старого віку був **Микола Закревський** († 1871. р.), видавець збірника „Старосвѣтскій Бандуриста“, в котрім помістив крім пісень **Словар український і пословиці**.

Вельми заслужив ся для української науки і народовідання **Осип Бодяньський** (1808—1876.), уроджений у Полтавщині в місті Варві, учив ся в полтавській духовній семінарії, опісля в московськім університеті і в 1837. році боровив магістерську дисертацію „О народной поэзии славянскихъ племенъ“, виїхав відтак за границю для дальших студій історії і літератур словянських і заняв опісля катедру словянських язиків у Москві. Він переложив московською мовою Шафарикову „Словянську народопись“ і „Словянські Старинности“. Яко секретар „Общества истории и древностей российских“ видав 100 томів багатоцінного історично-фільбологічного збірника під заголовком „Чтенія“. Строгість цензури Миколаївських часів доходила до того, що Бодяньський задля поміщення в „Чтеніяхъ“ опису подорожи по Росії Англичанина Флетчера з XVI-го століття стратив професуру і секретарство, але в 1849-тім році знов вернув на катедру. В „Чтеніяхъ“ подав Осип Бодяньський крім „Історії Руссовъ“ також Літопись Самовидця і багато інших літописей і жерел до історії України, а також чотиротомовий „Збірник пісень Галицької й Угорської Руси“. Я. Головацького. Він видав також замітну розвідку „О времени происхождения славянскихъ письменъ“.

Роботу на ниві народовідання розпочату без наукової основи повели більш науковим ладом **Михайло Максимович** і **Амврозій Метлинський**.

Михайло Максимович¹⁾ виступав вісім літ пізнійше, пі-

¹⁾ Максимович Михайло, ур. коло Золотоноші в Полтавщині (1804. р., ум. 1873. р.), був спершу професором ботаніки в університеті

ся першої проби кн. Цертелева на полі українського народо-
відання з більше означеним поглядом на єство й істо-
ричне значінє народної поезії та видає „Украиньскія
народныя пѣсни“¹⁾. Під впливом народно-роман-
тичного напрям, що процвітав на Україні особливо
в 20-тих і 30-тих роках XIX-го століття, висказував
Максимович думки та ідеї про потребу самостійного роз-
витку національних основ і звороту від штучного і виму-
шеного писаня в літературі до природи, до народности.
В своїй річці, читаній у московськім університеті, вислов-
лює він погляд, що „самостійність повинна бути конечно
участию народу, котрий хоче жити плодотворним житєм
і лишити спадщину потомним поколінням, бо там нема життя,
де нема самостійного розвитку“. Однак сї погляди Макси-
мовича про самостійний розвиток народу і про народність
були доволі неясні і невизначні та зливалися з розумінєм
урядової народности московської. Всеж таки в єго науково-
літературних, а іменно в критичних розвідках з історії
й археології України, особливож Києва, в замітних дослі-
дах з українського народовідання і мови та в єго збірниках
українських пісень були головною і визначною прикметою
єго українські змагання.

Збірник українських пісень довів Максимовича до зна-
комства з Миколою Гоголем, що опісля перемінило ся
в щире приязнь. Гоголь був очарований Україною, єї ста-
ровиною і піснями, задумав написати історію України, за-
брав ся також до української етнографії, а добуток сєго
етнографованя були єго твори, з котрих починає ся і в мо-

в Москві, а відтак професором московської літератури в київськім уні-
верситеті. В історичних розвідках поясняв він різні питання з княжих
часів, з середньої і козацької доби України. Написав чимало історично-
топографічних дослідів про Київ й околицю, а також археологічні та
етнографічні розвідки про народний побут, народний календар, повірі,
перекази. В язикових розвідках збирав погляди Погодина, начеб Україна
заселила ся українським племенем аж по спустошеню України Татарами.
Написав також між иншим „Исторію древней русской словесности“. Українською мовою переложив він „Псалми Давидові“ і „Слово о полку
Ігоревім“, до котрого дав цінний коментар; писав також оригінальні по-
езії українською мовою. Деякі з єго розвідок перестаріли ся наслідком
пізнійших фільологічних, історичних та етнографічних дослідів.

¹⁾ Перший збірник 1827. р., другий 1834. р. третій 1849. р.

сковським письменстві нова доба народної свідомости. Збірник сей не остав без впливу і на гениального московського поета Пушкіна, котрий під впливом українських пісень написав поему „Полтава“, один з перших творів московського письменства з прикметами народности. Приязнь Пушкіна, плідотворна для Гоголя, не обійшлась і без взаїмного впливу Гоголя на Пушкіна, а навіть на Жуковського, котрий, хоч старший від них і консервативний, звернув пильну увагу на народну поезію.

Хоч Максимович у своїх історично-етнографічних працях був перенятий любовю до рідного краю і народного життя, однак що до української народности не мав ще ясного розуміння. Виріс він у школі московського романтизму, що почав приймати народну закраску, а з свого боку вніс в нею український відтінок. Він був переконаний, що українська мова може бути мовою поезії, але думав, що не може бути мовою ані освіченого суспільства, ані мовою науки.

Амерозій Метлинський (ур. біля Гадяча 1814., † 1870.) одержав початкову освіту під проводом українського письменника Макаровського, а відтак гімназійну й університетську в Харкові під впливом Петра Артемовського-Гулака. Опісля став професором московської літератури в Харкові. Писав українські „Думки й пісні“, але найбільш заслужив ся на той час найкрасше зложенням збірником з наголовком „Народныя южнорусскія пѣсни“ (Київ 1854. р.), в котрім подав різні народні пісні, а також думи позаписувані у кобзарів, що бували звичайними его гістьми.

Микола Костомарів (1817—1885.), визначний український історик, уже яко слухач харківського університету був пильним збирачем і дослідником усної народної словесности і в самих починах своєї наукової діяльности написав розвідку (1843. р.) „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзи“. Знищену на приказ харківського архієрея задля самостійних поглядів сю розвідку видав Костомарів опісля з наголовком „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1880.), відтак появилася его „Исторія козачества въ памятникахъ южно-

русского народного пѣсеннаго творчества" (1883. р.), „Семейный бытъ въ произведеніяхъ южнорусского народного пѣсеннаго творчества" (1890.), а давѣйше „Славянская міеологія" (1847. р.) і „Объ отношеніи русской исторіи къ географіи" (1863.).

Костомарів виказав необхідність етнографії для історика яко науки про нарід, а згадані в горі цінні его розвідки, оперті на певній науковій підвалині і глибокім знаню життя і минувшини українського народу, не втратили й доси великої своєї стійности і тому треба вважати Костомарова одним з перших що до часу і значіння учених етнографів-дослідників в українській науці.

Пантелеймон Куліш (1819—1897.) стоїть неначе на пограничу старої народописної школи і нової доби українського народовідання. Его „Записки о Южной Руси" (в двох томах, 1856—1857.) були замітною на свій час появою (матеріал ІІІ. тому появив ся пізнійше в „Чтеніяхъ московскаго общества исторіи и древностей"). Его Записки є одноцілою живою народописною картиною, що дає нам образи народного побуту і кобзарів-бандуристів. Нарід представляє ся ему живим пам'ятником старовини, в котрім зберегли ся скарби народної душі і поетичного почування.

„Основа", літературно-науковий місячник (Спб. 1861 до 1862.), викликала оживлене народописних дослідів, а в ній виступав ціла громада нових дослідників не тільки на ниві історії й археології України, але й народовідання. **Анатоль Свидницький**, автор семейної хроніки-повісти „Любоградські", оповістив там обемисту розвідку „Великдень у Подолянъ". **Матвій Симонів**, під прибраним іменем Номис, подав основну розвідку „Різдвяні святки", а окремо видав „Українські приказки, прислів'я і т. п." (Спб., 1864.).

Павло Чубинський (уродив ся в Борисполі коло Переяслава, † 1884. р.), займає неперечно перворядне місце на полі новітшого українського народовідання. Протягом двох років (1869—1870.) зібрав він такі багаті засоби, яких поперед не встигли нагромадити цілі наукові товариства за довгий час. Зібрані его заходами народописні засоби по-

явилися з наголовком: „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ югозападный край“ (7 об'ємистих томів, Спб. 1872—1877.), в котрім окрім пісень, казок і т. п., поміщені наукові розвідки В. Антоновича про чари, Ол. Кистяковського про волосні суди, К. Михальчука про українську мову, з картою говорів. Се що до багатства і різноманітності матеріалу одинокі в нашій літературі виданя довершене одиницею в так короткім часі.

Дальшу роботу на тій ниві на основі вимогів новітньої науки, званої фольклором, підняв „Отдѣлъ Императ. географ. Общества“ у Києві, заснований там 1873. р., в котрім опріч П. Чубинського зібрався поважний кружок визначних українських учених, як **В. Антонович**, **М. Драгоманів**, **Павло Житецький**, **Ол. Кистяковський**, **Константин Михальчук**, **Микола Лисенко**, **Олександр Русів**, **Іван Рудченко**, **Хведір Вовк**, **М. Левченко**, **А. Лоначевський** і ин. Головою сего Відділу імперат. геогр. Товариства був український вельможа Галаган. Добутком живої діяльності сего Товариства були два томи „Записокъ Юго-запад. отдѣла импер. геогр. Общества“ (у Києві 1874—75) з окремими розвідками з обсягу народовідання і народописними записами. Сучасно вийшли „Народныя южнорусскія сказки“ **І. Рудченка** († 1905. р.) в двох томах (1869—1870.) і вгож цінний збірник „Чумацкія пѣсни“ (1874. р.) з основною розвідкою „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“.

Незвичайну діяльність розвинув знаменитий композитор **Микола Лисенко**, котрий не тільки виданем „Збірників пісень“ збагатив зібрані доси засоби, але й записами мелодій та розвідками про народну музичну творчість („Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ в І. томі згаданих Записок. (Про Остапа Вересая подав там цінну розвідку Ол. Русів).

Взірцевими з наукового становища є **В. Антоновича** і **М. Драгоманова** „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (два томи, Київ 1874—1875.), з цінним переднім словом і основними поясненнями пісень і дум, **М. Драгоманова** „Малорусскія преданія и рассказы“

(Київ, 1876. р.) і **Павла Житецького** „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876. р.). Се живе зацікавленє українським народовіданєм проявило ся ще видатнійше в обемистім двотомовім виданю з наголовком „Труды 3-го археологическаго съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ 1874. г.“ (1877—1878.), в котрім напечатані цінні реферати з обсягу народовідання, історії, археології і мистецтва України українських і московських учених. Одначе дальшу роботу в тім напрямі перервано царським указом з 1876. року, котрим на основі доносу Юзефовича заборонено дальшу діяльність сего Відділу, а також взагалі українське письменство.

Досліди народного життя, побуту й усної словесности, ведені з поважними успіхами у західній Європі й на Україні, захопили також галицьку, буковинську й угорську Україну. **Іван Могильницький**, крилошанин Перемиської капітули, написав розвідку „Вѣдомѣсть о русскомъ языкѣ“, в університетських альманахах львівських проф. Гітнера появили ся українські народні пісні з розправою **Дениса Зубрицького** (1821. і 1822.), в 1835. році в Перемишлі „*Ruskoje Wesile*“ **Йосифа Лозинського**, а в збірнику „*Русалка Днѣстровая*“ (1837. у Будимі) народні пісні записані **Іваном Вагилевичем** з його розвідкою. Записи з народних уст подав також „*Вѣнокъ*“ (у Відні, ч. I. 1846. і ч. II. 1847.), в 1841. р. у Відні видав **Я. Головацький** „*Галицькіи приповѣдки и загадки зібраніи Гр. Ількевичом*“.

В 30-тих рр. XIX. столітя почали в Галичині виучувати народно-поетичну українську старовину також польські народописці. **Вацлав з Олеська** (Вячеслав Залеський), губернатор Галичини († 1849. р.), видав „*Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*“ (Львів, 1833. р.) з обемистим переднім словом, в котрім проявляє ся тільки романтична чутливість, але не бачимо в ній ще свідомого розуміння ваги народної поезії для дослідів мови, історії й її живого значіння для сучасного письменства. Всеж таки сей збірник мав сильний вплив у Галичині, бо виявив велике багатство поетичної творчости українського народу, а перші тут почини відродження народного письменства замічає ся майже сучасно з появою сего збірника.

Меншу стійність має збірник **Жеґоти (Ігнатія) Павлі** „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ (том I, 1839., том II., 1840.), в котрім він користувався в значних розмірах записами Я. Головацького.

З розповсюдженням народного життя і літературного руху в 60-тих і 70-тих та пізнійших роках XIX. століття в галицькій і буковинській Україні в різних видавництвах, н. пр. „Зоря яко альбумъ на г. 1860.“, у „Вечерницяхъ“, „Метї“, „Правдї“, „Зорі“, „Житю і Слові“ почали появляти ся записи творів усної словесности і народописні розвідки, а також окремі збірники: **І. Галья** „Народныя звичаи и обряды надъ Збручемъ“ (дві части, Львів, 1860. і 1862.), **Счастный Саламонъ** „Коломыйки и шумки“ (Львів, 1864.), **І. Нечуй-Левицький** „Світотгляд українського народу“ (Львів, 1868. і 1879.), **Гр. Купчанко** „Пѣсни буковинской Руси“ (Київ 1875.) і інші. Однак найбільшу заслугу здобув собі **Я. Головацький** величезним збірником, виданим Ос. Бодянським з наголовком „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ (4 томи, 1863—1865.) в „Чтеніяхъ московского Общ. истории и древностей“) й окремо. Окрім того оповістив він чимало народописних розвідок.

Громада київських учених і народописців приложила до видань вельми багатих народописних записів у 70-тих роках XIX. століття історично-порівнюючу методу й оповістила крім того цілу низку цінних народописних розвідок. Цю роботу розпочату в київськім відділі імператорського географічного Товариства провадив даліше **Михайло Драгоманів** (1841—1895.) після перенесення з Києва, по виданню згаданого в горі царського указу 1876. р., спершу в Женеві, де видав „Нові українські пісні про громадські справи“ (1884. р.) і „Політичні пісні українського народу“ (дві части 1883—1885.) з основними поясненнями історичними, а крім того написав на становищі професора університету в Софії чимало цінних розвідок з обсягу народовідання (виданих заходом М. Павлика у Львові з наголовком „Розвідки Михайла Драгоманова“ в 4-х томах 1899—1907.).

Побіч Драгоманова визначив ся вельми на полі українського народовідання професор харківського університету

Олександр Потебня (1836—1891.), неперечно після Мікльшича перший що до глибокої ерудиції і різноманітності знання язикознавець. Глибоке філологічне знання прикладав він до народописних дослідів. Окрім численних розвідок із сего обсягу видав об'ємисте діло з наголовком „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсень“ (Варшава, два томи, 1883—1887.), в котрім розбирає і пояснює сі пісні в порівнянню з иншими словянськими, литовськими і германськими що до мотивів на основі мітологічної теорії, але з певною обережністю у выводах.

Павло Житецький (1836—1911.), професор гімназії у Києві, окрім основних і цінних праць на ниві язикознавства, оповістив також вельми основні розвідки з царини народо-відання ¹⁾.

Царський указ з 1876. року припинив роботу українських письменників, учених і народописців, однак перегором, хоч його не знесено, а доповнено ще деякими тайними розпорядками, російська цензура злагідніла так, що малопомалу стали появляти ся знов українські видання. Незвичайний вплив на розбуджене літературної, наукової і народописної діяльності мало засноване історичного місячника „Кіевская Старина“ (в Києві 1882.), що виходив до 1906. року, а відтак появляв ся українською мовою з наголовком „Україна“ (протягом 1907. року) і є невичерпаною скарбовою для всіх дослідників українознавства. Протягом четвертини століття подали там непереману силу народописних записів і цінних розвідок: **В. Василенко**, **В. Горленко**, **Дикарев**, **М. Драгоманів** (під прибраним іменем Кузьмичевський), **О. Ефименкова**, **І. Манжура**, **М. Марти-**

¹⁾ „Малорусскій Вертепъ“ (Київ, 1882.), „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893. р.), „Малорусскія вирши правоучительнаго содержания“ („Кіевская Старина“ 1893.), „О языкѣ и поэтическомъ стилѣ народныхъ малорусскихъ думъ“ (ibid. 1893.), „Странствующие школьники въ старинной Малороссіи“ (ibid. 1893.), „Малорусскія вирши правописательнаго содержания“, „Старинная запись народныхъ малорусскихъ думъ“ (ib. 1893.), „Отраженіе пѣсенныхъ мотивовъ въ народныхъ малорусскихъ думахъ“ (ib. 1892.), „Творцы и пѣвцы малорусскихъ думъ“ (ib. 1892.).

нович, В. Милорадович, В. Науменко, І. Новицький, Т. Рильський, Д. Яворницький, М. Сумців і інші. Сей останній, професор харківського університету, основною розвідкою „Современная малорусская этнографія“ („Кіевская Старина“ 1893—1894.) доповнив „Історію русской этнографіи“ А. Пипина, а в розвідці „Культурныя переживанія“ (ib. 1889—1890.) подав багаті подробиці про народні обряди.

Борис Грінченко (1863—1910.) видав збірник „Етнографическіе матеріялы“ (3 томи, Чернігів 1895—1899.), котрий можна що до багатства поставити поруч видань П. Чубинського і Я. Головацького, а крім того „Литературу украинскаго фольклора“ 1901. р. і великий 4-томовий „Словарь украинскаго языка“.

Слідами П. Житецького посунув значно вперед науку українознавства професор київського університету **В. Перетц** у творі „Исслѣдованія и матеріялы“ (1900—1902.) в котрім виказав важне значінє впливів старих пам'ятників у висліджуваню української народної словесности.

З заранем свободи в бувшій російській царстві громада українських учених оснувала у Києві Українське Наукове Товариство, котре почало 1908. р. видавати українською мовою „Записки Наук. Товариства в Києві“ (досі 9 томів) і там оповіщувати також записи і розвідки з народовіданя.

Побіч сего Товариства у Києві розвинуло вельми живу діяльність під проводом професора **М. Сумцова** Харківське філологічне Товариство і видало в своїх „Сборникахъ“ чимало народописних записів і розвідок.

Коли на Україні царським указом 1876. р. застановлено розвиток рідного письменства, стало засноване (1873.) у Львові значними жертвами народолюбців з України Товариство ім. Шевченка пристановищем для українського слова і письменства. Живу діяльність проявило воно з 1893-тим роком, коли перестроєно єго на лад академії наук у Наукове Товариство ім. Шевченка. Видає воно місячними книжками „Записки“ (досі 130 томів), крім того „Етнографічний Збірник“ (досі 38 томів) і „Матеріяли до української етнології“ (досі 18 томів).

Між робітниками в Науковім Товаристві імені Шевченка визначили ся на ниві народовідання особливо Іван Франко († 1916. р.)¹⁾, Володимир Гнатюк²⁾, Осип Роздольський³⁾, Іван Верхратський († 1919. р.)⁴⁾, Філарет Колеса⁵⁾, Зенон Кузеля, Володимир Шухевич († 1915. р.)⁶⁾ і інші, з наддніпрянських Українців Хведір Вовк († 1918.), з угорських Гіадор Стрипський.

В слід за українськими народописцями почали звертати більшу увагу на українське народовіданє Поляки, Москалі, Чехи, Німці і т. д.

Оскар Кольберг видав богату збірку з наголовком „Lud, jego zwyczajе“ і т. д., а відтак „Pokusie, obraz etnograficzny“ (том I—IV. в Кракові 1882—89.), котрі можна поставити поруч „Трудів“ П. Чубинського і збірника пісень Я. Головацького. Заходами проф. І. Коперніцького і Ос. Кольберга появило ся у виданнях Краківської Академії Наук під заголовком „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ чимало зібраних засобів народописних. Окрім того Марцінковський (під прибраним іменем Новосельський) видав „Lud ukraiński“ (1857.), а у виданю „Stepy, morze i góry“ (1854.) подав займаві замітки про народні обряди і т. ин.

А. Пипін (1833—1903.), визначний історик московської літератури, видав в 4-х томах „Исторію русской этнографіи“, в котрій оцінив заслуги українських народопи-

¹⁾ І. Франко оповістив між иншим „Студії над народними піснями“, видав „Галицько-руські приповідки“ в V. томах і т. п.

²⁾ В. Гнатюк видав „Галицько-руські легенди“, „Коломийки“, „Гаївки“, „Анекдоти“, „Новелї“, „Знадоби до гал-руської демонології“ і т. п.

³⁾ Ос. Роздольський зібрав велику силу казок і пісень з на-шівами.

⁴⁾ Проф. Верхратський видав цінні дослідя галицько- і угорсько-руських говорів, а „Пробу упорядкованя українських говорів“ подав проф. І. Зілинський.

⁵⁾ Ф. Колеса напечатав цінну розвідку про ритміку українських пісень.

⁶⁾ В. Шухевич видав богату збірку пісень, опис звичаїв і т. п. з. „Гуцульщина“ (5 томів).

сців (в III. томі) і подав основний огляд українського народівданя.

З чеських видань „Časopis českého Museum“ подав розвідки **Івана Вагилевича**: „Husulové obyvatelé východního pohorjí Karpatského“ (1838—39. в Празі), з піснями, описом звичаїв і словарцем гуцульського говору, „O upírech a vídmacích“ (тамже 1841. р.) і „Boj-kové lid ruskoslovansky v Haliči“, та **Якова Головацького**: „Cesta (подорож) po haličské a uherské Rusi“ (тамже 1841.). В новітніших часах навязали ся літературні взаємини між галицькою Україною і Чехами головно з підмогою **Франтішка Ржегоржа**, котрий довго проживав у Галичині і подавав у чеських научних часописах численні народописні розвідки про звичаї (весілля, похорони, руське село, про топирці, про різьбара **Юрка Шкрібляка** і т. п.).

З західно-європейських народів заходами **М. Драгоманова** звернули головно увагу на українське народівданє **Англичани**, **Французи**, **Італійці**, а також **Німці**. Українські думи і пісні появили ся у вірцевім перекладі **Фридриха Боденштедта** з наголовком „Die poetische Ukraine“ (Stuttgart, 1845.), а **Сімірінович-Штаффе** видав перекладом „Kleinrussische Volkslieder“ (в Липську, 1888. р.). Систематичну роботу про українське народівданє розпочав професор чернівецького університету **Др. Раймунд Кайндль** дослідями про буковинських Гуцулів і оповістив чимало розвідок по різних німецьких видавництвах, в чім йому по-собляло віденське антропологічне товариство в „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“.

У виданю „Die Österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“ в томі „Galizien“ напечатана розвідка **Олександра Барвінського**: „Das Volksleben der Ruthenen“ з ілюстраціями (Відень, 1898.), а професор **Стефан Рудницький** видав у Відні 1916. р. „Ukraina, Land und Volk, eine gemeinfassliche Landeskunde“, де в розділі „Anthropogeographie“ подав з картою народописною найновітніші висліді про український нарід, его розселенє, культуру і т. д. У збірнику „Die Ukraine“ (Berlin, 1916.) подав професор **П. Кремер** розвідку: „Die Ukraine und

ihre historischen Lieder“ (про думи й українських кобзарів), а в збірнику „Die slavische Volksseele“ (Jena, 1916.) напечатав **Олександр Барвінський** розвідку „Das ukrainische Volk in seiner Volksdichtung“ з виїмками поетичної народної творчості в німецькій перекладі.

Загальний огляд української народної творчості.

Історія української народної поезії (в ширшій розумінню слова) сягає найдавніших часів життя нашого народу, тих часів, коли творила ся сама мова народу. З розвитком мови і народного життя витворював ся з одного боку міт, а з другого поезія. На первісній ступені розвитку народного життя мова, міт і поезія були нероздільним явищем. Народне українське життя зберегло сліди і засоби глибокої старовини і цінні останки історичного народного побуту. Сими засобами заняла ся нова наука, народознавство, а учені дослідники добували дорогоцінні скарби з тої таємничої глибини, в котру вони почали вглубляти ся з початком XIX. століття. Виправді осуджуване народної поезії проповідниками християнства, прогнане її з книжного письменства та нестача записів лишили літературу прямої житненості, багатого жерела мистецької краси, а нащадків позбавили виразних свідочств пережитої минувшини, але всеж таки її обставини не змогли винищити народної поезії. Сі обставини довели тільки до того, що маємо тепер розмірно пізню тільки форму народно-поетичних творів, а хоч у сучасній пісні зберегли ся пераз останки вельми глибокої старовини, то головні записи їх сягають тільки кінця XVIII. ст., коли змагання її збирачів і дослідників вяжуть ся вже з початками нового народного українського письменства. Але вже її перші збирачі творів народної словесности споглядали на них як на останки щезаючих з народного життя явищ і одушевляли ся сими творами, котрим вони не находили нічого рівного в цілій слов'янській поезії (п. пр. Бодянський).

Тимчасом дальші записи зроблені численними збирачами протягом XIX. століття виявили невичерпане багатство народного словесного скарбу, збереженого в народній

пам'яті і чудові та багаті мотиви народної творчості. Сі записи і досліди, роблені над творами народної словесності, стають певним доказом, що народна творчість не вмирає, а зроджує нові твори, що неначе нові парости розвивають ся з могутнього старинного пня.

Звичайно вважають народну поезію несвідомим збірним виразом усього народу, в котрім не було місця особистому придуманню і чуттю та протиставлять сю збірну (колективну) творчість мистецькій поезії, яко виключно личній. Але хоч народна пісня дає нам часто високої краси поезію образів і висловів, то неперечно і на сій царині, як і в пізнійшій мистецькій (індивідуальній) поезії, виступав також личний поет, особливо талановитий, з буйною уявою і багатим даром слова, а тільки переходом его пісня задля поетичної стійности узагальнювала ся, зміняла ся, переіначувала ся, вигладжувала і ставала народною. Одначе умовини її ународовлення були в дійсности інші: коли у личного поета пізнійшої доби. проявляла ся все більше або менше его індивідуальність, коли ся індивідуальність ставала нераз у суперечности з его суспільством, то в народній пісні поет бував звичайно типовим представником своєї суспільної верстви, розвивав ся в її обставинах, висловлював тільки її світогляд і почування. Народна поезія може бути тільки відсвіченням усталеного і виробленого практичного й етичного побуту; тільки тут являє ся спромога її розповсюдження й усталення в народній верстві. В сій злучности народного поета з его суспільством основну вагу мало одно услів'є живої питоменности і загальности народної поезії — мова. Сей личний поет, творець пісні, котра переходом ставала народною, користувався народною мовою на тім степені її розвитку, коли її живописність зберегала всю зв'язність і коли вона ще не щезла з буденної мови. Він був членом роду, его поезія служила родовому культові, супроводила родовий обряд, святкування і т. п., промовляла пригідною для неї мовою, мала виявляти світогляд того роду і находила для зображення сего світогляду мистецьку форму.

Утворена личним народним поетом пісня вигладжувала ся, перерабляла ся і змінювала, узагальнювала ся, ставала народною подібно, як деякі твори Сковороди,

Шевченка, Чубинського, або в деяких галицьких та буковинських поетів перейшли до народних уст, або як зложені київськими академістами чи вандрівними дяками думи й пісні перегодом ставали народними після достровня їх до народного ладу. Наслідком того народна творчість не завмирає, а переймає та перероблює сі твори, що красою поезії і світоглядом припали народови до серця і душі та розвиває ся даліше, а в її продовженем треба вважати поетичну творчість, що виявила ся з такою могутною силою в поезії Шевченка. „Его поезія — влучно замічає Костомарів — є прямим продовженем народної поезії“. І не даром явила ся вона тоді, коли давні народні пісні стали забувати ся. Поезія Шевченка, як каже Костомарів, — се правесна, мила донька старої української поезії, витвореної в XVI—XVII століттю та, як ся остання, була вона зовсім так само донькою старинної української поезії, сеї далекої від нас поезії, котру здогадливо можемо уявляти собі на основі твору Ігоревого співця“.

Тимто українська народна поезія своєю високою красою й етикою звернула на себе пильну увагу не тільки українських збирачів, дослідників і письменників, але й чужоземців задля свого великого багатства, високої літературної стійности і невмирущої сили народного духа. Велику заслугу в піддержанню поетичної творчости треба признати збирачам і дослідникам, котрі також на археологічних зїздах в XIX століттю, особливо в Києві (1874.), а ще в більшій мірі в Харкові (XII зїзд) ознайомили широкі круги наукового світа з народним побутом і устною словесністю. Ще більше харківський університет і тамошнє Філологічне Товариство під кермою проф. М. Сумцова пособляло народовіданню. Харківський археологічний зїзд дав почин до вивчення репертуару і побуту кобзарів та лірників, котрих найшло ся ще кілька сотень на Україні, та до заснованя окремої кобзарської музичної школи, а проф. М. Сперанський подав розвідку про кобзарів і лірників на основі зібраних дослідів і засобів.

Заходами проф. Сумцова й г-р. Уварової, предсїдницї археологічного зїзду, явила ся обемиста робота київського статистичного комітету про бандуристів і лірників у Київщині (1903. р.), впорядкована Доманицьким, з пе-

редним словом М. Василенка. На основі тих дослідів, як і новітших, виявило ся, що на Україні живе понад 2000 бандуристів та лїрників, котрі зберегають із глибини минулої доби перекази, пісні історичні й релігійно-моральні, що пособляють у значнім степені плеканю і розвиткови нїяких і людських почувань у широких верствах неграмотного простолюда.

З М І С Т.

	стор.
Вступні відомости	1—46
1. Що називаємо історією української літератури і яка її задача	1—2
2. Поділ історії української літератури	2—6
3. Поділ мов	6—8
1. Арийські або індо-європейські мови	6—7
2. Слов'янські мови	7—8
4. Християнство і грамота у Слов'ян на Русі. Церковно-слов'янський (старо-болгарський мов)	8—12
5. Староруський мов	13—15
6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов	15—19
7. Книжний руський (слов'янсько-руський) мов	19—20
8. Слов'янсько-руський мов. Вплив Московщини	20—22
9. Літературний український мов	22
10. Письменський (літературний) мов український і його назви	23
11. Український мов і його мови	24—26
12. Загальний культурно-історичний погляд	26—28
13. Початки руської державности	28—31
14. Християнство на Русі й його вплив	31—34
15. Останки поганської старовини і поганського світогляду	34—43
16. Розвиток державности на Русі, її скріплене і занепад державної самостійности	43—46
17. Початки письменства. Византийсько-церковно-слов'янське письменство на Русі	47—78
18. Пам'ятники византийсько-слов'янського письменства на Русі	50—78
Перша доба староруського письменства	79—143
Характер і форма тогочасного письменства	79—82
а) Перший відділ першої доби. Процвіт староруського письменства	82—136
1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво	83—95
1. Похвали	83—84

	стор.
2. Проповіді	84—89
3. Житєписи й історичні повісті	89—95
4. Літописи	95—105
5. Пам'ятники правничого і законодавчого письменства	105—106
6. Поучні (дидактичні) твори («Поученія»)	107—109
7. »Молєніє Даніїла Заточника«	109—110
8. Старинна руська поезія («Слово о полку Ігорєві»)	110—129
Відгомін »Слова о полку« й єго наслідования	129—130
9. Подорожі («Хожєнія»)	130—132
Загальний погляд на письменство і просьвіту	132—135
Переходова доба в розвитку руського язика	135—136
б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменства	136—143
1. Богословське (духовне) письменство	137—139
2. Апокрифи	139—141
3. Літописи	141—143
Друга доба (середня) староруського письменства	144—256
1. Політичні і релігійні події	144—145
2. На полі церковного і релігійного житя	145—148
3. Люблинська унія	148—149
4. Початки козащини. Визвольні змагання українського народу	149—150
5. Початки гуманізму	150—153
6. Реформація	153—155
7. Книгопечатанє	155—160
8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви	160—162
9. Школи	162—172
а) Перший відділ другої доби	172—178
1. Церковні твори	172—174
2. Історичні твори	174—177
3. Урядованє й законодавство	177—178
б) Другий відділ другої доби	178—256
1. Полемічні твори	180—183
2. Проповідні твори	183—189
Вплив української просьвіти на Московщину	189—190
3. Послання	190—192
4. Научні твори	192—196
а) Богословські	192—194
б) Граматики і словарі	194—195
в) Систематичні виклади історії	195—196
5. Книжна українська поезія	196—198
6. Впливи живої народної мови в українськєм письменстві другої доби	198—200

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі	200—202
8. Вплив української просвіти на Московщину від прилуки до неї лівобічної України з Києвом	202—204
9. Шкідливий вплив прилуки України до Московщини та розвиток української літератури	204—205
10. Шкідливий вплив урядового язика Московщини	205—207
11. Історичне письменство в XVII і XVIII ст.	207—214
12. Драматичне письменство	214—215
13. Початки української драми	215—240
14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства	240—249
Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні	249—256
Усна словесність народна	257—370
1. Свідощтва про старинну народну українську поезію	258—263
2. Заборона народної поезії	263—265
3. Вплив християнства на зміст у народній поезії	265
4. Історично-літературне значінє народної поезії	266
5. Місце народної усної словесности в історії літератури і черга єї поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку	266—267
6. Основи і наверстовування творів усної словесности	267—269
7. Змінчивість народно-поетичних творів	269—270
8. Питоменности і форми народної поезії	270—276
9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости	276—277
10. Народні пісні і думи	278
1. Обрядові пісні	277—285
2. Колядки і щедрівки	285—288
3. Щедрівки	288
4. Мясниці	288
5. Веснянки	289—290
6. Русальні пісні	290—291
7. Купало. Кострубонько	291—294
8. Обряди і пісні жнивні, зажинки, обжинки	294—295
9. Побутові обряди і пісні	295—
а) Весільні пісні	296—304
б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводження або голосія	304
в) Похоронні пісні, плачі, заводження або голосія	304—
10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи	306—309
11. Історичні думи і пісні	309—321

12. Лірична поезія народна	321—331
Пісні ігрові і хороводні	323—331
Родинні, семейні пісні	325—326
Суспільні і господарські пісні	326—329
Українська народна музика	329—331
13. Шкільна українська поезія лірична	331—335
Шкільні гимни	332
Елегії	332—334
Оди	334—335
II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти	335—346
III. Замовлювання і заклинаня, пословиці (приповідки), прислів'я, примовки і загадки	346—352
Замовлювання і заклинаня	349
Пословиці	349—351
Прислів'я	351
Загадки	351
Збирачі і дослідники української народної словесности	353—367
Загальний огляд української народної творчости	367—370
Зміст	371—374
Поправки і доповнення	375

Поправки і доповнення.

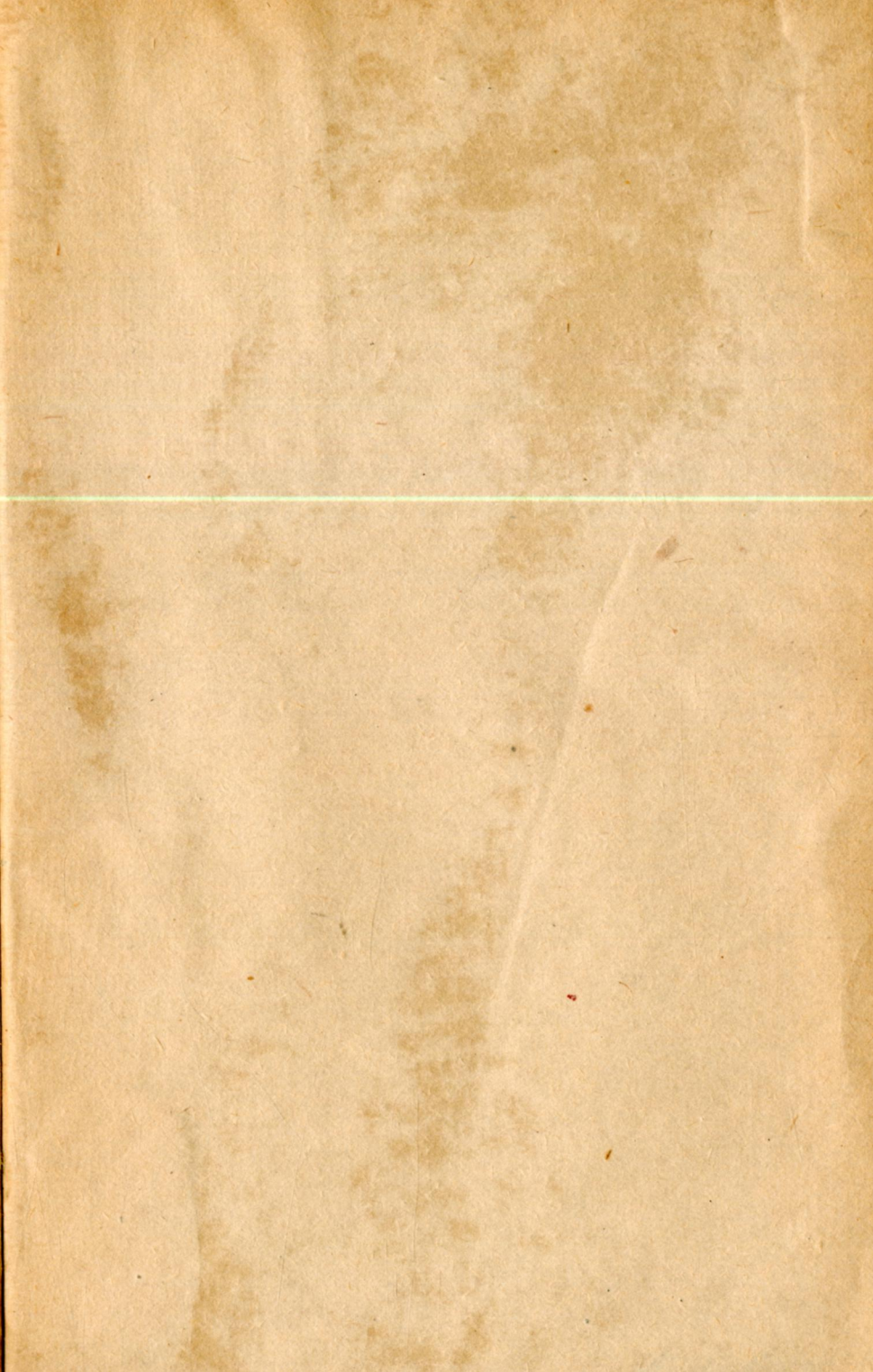
Стор. 34 ряд 10 з долини зам. старовини має бути старовини :

„ 79 у наголовку сигнатура **В** злишня.

„ 141 — 143 доповнене про Галицько-Волинську літопись :

Найновіші досліді вказали хибність гадки, ніби Галицько-Волинську літопись маємо без початку та начеб то волинські звістки Київської літописи з XII. ст. були останками »першої половини« Гал.-Вол. літописи. Ніщо не вказує на те, щоби ся літопись втратила що небудь на своїм початку, тим більше, що слова »Начало княження« аж до »Галицького« с пізнійшою вставкою, що находить ся тільки в однім Іпатськім списку. Слова »По смерті (же) великого князя Романа« служать вповні природним вступом до Галицької літописи і всякі здогади про якісь утрачені вступні частини зовсім є довірливі; на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. Сеж зовсім природна вихідна точка для літописця, що забирав ся описати історію Данила, почати від смерти его батька і тих замішань, що по нїм проявили ся. Нічого, що вказувалоб на Галицьку літопись, з єї характеристичним риторичним стилем, не знаходимо в Київській літописи.

Стор. 194 рад. 9 з гори після »Учительное Євангеліє« пропущена протинка , і злучник **а** перед словами **під заголовком.**

144873

В 5.751

1

1992

1988

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(І. і ІІ. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

У ЛЬВОВІ, 1920.

НАГЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.